

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

KNJIGA XCI.

RAZREDI FILOLOGIČKO - HISTORIČKI I FILOSOFIČKO - JURIDIČKI.

XXII.

U ZAGREBU 1888.

U AKADEMIČKOJ KNJIŽARI L. HARTMANA (KUGLI I DEUTSCH) NA PRODAJU.

Dionička tiskara u Zagrebu.

Sadržaj.

	Strana
Veznici u slovenskijem jezicima. Od dra. T. Maretića. (Nastavak.)	1
O hrvatskom prievodu XV. (XVI.) Ovidijeve heroide „Paris Helenae“ od Hanibala Lucića. Od dra. Fr. Maixnera	81
Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. III. Vrhovna državna vlast. Odnosaj medju crkvom i državom. Od dra. Fr. Račkoga	125
Religija Srbâ i Hrvatâ na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog. Dio VII. Vile. Od N. Nodila	181

Veznici u slovenskijem jezicima.

Čitao u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti
i umjetnosti dne 18. travnja 1885.

ČLAN-DOPISNIK DR. T. MARETIĆ.

(Nastavak.)

ČETVRTO POGLAVLJE.

Adverbi načina, mjesta i vremena od pronom. osnova.

132. U ovom ćemo poglavju preglédati sve one veznike, koji su postali od demonstrativnijeh ili relativnijeh pronominalnijeh osnova, a po svome su postanu, a često još i po današnjoj svojoj porabi adverbi načina, mjesta i vremena: hrv. *kako*, *gdje*, *kada*. Iz tjih su adverbaba potekla veoma raznolika veznička značenja, osobito hipotaktička. Pored pojava, da adverbi načina imaju ona značenja, koja su u očitoy svezi s pojmom načina, nalazimo i pojav, da ti isti adverbi dobivaju i značenje vremena, a kašto i mjesta i sva ona značenja, koja izlaze iz pojma vremena i mjesta. Isto tako adverbi mjesta dobivaju značenja načina i vremena, a adverbi vremena često se upotrebljavaju u značenjima načina i mjesta. Osim toga vidimo, kako se pred našijem očima ovoj ili onoj riječi razvija relativno značenje iz demonstrativnoga, a drugoj opet obratno iz relativnoga demonstrativno. Sve su to pojavi, koji se tako prepleću, da traže potpunu našu pozornost. A tu pozornost oni doista i zaslužuju.

133. Slovenski jezici pokazuju težnju, te u relaciji upotrebljavaju indeklinabilne oblike mjesto deklinabilnijeh. mikl.-sint. 77. 92. Vrlo je dobro poznata poraba riječce *что* (u slovenskom i kajkavskom *кшто* t. j. *ka[j]*), koju neki jezici u tom obliku bez obzira na rod, broj i padež upotrebljavaju mjesto dekliniraniijeh relativnijeh oblika. Evo nekoliko potvrda. Slovenski. nesrečen bodi jezik ti, *ka*

nesi mogâ tiho bit. Vraz-pjes. 7. krao mu je dao svojo čer, *ka* se je ž njom oženo. Kres 302. Kako se iz toga primjera vidi i iz drugih, što dolaze, upotrebljava se iza relativne riječi još i demonstrativ u t. z. kosijem padežima. Bugarski. блага тая майка, *čo* с породила такав юнак. doz.-pês. 128. Hrvatskosrpski. mora iti k pozaju, *kaj* saki den potrebuje jednu pucu. vaļ.-prip. 121. — imel je jednoga sina, *kaj* mu bilo ime Ferdinand. ibid 175. — teško onom svakome junaku, *što* ne sluša svoga starijega. Vuk-posl. 316. — beg se brani drvļem i kameņem i najpotļe zlaćenom maramom, *što* (= kojom) je ņega snaba darivala. Vuk-pjes. 47. — čekić, *što* (= kojijem) se koņi kaju. Vuk-rječn. s. v. korać; — drvo, *što* (= kojijem) se tebe ļoka. ibid. s. v. ļokać. Maloruski. нема того, *чо*-м любила. čub.-pês. 4. — не всі то ті вінчаються, *чо* вірне кохаються. 96. задля того, *чо* вірне любила. 167. Ruski не всѣ тѣ повара, *что* съ длинными ножами ходять. Dalm.-posl. 243. женился на ея старшей сестрѣ, на той самой, *что* дѣтей его покрала. afan.-skaz 3. 12. косарь, *что* (= kojim) лучину скепаютъ. ibid. 433. Češki. byla to jeho kmotra, *co* byl u ní v lese nocelehem. erb.-čit. 4. ty jsi jenom ta jediná, *co* si srdce mé ranila. erb.-pís. 1. 77. — to jsou ti, *co* jsme s nimi mluvili. jungm. Slovački. tie zvery, *čo* neboli zkameneli. škult.-dobš. 11. na vrchu stojí jeden strom, *čo* mu na celom svete páru njet. rim-pov. 45. Połski. niech się dzieje wola tego, *co* świat jego. lud VIII. 112. zając się ucieszył, że są tacy na świecie, *co* i przed nim także uciekają. 238. miała trzy łaki, *co* siano było na nich. lud XIV. 3. szła tą samą drogą *co* (= kojim) Kasia 33. natrafił jeden zomek, *co* musiał do niego wleźć. 86. — i ja, zawadyaka sławny w Litwie całej, *co* przedemną największe pany niegdys drżały, *co*'m nie żył dnia bez bitki, *co* nie stolnikowi, ale bym się pokrzywdzić nie dał i królowi, *co* we wściekłość najmniejsza wprawiała mię sprzeczką, ja — wtenczas zły i pjanya, milczał jak owieczka. mick.-tad. 247. Doń olużićki z gubku jedneje kněžny, *co*ž pjerwej żadneg' muskeg' njej' lubo pomęla, je mogał być wmożeny. jord.-bajk. 58.

Staroslövensko *ježe* (neutr.) glasi u nekijem jezicima *že* (cf. hrv. *ga*, *mu*, češki *ho*, *mu* itd. = starosl. *jeго*, *jeмоу*), koje dakako treba oštro razlikovati od drugoga *že* = staroslov. *же*. I *ježe* se upotreblava u nekijem jezicima kao indeklinabilni oblik relativni. Maloruski. добре тому ковалеві, *же* на обі руки кув. mikl.-sint. 93. Češki. nejedna matička dceru má,

že jako růže květe. erb.-pís. 2 86. přenešťastní jazykové, že sou nás rozvedli! 101. králové, ježto zpravovali. jungm. Poľski. do kogo ona przasć chodzi, że jėj tak dopomaga? erb.-čit. 124. co taki człowiek sobie zasłużył, że po śmierci córke jeszcze od śmierci wybawił? lud XIV. 75. — Današni slovenski jezik ima indeklinabilni relativni oblik *ki*, koji će postaćem biti = staroslov. acc. sing. masc. кѣи, kao što je *kaj* = acc. sg. masc. къ (cf. acc. sing. masc. тъ). Sada evo dva tri primjera: mesto, *ki* smo v njem. mikl.-sint. 77. gde pa je mladi furman, *ki* Vanč mu je ime? Vraz-pjes. 116. — nobenmu to ni znano blo, le samo vé to kuharca, *ki* mu je kite spletala. 159. eno drevo, *ki* je v vodi ležalo. Kres 27. to je tisti hram, *ki* blo v njen gostüvanje. 350. ta, *kir* ima môža. mikl.-sint. 93. Staroslovenskomu кѣто odgovara u gornjolužičkom jeziku *što*, koje je postalo od *chto* (mikl.-vgl. gram. 3. 482). To se *što* upotrebljava u značenju latinskoga *quis* i *quid*, a kašto ta riječca služi i kao indeklinabilni relativ. N. pr. te jabluka, *štož* bëchu dušje, zhubichu so wšitke. volksl. 2. 178.

134. S tijem, što smo dovre spomiňali, srodan je pojav, što se i demonstrativni pronomeni upotrebljavaju kašto u singularu srednëga roda, premda se slažu s riječju muškoga ili ženskoga roda, koja može stajati i u pluralu. Naša jedna poslovica veli: rđav je *ono* miš, koji samo jednu rupu ima. Vuk-posl. 270. mjesto: rđav je *onaj* miš itd. Isto je tako: *ovo* nije od boga morija. Vuk-pjes. 2. 42. ili: *to* ne bila dva bora zelena. 14. Maloruski. хто облудно вдихає, *то* нехай и счастья не має. čub.-pês. 153. Iza takvoga korelativnoga *mo* obično dolazi još jednoć pronomen *moj* u padežu, koji je već potreban: хто приведе дикого кабана, *то* той и царство получит. afan.-skaz. 2. 97. хто свисне, *то* того буде озеро. rudč.-skaz. 1. 61. Ruski. Zadnje riječi u Nestora pod god. 6618 (1110) glase: иже четъ книги сѣя, *то* буди ми въ молитвахъ. Poľski. kto z was najmocniejszy, *to* sie bedzie z moja córka zenił. lud VIII. 81. kto mi zabije tych trzech zbójów, *to* mu dam córke za żonę. 178. kto w piątek skacze, *to* w niedziale płacze. 259. chtóry ino żołnierz miał tam iść, *to* sie spowiedał, bo wiedział, że idzie na stracenie. lud XIV. 76.

135. Kada dakle vidimo, da slovenski jezici podnose indeklinabilne relativne oblike mjesto deklinabilnijeh, onda ćemo lako razumjeti, za što u češkom i u doňolužičkom jeziku modalna partikula *jako* ima službu relativnoga pronomena i zamjeñuje ga. Tomu je uzrok težna jezika, da se ukloni deklinabilnomu obliku, a *jako* je

*

isto tako indeklinabilno kao i *co*, *že*. Češki. *co* jest to, *jako* neseš na ruce? (quid est, quod in manu portas?). jungm. — byl jeden z těch, *jako* peníze mění. jungm. — tak se stane každému, *jakož* hříšníka nasledovati bude. jungm. Doňolužički. tož maš dvě rožy, *ak* stej mě zymě hukwitlej. volksl. 2. 19. ten futer, *ako* te kóni jéze, na mojej bylej ruce lažy (krma, koju ti kóni jedu, leži na mojoj bijeloj ruci). 40. tož mam ja dwa noža, *ak* mě wyn skupował. 50. ta, *ak* mě šyjo šaňke zgło, ta dej ta myja lubka bys; ta, *ak* mě šyjo rukawy, ta dej myjog' kumpana měs (ona *koja* mi šije tanku košuľu, ta će biti moja draga; ona, *koja* mi šije rukave, ta će imati moga drůga). zawdajo ta njewěsta dobru noc wšyknym. *ak* su z njeju grali. 248. U engleskom se jeziku takoder upotrebljava partikula *as* u značenju *kako* i *koji*, a pravo joj je značenje ono prvo: all such, *as* were chosen, svi oni, koji su bili izabrani itd. Istijem putem, kojijem je u pomenuta dva jezika modalna partikula *jako* dobila službu relativnoga pronomena, dobila je u drugijem jezicima riječca *tako* službu, da stoji u korelaciji s relativnijem pronomenom t. j. da znači *taj*, *ta*, *to*. Hrvatskosrpski. tko stavlja prs među vrata, *tako* mu se i priskrine. drž. 170. Ruski. которую лошадь ударить по крестцу, *такъ* и съ ногъ упадетъ. afan.-skaz. 2. 52. — Iza takvoga *tako* dodaje se *kašto* onaj padež od pronomena *taj*, *ta*, *to*, koji je potreban: кто посмирнѣй, *такъ* тотъ и виноватъ. kryl. 42. Maloruski. хто достане хоч один листок, *так* я с тим повинчаюся rudč.-skaz. 2. 51. Bjeloruski. хто мою кавку будзе слушаць, *так* тому саболь и прекрасная дѣвица. afan.-skaz. 1. 302.

136. Kako je riječca *jako* indeklinabilna, i to je razlog, te može zamjenivati relativni pronomen, isto tako i lokalni adverb *gdje* vidimo da stoji *kašto* mjesto relativnoga pronomena: *koji*, *koja*, *koje*, kako nas uče ovi primjeri. Slovenski. gospod je imel ribčca, *de* mu je ribe lovil. erb.-čit. 297 (ovaj primjer nije sasvijem siguran, jer bi *de* moglo biti = *da*). Staroslovensko *къдеже* glasi u današnjemu slovenskom jeziku *kjer* ili *ker*, koje je *dakako* indeklinabilno, a upotrebljava se ne samo u značenju lokalnoga adverba: lat. *ubi*, nego i mjesto relativnoga pronomena (mikl. vgl. gram. 3. 149. 4., 94. 159. 165.): Marija na roki nese Jezusa, v drugi roki pušele lep, *ker* ga bo hlapčičom šenkala. jan.-cvet. 72. Bugarski. U tom je jeziku veoma obično upotrebljavati riječcu *гдѣто* ili *дѣто* u značenju relativnoga pronomena: ножъ-т, *дето* го купих вчера sank.-gram. 16. — книгъ-тъ, *дето* јъ четеше, в хубава.

ibid това ли ти є невеста, *гдѣто* јъ много хвалеше? doz.-pês. 87. бог да убиє моя та майка, че не ме даде *гдѣто* сѣм цѣла, али ме дала на лудо младо! 99. бог да убиє теа Арнаути, *дѣто* убихъ чича Иванча! 114. Hrvatskosrpski. после сѣш sresti drugoga (čovека), *gde* носи šarana. 69. nađe jednu matoru devojčuru pod jednim grmom *gde* spava. 73. nađe dve kučke, *gde* se коју једнако. 89. našel je jednu čmelu, *gde* se je plakala. Val.-prip. 37. vidite li one nesretnice, *де* otrova svojega djevera! Vuk-pjes. 627. U složenici: *gdjekoji* ima riječca *gdje* relativno značeње: *gdjekoji* stoji mjesto *koji-koji*; cf. katkad, *gdjegdje*. Vidi se dakle, da u udvaјаnu relativnoga pronomena stoji indefinitno značeње: *ko* popa, *ko* popadiju voli = *netko* popa, a *netko* popadiju. Maloruski. U tom jeziku nalazimo da *дехто* znači aliquis, *децо*-aliquid. To treba isto onako tumačiti kao i hrv. *gdjekoji*. U novogrčkom se jeziku upotrebljava lokalna partikula *όπου* mjesto relativnoga pronomena; u bavarskom dijalektu govori se *wo* mjesto *welcher, welche, welches*. mikl.-sint. 93.

137. Mi smo govorili u pristupu ovoj radni pod br. III., da se iz demonstrativnoga značeња razvilo relativno. Onomu. što se tamo reklo, može se ovdje dodati, da nam tu stvar potvrđuje i poraba partikula *da, te*, za koje smo vidjeli, da su pronominalnoga demonstrativnog postања. Te dvije partikule primaju pred našijem očima relativno značeње, a kako su one indeklinabilne i kako se mjesto deklinabilnijeh relativnijeh oblika često u slovenskijem jezicima upotrebljavaju indeklinabilne relativne riječi, tako i riječce *da, te* znače kašto isto što lat. *qui, quae, quod*. Najprije ćemo vidjeti porabu partikule *da*, onda partikule *te* u relativnom značeњу. Slovenski. jez man že en drugja šocja, *da* pr' njen ležawa bón. Vraz-pjes. 194. Kako se vidi, iza *da* dolazi još demonstrativni pronomen u padežu, koji treba, kao što smo vidjeli pod br. 134. da biva i iza *что*, koje je = *qui quae quod*. — najna je lubezen, *da* nikol jej kraja ni. ibid. — ko bi pač kdo bil, *da* b' me počesal! jan.-cvet. 68. Bugarski. разбой сам *да* ткас, гергед, што сам везе. period-spis. 1883. V. 131. че се за друга загоди (vјeнča se), *да* не є нѣма нѣмица. doz.-pês. 19. Hrvatskosrpski. na takvu ženu nameril se je, *da* je mogla sakoga vurčiti. val.-prip. 248. tko je taj, *da* se ne bi privario? drž. 148. U hrvatskosrpskom jeziku nalazimo partikulu *te* sa značeњem lat. *qui, quae, quod*. U nekijem krajevima poznata je ta poraba slabo ili nikako, a u Hercegovini i Crnoj Gori veoma je obična. Evo primjera: diže

oni zaklop od zlata, *te* na *gari* bješe. Vuk-prip. 110. u Turčina jednu kažu silu, samovoljna Turčin-Vlah-Aliju, *te* ne sluša cara čestitoga. Vuk-pjes. 266. a evo smo kao oni miši, *te* za mačku zvono pripravljahu. gorski vijenac 434. kuku on j duši za do vijek, *te* je Ruži narok izgubila. 481. svoj gospodi, *ter* su u svatove. mikl.-synt. 115. ko je ono, *tere* s Đurom ide? ibid.

138. Do sad smo vidjeli, kako indeklinabilni relativni oblici dolaze u jezicima mjesto deklinabilnijeh, a sada ćemo vidjeti, kako jedni indeklinabilni relativni oblici dolaze mjesto drugih indeklinabilnijeh. — Modalnu partikulu *kako*, kako zamjenjuje često neutralno *что*, a *kašto* i *еже*. Obje *te* riječice *что* i *еже* mogu se doduše i deklinirati, ali kada ih jezici upotrebljavaju u službi latinskoga *qui*, *quae* *quod*, onda ih ne mijenjaju, kako smo se dosta uvjerali iz primjera pod br. 134. Kada *что* i *еже* mogu dolaziti mjesto relativa *qui*, *quae*, *quod*, jezici su to i dalje protegnuli *te* su počeli tim riječicama zamjenjivati i modalne relativne partikule. S tim nije ništa drugo učineno, nego je uzet jedan relativ mjesto drugoga. Iz primjera ćemo to bolje vidjeti. Slovenski. *leži leži stežičica in ta pelja sred Turškiga, kar* vidi daleč mi oko. Vraz-pjes. 29. Riječ *kar* ima *kašto* adversativno značenje, (hrv. *nego*), a *kašto* i ekskluzivno (hrv. *sāmo*), a kako je do toga došlo, vidi malo dalje pod br. 139. Bugarski. *ката* (= grč. *κατά*) *вечер ми дохождаш, посмѣсна китка доносяш, то' вечер цон' ми донесе* (svako večer mi dolaziš, različniju kitu donosiš *nego* si donesla večeras). doz.-pês. 12. Ovdje je očividno riječica *цо* modalna i znači *kako*, ali budući da u hrvatskosrpskom jeziku iza komparativa ne može stajati *kako*, za to je u prijevodu uzeto *nego*. U bugarskom je jeziku obična modalna partikula *kamo* t. j. *ка-то*, gdje je *ка* = slovenskomu *ka* ili *kaj*, t. j. staroslov. *къ*. Piše se bugarski i *кѣ* u *кѣмо* (vidi pod br. 142). Riječica *kamo* ili *ка* tako je izgubila svoje pravo značenje, koje ju ide po nezinu postati, da nijesam našao u upotrebjenoj literaturi nikakve potvrde, da znači lat. *quid* ili *quod*. Evo mjesto premnogijeh samo tri primjera, gdje *ta* riječica znači *kako*: *самодива се вѣстила кам' малко момче*. doz.-pês. 4. *ти си, сину, жълт, зелен като жълта неранча*. 11. *глава-та цъ ти отрѣжъ като на агне гергевско, като на пиле петровче*. 34. Hrvatskosrpski. ne ima gorega zlamena u bolesniku *što* kad mu se oladi para. J. Banovac, pripovidaña 61. nije ništa gore za našu dušu *što* nastojat za ovijem svitom. 6. *izodjene se, što* najljepše mogaše. Vuk-prip. 102. *bježi natrag što* bolje može

123. grádi, care, štogođ lepše možeš. Vuk-pjes. 205. sedla koňa što ga lepše može, opasuje, što ga tvrđe može. 566. naruči mu, neka skuje jednu palicu ča more veću. mikul.-prip. 81. Mjesto samoga kako ili kao govorimo veoma često kao što, a to nije drugo, nego su uzete dvije riječi, koje isto znače, mjesto jedne same. Tako je n. pr. i ali = a + li, gdje su obje riječce adversativne partikule; isto je tako jerbo = jer + bo, gdje je jedna i druga riječca kausalna itd. Štokavskomu kao što odgovara čakavsko kodi ča. A sada evo dva tri primjera: svrši na putu sve kao što mu je rečeno. Vuk-prip. 70. ne nakosi trave kao što mu je rekao. 88. eno vidiš, koliki je sirac u vodi, nego loči, pa češ ga izlokati kao i ja svoj što sam izlokala. 179. nazad on ne će već doć kodi ča nisu ni drugi. mikul.-prip 73. I iza modalnoga nego rado se upotrebljava što: taj će sad još više znati nego što je znao. Vuk-prip. 70. кад се за кога говори, да је млађи него што је. Vuk-posl. 114. vetar duva niz vodu Moriša, većma nosi Jovanovu lađu neg što voze trideset vesala. Vuk-pjes. 641. Mjesto aseverativnoga dakako govori se s istijem značenem dašto, i to nam je također potvrda, da što isto znači što i kako. Maloruski. та не кажи правди што мени самому. čub.-pës. 73. 199. Iza riječi кажи има се и misli drugomu; dakle upravo znači navedeni primjer: ne kazuj drugomu istine nego meni, — gdje je nego modalno, jer riječ drugi ima komparativno značenje. Ruski. пора што желѣво, куй, поколѣ кипитѣ. Dalj.-posl. 50. смотритѣ што коро̀ва на писанье ворота. 66. хозяинѣ въ дому што медвѣдѣ въ бору. 97. стоитѣ дворѣ што городѣ, изба што теремѣ. afan.-skaz 1. 453. гляньте на божьи звѣздочки, што пчелки роятся! turg.-zap. 1. 187. Kašto se pojačava modalno što još riječcom ни, за koju smo rekli pod br. 99. da u polskom jeziku sama po sebi znači kako: если бы онѣ меня полюбилѣ, я бы родила ему сыновѣ што ни ясныхъ соколовѣ. afan.-skaz. 3. 11. Češki. přiřlaval po řece v kořiku со малиčke дѣтátko. erb.-čit. 2. natahoval ruku со mohl nejvíc. 12. má zlatá stezičko ouzka, соž jest mi líto tebe! (kako mi je žao na te!) erb.-pís. 2. 85 starý smrdí potem со kopřiva plotem. mladý voní tuze со řijala, růže. 146. loučení, loučení! соž je to těžká věc, když se musí rozloučiti s panenkou mládenec! 163 zpívá со slavíček. jungm. Riječca se со nalazi i sa značenem kvantitativnijem: koliko, a to je lako razumjeti, ako se pomisli, da se pojmovi koliko i kako ne razlikuju uvijek oštro u jezicima: n. pr hrv. kako sam se řutio! = koliko sam se řutio! — zkážu

já mu tolik zdraví *co* je na tej louce trávy. erb.-pís. 2. 50. — není na nebi tolik hvězdiček, *co* mně má milá dala hubiček. ibid. Slovački. A. či by si ty to spravit' mouhou? B. čo bi nemouhou! (*kako* ne bih mogao!) rim.-pov. 18. U značenju *kao*, *kako* nalazi se i *že* = staroslov. *же*: viplakau sa *že* nikdi za jeho života (*kao* nikad za svojega života). rim.-pov. 64. Poľski. a *cóz* nimam być smutny, kiej tam mamunia nagotowała trucizny! (*kako* se ne ću žalostiti itd.). lud VIII. 53. umykáj *co* mozesz. lud XIV. 233. którzy te pogonie ledwie raczyli widzieć, *cóz* kłócić się o nie! (a *nekmoli* t. j. a *kako* li). mick.-tad. 33. Gornolužički. to wuprajic so ne može, *što* tudy krasnych plodow bě (ne može se iskazati, *koliko* je tu bilo lijepa voća, — vidi malo poviše pod češkim). volksl. 1. 292. To se *što* — o kojega smo postaňu rekli *što* treba pod br. 134. — nalazi iza komparativa i onda odgovara našem *nego*: ničo tam 'jacy ne slyšachu *štož* starych ludži wykli howk (ništa nijesu tamo više ćuli nego veliku viku starijeh ljudi). volksl. 1. 285. Katkad se ima u misli koja od komparativnijeh rijeći: *drugi*, *drugamo*, *drukčiji* itd.: žaneje ćežički sobu nimam *štož* jenož mój serpik (nikakvoga — scil. drugoga — zaloga nemam sa sobom *nego* svoj srp). volksl. 1. 27. nje moła tam bydlíč žana mloda holca *štož* jenož ta jena korčmarjowa džóvka (nije mogla tamo stanovati nikakva — scil. druga — mlada djevojka *nego* samo krčmarova kći). 40. mi nic nej' žel dróbných džjeći *štož* jenož maľoh' Michalotka. 93. žaneho ptašatka slyšeći nej' *štož* jenož dróbného soľojika. 181. U tijem je primjerima iza *štož* još i rijeć *jenož* = sãmo, koja još više pojačava ekskluzivnost, na koju nagiñe modalno *štož* = *nego*; ali ima primjera i bez toga *jenož*: ničo tam ne vidži *štož* blido. volksl. 1. 51. nimam nidže ja nikoho *štož* moju zrudničku wutrobu. 126. — Staroslovenskomu *же* odgovara gornolužičko *zo* (mikl.-synt. 160. Jagić, Archiv V. 541.), i to *zo* ima kašto modalno značenje: tón ne by lépšoh' hódni byl, *zo* bych mu 'ľojčku ćal. volksl. 1. 54. Sa *zo* stoji u svezi *hejzo* (premda mi je *hej-* tamno): ja necham 'jacy k tebi pšinc *hejzo* k létu. 134. Doňolužički. chyši tu tejsku a gnašo, *což* jan móžašo, domoj (*kako* je samo mogao). jord.-bajk. 19. U tom jeziku ima partikula *až*, koja je dvojakoga postaňa: jedno je *a + že* (o kojemu smo govorili pod br. 36—40), a drugo je sasvijem različno na ime od accus. plur. *же*. Tako je slovensko i hrvatskosrpsko *ar* postalo također od *же* (Jagić, Archiv f. slav. Philologie IV. 485). Za *što* je od *же* otpalo *j*, te partikula glasi *až* ili *ar*? Za to,

jer i inače početno *j* u slov. jezicima može otpadati: staroslov. азъ, ožje pored назъ, коже. Misao, da je partikuli *až* postane od pluralnoga oblika, ima svoju analogiju u grčk. γλοχύτατα — preslatko, βέλτιστα predobro itd. I latinsko će *quia* biti upravo accus. plur. neutr. Sada da vidimo primjere, gdje doholužičko *až* ima modalno značenje: ja som šje lubowała wjele wécej *až* ty mje (ja sam tebe mnogo više ljubila *nego* ti mene). volksl. 2. 57. ho nic se ja nje staram, *až* žo budu spas' (za ništa me — scil. drugo — nije briga, *nego* gdje ću spati). hórń. pės. 11. njejsu sebě wěželi hynakšu radu, *až* fararja zawołaš. jord.-bajk. 17. Tako je i u kašupskom govoru: nie rzeczé réchli hop, *jaž* przeskoczisz (ne reci hop prije *nego* skočiš). cen.-gram. 2.

139. Iz navedenijeh primjera vidimo, da чьто može stajati i iza komparativa, i onda ga mi prevodimo riječcom *nego*. A pod br. 102. pokazano je, kako i za što modalno značenje te riječce prelazi u adversativno. Po tom možemo razumjeti, kako je to, da u gornolužičkom jeziku riječca *štož* znači lat. *sed*: slowěčko 'romadžje ne ryčeštaj, *štož* jenož pojestwa sčeleštaj (riječci skupa ne govoriše, *nego* samo slahu glasove). voksl. 1. 90. zawedžena wona nej' *štož* wobryčana je. 104. 'šitke, 'šitke naše kokoški maju žolte wopuški, *štož* jenož ta jena nic. 220. Tako je i slovensko *kar* kašto adversativno: ne da bi resnico povedali, *kar* obmolkni so (tantum aberat, ut veritatem dicerent, ut conticescerent, a to je po značenju = veritatem non dixerunt, *sed* conticuerunt) jan.-slovn. 234. U pošlednjem gornolužičkom primjeru adversativno značenje riječce *štož* prelazi gotovo sasvijem u ekskluzivno *sämo*, kako i inače adversativnost blizu stoji ekskluzivnosti (vidi br. 32. 102). Tako se moglo dogoditi, te slovensko *kar* znači kašto: *sämo*, kako nam dokazuje primjer: *kar* v grob z mano pod zemljo — *nur* in's grab mit mir mikl.-synt. 159.

140. Iz razmjera чьто : то = како : тако izlazi, da bi trebalo, da se mjesto modalne riječce tako upotrebljava to isto onako, kako se upotrebljava чьто mjesto како. A to što bismo očekivali, doista se i nalazi, kako vidimo iz ovijeh potvrda. Hrvatskosrpski *to* ti zmaje u riječi bješe, a iziđe danica zvijezda. Vuk-pjes. 258. *to* je Marko u riječi bio, kliče vila s Urvine planine te doziva Krajevića Marka. 440. Ovamo ide stara riječ *tođer* (тождеже), koja isto znači što *također* (такождеже): riječim i naukom *tođer* pohvali. B. Gradić, djevstvo 21. sveti Jakob *tođer* potvrđuje 24. Maloruski. *mo* був собі чоловік и жінка (na početku pripovi-

jetke: *tako* je bio čovjek i žena). rudč.-skaz. 2. 49. Nalazi se rado u korelaciji prema modalnomu *як*. N. pr. як гримнув мене по спини, *то* аж нце спина болить (*kako - tako*) rudč.-skaz. 1. 23. я як свисну, *то* ніхто на ногах не встоить. 64. як тріснув батька по лобу, *то* батько аж під стелю вискочив. 70. Ruski. Mjesto adverba *такоже* govori se i *тоже*; n. pr. у старого Хоря онъ *тоже* былъ любимцемъ. turg.-zap. 1. 17. U tom se jeziku nalazi dosta često složenica *a ne to*, kojoj je značenje: *ili*. N. pr. гляди, не попадется ли намъ заяць, лисица, *a ne to* куница (zec, lisica *ili* kuna). afan.-skaz. 3. 424. Ja mislim, da izlazak značenja *ili* iz *a ne to* vaļa ovako tumačiti: *a* je adversativna partikula, *ne* je negacija bez glagola *есть*, за koji se zna, da se u ruskom jeziku gotovo uvijek izostavlja, tako je izostavljen i tu, *a to* stoji mjesto *такъ*; po tom bi *a ne to* upravo značilo: *a* nije tako Za tijem mislim, da je *a ne to* за se mala interogativno-hipotetička rečenica — ali bez partikule, koja se i inače u ruskom jeziku često izostavlja (vidi u pristupu br. VI.), kad je rečenica interogativno-hipotetička; dakle *a ne to* meni znači: *a nije li tako* i prema tomu: заяць, лисица, *a ne to* куница = zec, lisica, *a nije li tako*, kuna. Svatko će lako priznati, da je po smislu to: *a nije li tako* jednako, kao da se veli: *ili*. Iz toga mojega tumačenja izlazi, da je tu *то* = *такъ*. Evo još dva primjera: я этому Митькѣ заднія лопатки повидергаю, *a ne to* и совѣмъ голову съ плечъ снесу. turg.-zap. 1. 126. ступайте къ отцу Тимофею, *a ne to* въ дворовую избу, *a ne to* къ Назару Тарасичу, *a ne to* къ Аграфенѣ. 260. Каšto se nalazi *не то* mjesto *a ne to*, dakle bez adversativne partikule: померла царица, осталея царевичъ сиротою. Думаетъ царь: *не то* сына женить, *не то* самому ж-ниться? afan.-skaz. 2. 394. — Pod br. 15. i 120. pokazano je, kako disjunktivno značenje *ili* prelazi u kausalno *jer*: ukloni se s puta, *ili* ću te pogaziti = ukloni se s puta, *jer* ću te pogaziti. Тако i rusko *a ne to* pored značenja *ili* znači često *jer*: что найдешь, то и тащи, *a ne to* съ голоду умремъ. afan.-skaz. 1. 20. чтобъ было сдѣлано, *a ne to* съѣмъ тебя. 181. царь велѣлъ мнѣ это дѣло исполнить, *a ne to* хочеть рубить голову. afan.-skaz. 2. 102. какъ стануть падать яблоки, ты ихъ не моги собирать да кушать, *a ne to* заснешь непробуднымъ сномъ. 379. Bjeloruski, если ты без тапара яну парубаеш, без агня спалиш, то пайдвеш да дому, *a ne to* будвеш висѣцъ з братом. afan.-skaz. 1. 305.

Pored *a ne to* govori se i piše *ne to* s istim značenem; jer. N. pr. жени меня, *ne to* всю печку разломаю. afan.-skaz. 1. 105. какъ ляжете вы спать съ молодыми женами, нарядите ихъ въ свои платья, а на себя надѣньте женины, *ne to* все пропадемъ. 188. предай злой смерти моего брата, *ne to* встанетъ, самъ тебя убьетъ. 493. никому не сказывай, *ne to* самъ себя въ большую бѣду втянешь. afan.-skaz. 2. 127. говори сейчасъ, *ne to* худо будетъ 435. Kašto se upravo nalazi *a ne tak* mjesto *a ne to*, i tijekom se potvrđuje moje tumačenje: кагда ты яну без тапара нарубаеш а без агню спалиш, так пайдзеш дамой, *a ne tak* будзеш там, гдѣ и браты. afan.-skaz. 1. 309. Połski. czy jest w tem sens jaki, czyli boga w sercu macie? *to* myślisz Tadeusza zostać dobrodziejem, jeśli młodego chłopca zrobisz grykosiejem? mick.-tad. 75. Као и у руском језику налази се и у пољском *a nie to* са значењима *jer* и *ili*: между нами была звѣда, нечѣйже ја розстрыгне пистолет љуб шпада. Дѣе ти броѣ на выбѣр, од дѣѣла до шпилки, *a nie to* вас выстрелам јакѣ љуб љубилки. mick.-tad. 225. jeżeli mi taki pałac wystawisz, to dobrze, *a nie to* się pożegnaj z twoją głową. lud. XIV. 39. U maloruskom i u ruskom језику ријечѣа *mo* значи кашто не *tako*, него *kako*; т. ј demonstrativ pred našijem očima postaje relativom (vidi br. 137): Maloruski. коли кинь та чміль не виніс, *a to* вже б ти виіс! (*a kako* би ти изніо!) rudč.-skaz. 1. 119. розумні брати стерегли тай не встерегли, *a to* ти встережеш! 159. Ruski. ты въ это колесо не влѣвешъ, *a to* въ щель! afan.-skaz. 3. 106. Isto tako u bugarskom језику postaje relativom demonstrativna partikula *da* i значи lat quam, а *prѣdu da* значи priusquam: *prѣdu da* се упѣти, вѣе вднѣ копанѣ просѣ. erb.-čit. 211. *prѣdu da* тргнѣт кѣм ѕверо-то, баба викиѣ слугѣ му. 215. аз ставам сѣкоги *prѣd da* истече слѣнце-то. sank.-gram. 127.

141. Nalazi se i tomu potvrđda, da se čyto ili reže upotrebljava mjesto lokalnoga adverbа иде (*gdje*). Razlog je tomu zamjenivanju isti, koji je rečen pod br. 138. Hrvatskosrpski Mjesto *gdje-gdje* (hie und da, passim — u udvajanju stoji partitivnost: mikl.-synt. 87) govori se, kako nam svjedoči Vukov rječnik, *gdješto*; dakle je uzeto što mjesto *gdje*. Maloruski. прийшли у те село саме, що вона пішла до свого батька в гості. rudč.-skaz. 1. 210. дойшов до шанку, до того, що й тоді був. rudč.-skaz. 2. 129. прийшли вони до того дерева, що сѣдила Прапда. 157. Češki. přišel k tělu tu, ješto visel syn jeho, počal plakati. zikm.-sklad.

441. *tehdá šed tam, ježto křesťany pohané mučili.* *ibid.* povede ju k lodi tu, *ješto svatý Kliment čakáše svatého Petra jungm. do domu, ješto se nekázeň plodí. jungm. Poľski.* *oprowadziła go po wsyćkich piwnicach. co ino piniądze były. lud. VIII. 70. kazála mu spać w ty stancyi, co i ona. ibid.* panujemy w takim królestwie *co nigdy słońce nie zachodzi 111. bodaj to u nas na wsi, co ja z bratem sąsiedem pociągnę wina. Linde.*

142. Rijećce чѣто i реже zamjeňuju dosta često temporalne partikule, kako nam dokazuju ove potvrde iz različnijeh jezika. Slovenski. a) *kaj* ili *kar*: kak se že približi ta vüra, *kaj* 'do ovi domu prišli, pripravi ona vse na mizo. vaļ.-prip.-progr. 37. more se tak dugo z menoj spominati, *kaj* (= *dok*) bom jas rekla, da je laž. 40. ttidi že minolo devet let, *kaj* (= otkad) je tvoj lübi za glavo djan. Vraz-pjes. 60. *ka* (= otkad) se nam oća oženô, nas dejco zcejla oboužô. 145. tak dugo je pia, *ka* je vse zapia. Kres 142. o poldne se je napravil, de bi bil šel pri kraji vode domu in se je držal prav kiso; *kar* (quam inversum) se po vodi pripelje barka. erb.-čít. 297. ni mogel nič jesti dobiti; *kar* (quum inversum) mu pride na misel, de bi šel ribe lovit. 299. minulo je že sedem let, *kar* (= otkad) sim nardila pušcl lep. jan.-cvet. 37. b) *ki(r)* (vidi br. 134): *kir* (= kada) boste rejenko móžu dajal, jo boste nama dvejma dal. Vraz-pjes. 152. snoći s'm stao v eni vesi, *ki* (= kada) je ura bila pounoći. 178. kaj pa boš nucao barčico, *ki* (= kada) maš na suhem ljubico? *ibid.* Bugarski. *ka* ili *kato*, *кѣто* (vidi br. 138): *ka* (= kada) си видѣхъ Милица, они съ книга прочели. doz.-péz. 60. *ka* (= kada) jъ съгледа девер ѱ, па си невести думаше. 61. *ka* jъ съгледа Тойка Тодора, па на кумове продума. 80. *kato* в сѣднѣла на люлки, тѣмни се мѣгли спуснѣли. 19. *kat'* оздравѣ. па заплати. 70. *kato* се наситихъ, станѣхъ. erb.-čít. 208. Hrvatsko-srpski. a) *kaj* (u Kajkavaca): naj malo počekaĵo, *kaj* (= dok) si samo šesnajst klincov napravi. vaļ.-prip. 52. tomu je već bilo tri leta, *kaj* (= otkad) je došel. 101. naj biti tak, kak si bil onu noć, *kaj* (= kada) si del meč med nas 126. već je sedem let prešlo, *kaj* (= otkad) je nekam izginula. 203. b) *ča*: ovo je prvi put, *ča* (= kada) su svići svoga gospodara od smrti oslobodili. mikul.-prip. 113. c) *što*: *što* (= kada) jedan lud baci kamen u bunar, deset pametnih ne mogu ga izvaditi. Vuk-posl. 356. ne ću piti vina, *što* (= dok) ne ćeš vode usuti. Vuk-rječn. s v. što. Rijećca je *što* očevidno temporalna u složenici *pošto*, koja znači lat. postquam: *pošto* je tako ne-

koliko noći jednako radio. onda mu braća počnu zlobiti. Vuk-prip. 16. točeći vodu jednako je u n gledala i *pošto* natoči, nikako nije mogla da se odande otrgne. 28. kaluđer *pošto* vidje, šta bi, ukloni se malo za jedno drvo. 97. *pošto* zaspi, a mojom nesrećom skoči varnica. 162. Temporalno se značene riječi *što* vidi iz sveze *tek što*, gdje je temporalnost izrečena dvjema riječima, jer se *tek* i samo upotrebljava temporalno. Cf. *jerbo, ali, kao što* itd. — *tek što* iziđe pred dvor, u jedan mah doleti iz neba zmaj. Vuk-prip. 7. *tek što* ona to reče, a buzdovan zauji više kuće. 29. *tek što* uđe u kuću, dječica skoče oko nje. 108. — Mjesto partitivnoga adverb *katkad* (= kada + kada) govori se i *kašto* (= kadšto, kada što), dakle se riječica *kada* očevidno zamjenjuje riječicom *što*. Malor u ski. у той день, *що* (= kada) буде война, прийдеш раненько. rudč.-skaz. 1. 108. *що* (= kada) прожене бичка пасти, то цілий день проспить и ничого не зробить. rudč.-skaz. 2. 45. казаченька рано не збудила, *що* (= kada) в барабани да повибивали. čub.-pés 151. прийде та годиночка, *що* ся им очи заслоняють. 125. Adverb *тільки*, koji se i sam *kašto* upotrebljava u temporalnom značenju, može stajati ispred *що*, te biva *тільки що*; n. pr.: *тільки що* брат входить у хату, а змії и каже. rudč.-skaz. 1. 124. царенко *тільки що* взяв на штичку первий вареник да положив його в рот, аж щось об зуби забряжчало. afan.-skaz. 3. 55. Ruski. Антипъ *что* (= kada) войдетъ въ упокой, свистнетъ и закричить: вонъ! afan.-skaz. 3. 442. онъ ей понравился, *что* (= kada) позвала его. turg.-zap. 1. 174. начали бить старуху, до тѣхъ поръ били, *что* (= dok) у ней мочи не стало. afan.-skaz. 2. 112. будетъ то время, *что* и ты надъ ними посмѣешься. erb.-čit. 189. Ispred temporalnoga *что* može stajati kao i u maloruskom jeziku *только*; n. pr. *только что* (ubi primim) сѣли на коня, медвѣдь ихъ и догналъ. afan.-skaz. 2. 199. *только што* Ерѣма ушолъ, а Фома да Кузьма и вернулись. 3. 371. *только что* орелъ немного посидѣлъ, и тутъ же на другой овиный прелетѣлъ. kryl. 34. Češki. a) *co*: *kralovic dlouho před tim obrazem stál, a co* (= dok) *tak* na něj hleděl, srdce ho rozbolelo. erb.-čit. 7. není a nebude. *co* (= dok) svět světem bude, tolik hvězdiček. erb.-pis. 2. 129. a *co* (= dok) *myslí, a co* (= dok) *stojí, ohroženější se stane.* erb.-kyt. 23. *co* (= otkad) *jsem živa, koně se bojím.* erb.-pis. 3. 118. *došel rok, co* (= otkad) *ho doma nebylo.* erb.-čit. 46. *dvě léta, tři zimy, co* *tebe znám.* erb.-pis. 1. 75. *tisíc let ušlo, co* (= otkad) *své milé*

syny svornosti učil Svatopluk. erb.-kyt. 144. b) *ježto*: nešlechetný nešlechetnosti obmýšlí, *ježto* (= lat. dum) šlechetný obmýšlí šlechetné věci. Kott. Slovački. medzi tím, *čo* (= dok) mu čelad' rozprávala, a *čo* sa on tak diviu, zašustalo čosi na obloku rim.-pov. 106. nebolo dňa, *čo* (= kada) bi sa králova cera nebola zabávala 21. tri dni a tri noci pomínuli, *čo* (= otkad) šjeu nanovo. 38. Riječca je *čo* temporalna i onda, kada uz nu stoji partikula *len* (koja u toj prilici ima značeđe: *upravo*, *baš*: br. 268): ten král *len čo* o ňom dupoču, hñeđ ho dau povolať. 22. *len čo* sa ráno dñík zabelel, už pustili sa na cestu. škult-dobš. 22. *len čo* zdriemla, prišol k nej ten človečik. 32. Riječca *že* mislim da ima temporalno značeđe u: *ledva že* (ubi primum), *sotva že* (ubi primum). Riječi *ledva* i *sotva* znače *jedva*, ali jezik ih upotrebljava i kao temporalne partikule u značeđu *ubi primum*; dakle je temporalnost u *ledva že* i u *sotva že* izrečena dvjema riječima. Primjere vidi pod br. 276. i 303. Poľski. *co* (= kada) się łabadź przybliży, on „ciach“ mieczem, ale napróžno. lud. VIII. 32. *co* (= kada) przychodzi na obiad ten syn, to nie idzie wpiérw mamuni sie pokłonić, ino idzie do źróbka 53. *co* wzion patyk i zacyna strugać, to óna przyleciała. 218. w tém czasie, *co* garbarz poszed do wody, ten czeladnik jego wemknoł mu sie do żony. lud. XIV. 293. car *co* spojrzy na Kleopatřę, tym się więcej pali. Linde. Kao u maloruskom i u ruskom jeziku može i u poľskom stajati mjesto *samoga co* također *tylko co*: już *tylko co* pomyšlna nadzieja wzrastała, *tylko co*'m widzieć miała dolą mu odmienną, *až* zostałam strąconą znow w przepaść bezdenną. Linde. Nalazi se i *co tylko*: *co* się *tylko* ruszy, zaraz go mają na oku. Linde. Gornolužički. štwórte wóčko běše wšitko widzało mjez tym *zo* (= dok) tři spachu. erb.-čit. 87. džensa je lěto a dzeń, *zo* (= otkad) smy tuhlej byli. volksl. 1. 182. wene je džensa mi rune lěto, *zo* (= otkad) smy ju na kečchow dowezli. 89.

143. Što riječca что ima često značeđe temporalno, tomu savijem lijepo odgovara, što i riječca to ima isto značeđe, pa kako ona prva znači: *kada*, tako ova druga znači: *tada*. Osobito se nalazi to značeđe riječce to u glavnoj rečenici, u korelaciji s temporalnijem partikulama, ali i izvan korelacije. Staroslovenski. *игъда въ ратехъ обрѣтахомъ са и помолахомъ бога, то помагаше намъ.* sup. 53. Bugarski. *токо до дворови стигнѣхъ, то бѣ отлѣвала майка му.* doz.-pés. 87. Hrvatskosrpski. kako koji tamo odlazaše, već Stambolu on ne dolazaše; *to* (= tada)

se care ļuto zabrinuo. Vuk-pjes. 402. svekrva kad to čuje, vrlo se obraduje pa reče snasi: e kad je tako, *to* ćemo mi učiniti, da on takav ostane. Vuk-prip. 55. kad je pojl juhu, *to* se pijat sam promeni pa dojde drugi z govedinum. mikul.-prip. 2. kad je došal na mesto, otkud je čul mrmor, *to* opazi medveda. 39. Малорускі. вони мене й візьмуть у руку, почнуть роздивлятись, *то* (= *tada*) ти утикай. ruddč.-skaz. 1. 31. тепер же вона впустила у комнату, мужа свого упоїла; *то* вона вже будила його, будила. 84. ото ми ці кабани поколим та попродаем, *то* буде у нас хліб и сало. ruddč.-skaz. 2. 26. як вона ишла до дому, *то* встрів ві вовк. ruddč.-skaz. 1. 32. я як свісну, *то* ніхто на ногах не встоїть. 64. що (= *kada*) пожене бичка пасти, *то* цілий день проспить и нічого не зробить. ruddč.-skaz. 2. 45. Mjesto samoga *то* nalazi se i *то* ѝ: свічечка горить, а батенько не спить; не вийду, не вийду; — свічечка згасне, а батко засне, *то* ѝ вийду, *то* ѝ вийду. čub.-přez. 139. як свисну, *то* ѝ пови-скакують. ruddč.-skaz. 1. 61. Рускі. послѣ того стали братья его дѣлать отцовское имѣние и раздѣливъ по себѣ дураку ничего не дали; *то* (= *tada*) онъ и говорилъ: чтожъ, братцы, а мнѣ-то что? erb.-čít. 180. взявъ оба ремни приложилъ къ спинамъ и sprysнулъ мертвою водою, *то* они приросли. 195. можно пшеницы насѣять, дождаться, пока она вырастетъ. . . . да тогда въ догонь ѣхать, и *то* поспѣемъ. afan.-skaz. 1. 477. отецъ долго ждалъ своихъ старшихъ сыновей. . . . *то* младшій сынъ сталъ говорить отцу. 2. 62. *то* напускала большія страсти, а теперь еще больше. 3. 285. когда онъ тебѣ понадобится, *то* и ти также свисни. erb.-čít. 179. и какъ отъѣхалъ отъ города версты двѣ, *то* слѣзъ съ лошади. 187. гость коли рано подымается, *то* ночевать хочеть. Dalъ.-posl. 196. Ovamo će ići *то-то* kad znači: *sad-sad*: *то* подъ заборомъ Стѣпушка сидитъ и рѣдку гложетъ, *то* ведро съ водой куда-то тащитъ и кряхтитъ, *то* подъ горшечкомъ огонекъ раскладываетъ, *то* у себя въ чуланчикѣ постукиваетъ, гвондикъ приколачиваетъ. turg.-zap. 1. 57. невесело посматривалъ *то* на него, *то* на меня. 206. Вјелорускі. як папробуюц тых яблак, *то* усѣмъ будае смерц. afan.-skaz. 1. 315. Mjesto *тогда* govori se u gdje kojijem krajevima *можно* = то же (о)но; tu su же i (о)но ekspletivne partikule, a glavno je *то*, koje dakle i tu ima temporalno značenje: *tada*: напої, накорми, *можно* все распроси. afan.-skaz. 2. 41. — *можно* посылаетъ къ царю сказать. 43. Češki. v tom když služebník

tvůj toho i onoho hleděl, *tožt'* (= то же ти) se ztratil zikm.-skladd. 445. a když pravil ten toto a jiný pravil jiné, *tožt'* vyšel jakýsi duch a řekl: já ho oklamám ibid. Vidi i mikl.-synt. 160. Połski. jakby te lwy nie spali, to wyjm z torby to jabko i daj kazdemu po połówce, *to* będą spali. lud VIII. 69. jak nagotujes, *to* zadzwoń, bo zwonek jest, *to* przydziemy na obiad. 77. jak sie poskarzyła co przed ojcem, *to* ón ij mówił. 161. jak przyjedziesz na te góre, *to* każesz konia uwiązać. XIV. 6. niżeli ón przyjechał z ty podróży, *to* jego żona porodziła corke. 72. wlepiwszy oczy w Sędzię, ruszywszy ramiony rzekł: *to* gdy Napoleon wolność Litwie niesie, gdy świat drży cały, *to* ty myślisz o procesie? mick.-tad. 154. Kao i u ruskom jeziku ima *to-to* značeńe: *sad-sad*: to wachlarza trzonek kręciła, *to* kołnierzek poprawiała, *to* muskała włosów pukle. mick.-tad. 26. Kašupski. nim wóna sę ráz wóbróci, *to* nasza Kasza ju dzesinc razi („bevor sie sich einmal herumdreht, da hat sich unsere Catharine bereits zehn mal herumgedreht“). cen.-gram. 74. kjej co mó, *to* jè e pije; a jak nick nimô, *to* posci. cen.-skôrb. 22. Górńolužički. dyž jena holca dweju lubuje, *to* neje ničo dobre. volksl. 1. 169. Dońolužički. ako na šesčeraki rozpuć jo dojeł, *toć* na raz wugljedatej rjanego kónja. jord.-bajk. 56.

144. Kada se adverbii *kako*, *gdje*, *kada* zamjeňuju često riječcom чѣто или кѣже, a s druge opet strane mjesto чѣто или кѣже dolaze kašto adverbii *kako*, *gdje*, za to nam ne će biti za čudo, što se rečeni adverbii *kako*, *gdje*, *kada* i među sobom prepleću dolazeći jedan mjesto drugoga. — Najprije da vidimo adverb *kako*. On se vrlo često upotrebljava mjesto *kada*, t. j. ima temporalno značeńe. Staroslovenski. како сѣде, пристѣпиша къ нему оученици его. zogr.-matth. 5. 1. какоже приближи се къ вратомъ града, и се, изношаахъ оумъръшь сынъ. zogr.-luc. 7. 12. како прѣста, рече етеръ къ нему. zogr.-luc. 11. 1. ако нача снопы вазати, оуслыша гласъ глагольшть. supr. 29. какоже отрѣшиша врѣтиште, искочивъ сватый ста простъ. 84. Adverbii на -ма znače naćin; n. pr. больма magis, hrv. *većta*, *većta*. mikl.-vgl. gram. 2. 234. Ali riječ кельма od pronominalne osnove *jo* znači vrijeće: *kada*. N. pr. елма прѣдаи поврѣже три десати динарий, и что рече? supr. 309. кельма зъло вѣмѣсти се и прѣдаание при коньци бѣаше и грѣхъ сѣврѣши се, тѣгда разоумѣ грѣхъ. 310. Slovenski. a) *kak*: *kak* je ša po poti, vidi eno pčelo. val.-prip. progr. 14. zůtra *kak* noter prideš, najprle na noge poglej. 21. *kak* je on to poveda, te jo je včasi pr dverah

vida. 29. mlada Vida je proso plela rano, rano med zorjami; *kak* od konca je prplela, ztepeno je najšla roso. Vraz-pjes. 47. *kak* hitro Ivan to začuje, od straha zablidi. 123. — b) *ko* („wahrscheinlich aus *kako* verkürzt“). mikl.-synt. 159): *ko* pridete na vodo, razprtite svoje bremena in začenjate prati. erb.-čit. 292. *ko* pride nazaj, počne strašno toča padati. 306. *ko* Turki pridejo pod grad, naproti pojdi jim do vrat; *ko* pa po meni vprašajo, odgovor im tako le daj. Vraz-pjes. 12. *ko* je ženo svojo vmoriŭ, tako k hlapcu je govoriŭ. 28. — Sada evo dvije tri potvrde, gdje je rečeno *ko* doista = *kako*: *ko* britva sablo ma ojstro. Vraz-pjes. 30. ki bom rejenko možu dajala, jo bom dala *ko* svojo kčer. 152. ktero ljubi in goji već *ko* oko svoje. erb.-čit. 291. ni gorših ljudi *ko* so cigani. jan.-cvet. 36. ki nima nobenih (scil. drugih) vrat *ko* eno samo linico. Vraz-pjes. 169. Riječca *ko* ima kašto navezak *t* (od *ti* vidi br. 84): saj se mi ni še nikjer tako dobro godilo *kot* tukaj. erb.-čit. 300. dvema pastirjema volk ležej ovco vkrade *kot* enemu. jan.-cvet 91. Вугарски. *как* жъ Грозданка прибули, само в було пламнѣло. doz.-pês. 19. *как* се мама ѝ повърнѣ, и на Янка си думаше. 23. еве девета година, *какво* сме тебе довели. 55. еге стана три мѣсеци, *ка* пиѣме руйно вино. 67. (o postaiu toga *ka* = *kako* vidi pod br. 152). *как* си са чудум чудет, дошла в първа змиийница. 133. Нрватскоsrpski. a) *kako*: *kak* on pozvoni, ali na jeden krat vse oživi. vał.-prip. 18. *kak* je na sredinu došel, rekel mu je. 174. *kako* djevojka ručak postavi, Međedović se odmah rukom hvati da jede. Vuk.-prip. 3. *kako* ti kažem, odmah ću umreti. 14. evo dva dana, *kako* (= otkad) se s aždajom bori. 48. od *kako* je ovoga grada, još ovake galiije nije bilo. 69. *kako* дођу кући, Милош одмах остави овце. Vuk.-posl. 229. evo ima četiri godine, *kako* s tobom, care, vojujemo. Vuk-pjes. 173. evo ima devet godin dana, *kako* čekam ja takove glase. — b) *kot* (vidi malo naprijed pod slovenskijem jez.): puni grehov *kot* šipek koščic. Fuček, historije (1735) 128. ali ne *kot* prvo. 374. ki su vsi vu pečistoče *kot* sviine ukažani. Habdelić, prvi greh 22. Малоруски. а) *як*: *як* вийде твій ховяін жать, то ти будеш близько ходить коло того поля. rudč.-skaz. 1. 11. що ви думали-гадали, *як* од того проклятого хортища втікали? 16. *як* вона ишла до дому, то зострів ві вовк. 32. а вже тому третій день, *як* (= otkad) коноплі терла. čub.-pês. 12. *як* ми, серце, любовалися, сухи дуби розвилися; *як* ми, серце, перестали, однолітки повсихали. 64 тогді козак від дівки йде, *як* доять корови. 93. Mjesto sa-

moga *як* nalazi se i *як тільки* (*як тільки*), što upravo znači: *kada istom, čim samo*: *як тільки* зробив бог землю, піднявся він на небо. erb.-čít. 143. *як тільки* настав ранок, то зараз сіда на коня и йде на полювання. rudč.-skaz. 1. 121. — b) *кільки*. U pravom smislu znači ta riječ: *koliko*, a kvalitativni se i kvantitativni adverbii u jezicima kašto zamjeňuju jedni s drugima; n. pr. hrv. *koliko* sam se uplašio ili *kako* sam se uplašio; nemoj *toliko* skakati ili nemoj *tako* skakati itd. Tako i malorusko *кільки* iz značeňa *koliko* dobilo je značeňe *kako*, a iz toga temporalno značeňe *kada*: *кільки* підеш, то я тебе извим. rudč.-skaz. 1. 102. Iza *кільки* stoji i *що*, za koje smo vidjeli pod br. 142., da i samo ima temporalno značeňe: *кільки* *що* война утихла, коли це третій царь нападав на цього царя. rudč.-skaz. 1. 108. Ruski. *какъ* конь приближалъ, то и сталъ передъ старикомъ. erb.-čít. 178. *какъ* ночь прошла, то дуракъ пошелъ домой. 179. они его не узнали и тогда, *какъ* онъ ихъ билъ. 182. у нашего царя третій годъ, *какъ* (= otkad) дочь больна. afan.-skaz. 1. 231. *какъ* была лошадь голодна, вела и три бревна, а посылъй стала, и одно возить перестала. 3. 381. нѣтъ ужъ дней тѣхъ свѣтлыхъ болъ, *какъ* подъ каждымъ ей листкомъ былъ готовъ и столъ и домъ. kryl. 51. только сказалъ онъ эти рѣчи, *какъ* (quum inversum) козелъ сорвался и упалъ. afan.-skaz. 1. 73. не успѣлъ онъ принять эти рѣчи, *какъ* (quum inversum) бѣгутъ сказать ему. 321. начали мы было разговаривать о послѣдней нашей охотѣ, *какъ* (quum inversum) вдругъ на дворъ вѣхала телѣга. turg.-zap. 2. 80. Maloruskomu *як тільки* odgovara velikorusko *какъ только*: *какъ только* заснетъ батракъ, мы его бросимъ въ воду. afan.-skaz. 1. 414. *какъ только* я выйду на тотъ уголъ, тутъ сеічасъ и будетъ дорога. turg.-zap. 1. 159. Bjeloruski. што вы думали, *як* мене рвали собаки? afan.-skaz. 1. 43. *як* ѳн на креслѣ сѣу, кресло и треснуло. 309. *як* только уложила, дак и зрабилася неживою. 2. 243. Češki. a) *jak*: *jak* to slovo pověděl, sklopila ta panna hlavu. erb.-čít. 7. kámen vzali a královici přinesli, a *jak* jej na zem pustil, stála tu královna. 12. *jak* (= otkad) živ jsem, takové ryby neviděl. 14. *jak* přijeli k ostrovu, princezna se tam procházela. 42. *jak* dítě slyšelo, na hřbitov běželo. erb.-pis. 1. 2. *jak* ten první kúsek zědl, hned na levé líčko zblědl. 15. *jak* (= otkad) živa sem neslyšela, aby paní vousy měla. 2. 24. Nalazi se i *jak* *co*, a pod br. 142. vidjeli smo, da je *co* i samo temporalno: *jak* *co* se oženíš, svou krásu proměníš. erb.-pis. 1. 97.

— b) *kerak* (u domažličkom narječju): *kerak* mně tepřiva bülo dvanáct let, já sem jih zabjil. erb.-čit 36. Slovački. *ako* to povie, dušu vypustí (ubi ea dicta dedit, animam exhalavit). erb.-čit 65. *ako* to kočiš videl, uchytil šabl'u. škult.-dobš. 5. *jako* ho zazrel, len od jedu zareval. 27. *ak* muoj muž přide, naraz ta zožerje rim.-pov. 9. včera sedem rokou, *ako* ostatní raz tu bola. 19. Toj se partikuli dodaje *nahle* i onda *jaknahle* znači lat. *ubi primum*: rano, *aknahle* sä pán prebudiu, pooblikau sä. erb.-čit. 69. tu si umienili, že *aknahle* tie hory prejdú, hned' u dajedneho král'a do služby stanú. škult.-dobš. 66. Poľski. *jak* wstali ze snu, tak się znou wadzili ze sobą. lud VIII. 4. *jak* będzies wracać od spowiedzi, zeby nic nie brać, co będzie na drodze. 36. *jak* płakała, to perły zamiast łez, a *jak* się śmiała, to róze z gęby padały. 55. wziąłem gwizdek i *jakem* gwizdnął, tak inno zajęczało. 109. *jak* przyjedziesz na te góre, to każesz konia uwiązać. lud XIV. 6. Kašto se čini, da *jakož* znači lat. *at, et, sed*, a ono je quum inversum. Tako n. pr. u jednoj pripovijeci govori se, kako su ptice dolijetale, samo nije bilo jednoga gavrana, koji je svašta znao. Za tije dolazi rečenica: *jakož* po niedługim czasie jest kruk. lud VIII. 49. U drugoj se pripovijeci govori o ovčaru, koji je lijepo svirao pasući ovce. Za tije se veli: *jakoš* kilka razy uwazył on, ze jedna z owiec sła zawdy naprzód. 61. Tako će biti i ovo: Podczaszyc wziął tytuł markiza . . . . *jakož*, kiedy się moda odmieniła z laty, tenże sam markiz przybrał tytuł demokraty. mick.-tađ. 24. I poľski jezik ima svoje *jak tyllko* kao ruski *как только* i maloruski *як тільки*: *jak tyllko* ujrzyš króla, padnij na kolana. erb.-čit. 106. *jak tyllko* dano znak, wszyscy ruszyli z miejsca. lud VIII. 2. Kašupski. *jak* zdéchêł, pãlcami rechêł, bo bêt gracz („als er verschied, rührte er mit den Fingern, denn er war ein Musikant“). cen.-gram. 73. *jak* wón przéjachêł dodom, têt wđje jeho ni mógl poznać. cen.-skôrb. 104. Gornolužički. *jako* běše hajnik dale pšijšoł, běše puća kónc. volksl. 2. 182. *jako* bě sebi swojej woći wumył, dósta tež na měsći swětlo swojeju woći. 183. *jako* wón tam ležeše a stonaše, mjerzaše se wón žalosnje. 164. *jako* běše so létó minyło, džješe wón tam. 184. Doñolužički. *ako* cerwjenawka do błota přijzé, nadejze wona wjelka. erb.-čit. 90. ty sy mě malička zlubjona, *ako* sy kolebkach lažala. volksl. 2. 18. žinsa jo rowno sedym lét, *ako* mój luby jo na wójnu jeł. 28. *ak* běch ja małki, ga papach lałki. 113. *ako* běch fryjny, ga

běch wjasoły. 144. *ako* do města su dojeli, třed (= pred) krasnym grodom su zastali. jord.-bajk. 57.

145. Demonstrativno *tako* nalazi se često sa značenem *tada*; to je obično u korelaciji t. j. kada je u ovisnoj rečenici temporalna koja partikula, — ali se kašto nalazi i izvan korelacije. Staroslovenski. Riječ *tache* identična je bez ikakve sumnje s riječju tako. Ona prva riječ ima često temporalno značenje *tada*: Арию отъ Александриѣ въ Константинь градъ прити скоро повелѣ, да отгвѣштають, како дрѣвнѣ хоулити бога. *Tache* цѣсарь събравъ сватѣмъ епискоупѣмъ съказа имъ. *surp.* 140. възвѣмъша свѣтильникуы ихъ извидоша на сѣрѣтение вати и невѣстѣ . . . . *tache* моудаштоу невѣстѣникуоу въдрѣмаша сѣ всѣмъ. 273. Slovenski. Za sada mogu navesti samo porabu adverba *taki*. Ne može biti sumnje, da je ta riječ iznajprije značila način, kao i drugi adverbni na -ы n. pr. божьскы, грѣчьскы, акы (*kao, kako* mjesto *nakы*). Te će riječi biti po svome postanu oblici instrum. plur. (mikl.-synt. 158). Riječ je *taki* negda značila isto što: *tako*, a danas znači: *odmah*, lat. *illico*. Kako se razvilo to značenje? Ja mislim, ovako. Slovensko *kak*, hrvatsko *kako* itd. često znači lat. *ubi primum*; n. pr. *kak* je on to poveda, te jo je včasi pr dverah vida, — *kako* ti kažem, *odmah* ću umreti itd. Gdje je u podložnoj rečenici riječ *kak* (*kako*) s takvijem značenem (koje u ostalom veoma lako izlazi iz običnoga temporalnoga značenja: *kada*), tu je riječ *taki* (= upravo *tako, tada*) stojeći u glavnoj rečenici mogla dobiti značenje: *odmah*, lat. *illico*, jer značenju *ubi primum* podložne rečenice sasvijem lijepo odgovara značenje *illico* u glavnoj rečenici; dakle: *kak* je on to poveda, *taki* jo je pr dverah vida — čini lijepu korelaciju. A iz takvijeh rečenica mogla je riječca *taki* prijeći i drugamo, gdje ne čini nikakve korelacije. Hrvatskosrpski. evo ti od svakuda svakojakijeh koňa k ňemu i kako koji dolazi. *tako* na prva koľena pred ňim pada. Vuk-prip. 121. a kako se, brate, rastadosmo i ľube nam dvori upravľaju, *tako* naši dvori potavňeše i gosti nas, brate, ostaviše. Vuk-pjes. 634. kako se j' nasmela, *tako* ňoj padu dve kaški z ust. mikul.-prip. 62. kad bi mi majka rekla: sjedi tu, *tako* bih zacrljenivši se i sjela. drž. 151. kad nije brijeme, tlape; a kad je brijeme da pomogu, *tako* su od ništar. 173. kad daš zaharu, *tako* ću i poč. 197. U Kajkavaca se nalazi kašto *itak* u temporalnoj korelaciji. To je *itak* jamačno = *i + tak*; vidjeli smo pod br. 52. da i partikula *i* stoji u glavnijem rečenicama iza temporalnijeh, a da se tako upotrebljava i adv. *tako*,

tomu navodimo potvrde pod ovijem brojem. Evo primjer rečene porabe riječi *itak*: gda ga je dugo tiral, *itak* ga je vlovil. vaļ-prip. 101. Maloruski. *так* (= tada) він роздумався, крикнув, щоб свічки засвітили. rudč.-skaz. 1. 84. приходять вони до царя, *так* царівна розказала, що то не вони завоювали, а то Незнайко. 108. як плаче, жемчуг сиплетця, а як сміетця, *так* усякі квітки цвітут. erb.-čft. 148. царевич як узяв той рушник да повів до батька, *так* царь аж руками сплеснув. 149. покій я був молодим, *так* мене й жаловали. rudč.-skaz. 1. 13. як вийде твій хозяїн в поле, *так* иди за ним. *ibid.* Ruski. при́хали; — мачиха *такъ* (= tada) и гонить мужа и ее дочь туда же отвезти. afaп.-skaz. 1. 173. при́халъ царь; колдунья *такъ* (= tada) и пристаеъ къ нему: прикажи да прикажи зарѣзать козлѣночка. 2. 509. поколь живъ, все живъ, а какъ померъ, *такъ* и не стало. Dalъ-posl 61. царевна какъ увидѣла это, *такъ* и залилася слезами. afaп.-skaz. 2. 89. онъ какъ увналъ про свое дѣтище, *такъ* и залился горькими слезами. 336. только съѣли, *такъ* мертвые и попадали. 3. 180. Kako se vidi, kada stoji riječca *такъ* u temporalnoj korelaciji, stoji uz ņu još riječca *и*; tako se rusko *такъ и* može isporučiti s kajkavskijem *itak*, koje smo malo prije spomenuli. Češki. ach, když já si zpomenu ve dne nebo v noci, *tak* se se mnou celý svět do kolečka točí. erb.-pis. 1. 70. jakž jsem jich jen pominula, *takž* jsem našla toho. zikm.-skladb. 448. jakž k nim maličko bliže přistoupíme, *tak* se s kým potkali míti nebudeme. *ibid.* Slovački. keď už tam budete, *tak* každú noc pozerajte na náš zámok. škult.-dobš. 65. keď si niekedy dakeho ptáčika lebo zajačika upiekli, *tak* dačo lepšieho zjedli. 69. Polski. on ji to wszycko opowiadał. . . . *tak* ona powiedziała, że ona będzie trzymać. lud VIII. 17. jak okrzeli to dziecko, *tak* w to samo ich miejsce babka odprowadziła. *ibid.* pokojówka się zatém dłużej nie zapierała i opowiedziała wszystko, jak było; — *tak* pani jej mówi. 64. jak tego smoka zradzili, *tak* ona pomogła nosić. 69. jak tata ślaz z konia, *tak* chłopiec pocałował go w rękę. 71. kiěj oni śli do domu z tego lasa, *tak* obydwa mówili do siebie. 78. (sastaju se hajduci s čovjekom, koji veli, da zna vrlo dobro strijelati i veli im, da ga uzmu među se:) *tak* oni mu dali jeść i pić. 178. potem postawiła wieczerą na stole i zaczęła jeść; — *tak* chłop znalazł twardego ziemiaka na wierzchu miski 219. zapytuje ich sie w tym ogrodzie, wedlé czego tam nicht nimoże wymieszkać; — *tak* mu óni opowiadają wedle czego.

lud XIV. 8. niŝ ona miała wychodzić z pałacu, *tak* óna prosila rodziców o książkę. 53. Kašupski. ga wòn przészedł do piekła do dwierzi, *tak* wòn zaklepěl. cen.-skôrb. 103. szèper czël, ga wòni trąbilé; — *tak* mój szèper wostawi wowce. 119.

146. Pod br. 21. navode se primjeri, gdje partikula *a* stoji u glavnoj rečenici, ispred koje je temporalna rečenica, a pod br. 38. pokazano je, da se i *až(e)* isto tako upotrebljava. Obje partikule *a* i *až(e)* jesu adversativne (ona je prva doduše često i kopulativna). Kada to uzmemo na um, onda se ne čudimo, što i riječca tako katkad stoji izvan korelacije pak ima adversativno značenje. To se tako dogodilo, da je nežino značenje u temporalnoj korelaciji sjedišeno u misli sa značenem adversativnoga *a* ili *až(e)* i iz korelacije preneseno i drugamo. Hrvatski. „mi smo 'si sedem od jedne matere deca, *tak* (= pak, i) mi išćemo sedmero čere takve, koje bi bile od jedne matere“. — Ona je odgovorila, da je ona ista, koja ima osmero: — *tak* hote moja deca k meni spat. vaļ.-prip. 6. (ovo drugo *tak* stoji na početku govora, kojijem jedno čelade prihvaća riječi drugoga, — vidi porabu partikule *a* pod br. 5.). ide on prosit za službu, ako bi ga mogli prijeti. *Tak* na sreću ipak prijeli su ga. 7. (u tom je primjeru *tak* = adversat. *a* i pojačano je adversativnijem *ipak*). — Kao *tak* upotrebljava se i *itak* (= *i* + *tak*, vidi br. 145.); ali same te partikule nijesam našao; u primjerima, što ih imam, pojačana je još adversativnijem *nego*: jone so rekle, da mu ga ne dajo, nego su mu ga *itak* dale. vaļ.-prip. 58. oni su se baš od nega divanili, neg nisu znali *itak*, da je to on. 95. ni me baš tak jako strah, neg me *itak* somña ophaja. 235. Maloruski. поишол циган служити до чорта; *tak* чорт каже. erb.-čít 140. він тобі буде давати чарку горілки; *tak* ти не пий, поки він сам не вип'є. rudč.-skaz. 1. 80. рада б дівка вийти, *tak* матінка не пускає. čub.-přez. 76. 134. ой рад би я напитися, *tak* вода холодна. 170. — A. ой дай, дівча, води пити. B. *tak* мя буде мати бити. 90. Ruski. а) *такъ*: далъ бы и два, *такъ* нѣтъ и одного. Dalъ-posl. 148. была пора, *такъ* не было ума, а пора ушла, и умъ пришелъ. 163. велить мужъ ране встать, *такъ* ёна (scil. žena) трои сутки спить; велить мужъ спать, а ёна николько не спить. afaп.-skaz. 3. 436. Adversativno se *tak* rado upotrebljava, kada se prihvaćaju tuđe riječi (vidi malo naprijed hrvatsko-kajkavski jedan primjer): A. ахъ, всю головушку избили, мочи нѣтъ ийти. B. *такъ* садись на меня. afaп.-skaz. 1. 3. — A. меня зовутъ. B. *такъ* поди,

сходи. 17. — *A.* я все мотался подъ ногами, что́бъ ты запуталась да упала. *B.* а, а, каналья! такъ пусть-же тебя собаки ѣдятъ! 38. — *b)* *таки* (vidi slovensko *taki* pod br. 145.) *A.* не пеки блиновъ! *B.* вотъ *таки* напеку! *afan.-skaz.* 3. 438. — U bugarskom, maloruskom i u ruskom jeziku upotrebljava se adverb *то*лико *sa* значе́нем *lat. ubi primum, simulac.* Iz te se porabe može dvoje konstatirati: 1) da se adverbu kvantitativno značéне мије́на u квалитативно (vidi br. 138. kod češkoga *co*), a iz квалитативнога postaje temporalno, 2) da demonstrativ postaje relativom u дана́ше vrijeme (br. 137). Bugarski. *то*ко това изрече, на двора целати додохъ. *doz-rês.* 50. *то*ко три дни сторила, па бѣ бели менци увела та на вода отхожда. 61. *то*ко до дворови стигнѣхъ, то бѣ отлѣвала майка му. 87. Maloruski. идиж гуляти, та *тільки* багьку да матері правду скажеш, до ти мене не застанеш. *rudč.-skaz.* 1. 82. прийшов він до хліва, *тільки* торкнувся, так двері и оченились. 111. *тільки* скажеш, то він не схоче спасати тебе. 114. *тільки* вийшла до хати, а розбойник до неі, хотів убити. 205. Ruski. *только* приѣхалъ въ лѣсъ, а на встрѣчу ему идетъ большой медвѣдь. *afan.-skaz.* 1. 77. *только* задумали они кушать, сейчасъ столъ самъ накрывается 275. *только* на коня вскочилъ, а ужъ змѣй летить. 437. *только* онъ ввялъ одну лепѣшку, собака изъ рукъ ее вырвала. 2. 226. *только* онѣ ушли, красная дѣвица открыла окно. 403.

147. Pod brojem 143. pokazano je, da i riječea *то* ima dosta često značéне temporalno: *tada* baš kao što *ga* često ima i adv. тако. *Za* to ne samo тако *dobiva* adversativno značéне (potvrde: br. 146.), nego *ga* istijem putem *dobiva* i riječea *то*. Evo primjeri, gdje *то* znači isto što *a, ali, pak.* Staroslovenski. Давидъ и оубо господь нарицаатъ, *то* како емоу естъ сынъ? *mar.-luc.* 20. 44. не хотатъ словеса иже о сватъгихъ подъ закономъ похвалы бѣти . . . . *то* како юже? (*a* како дакле?) *supr.* 62. не бѣхъ ли ти реклъ 12 позъвати? *то* како без моего повелѣния три на десате леси позъвалъ? 92. сръѣтоста и сестрѣ Лазаровѣ глаголюшти господи, абъ еде бѣлъ, не бѣ оумрѣлъ братъ наю. *То* не бѣ ли оубо тоу? 231. прѣжде выпинаше Исаия к нимъ глаголюши глагоусии, слышите и слынии прозираите видѣти. *То* кто слыгъ, нъ отроци мои? и глауси, нъ владжшти ими? 238. — Takvo se *то* može još pojačati ekspletivnijem же, koje je i samo po sebi adversativno, te biva тоже: съмотрѣше,

въпрашати хотѣше, *то же* мльчати ъмоу ноужда бѣше и оукрѣти хотѣше, *то же* прѣваа жизнь ставляше. supr. 175. вса Юдея исплѣни са благодѣаний, *то же* нѣнна пытажтꙋ кто сий ѣсть? 238. Hrvatski. dojde jež i pita: kaj ste mi ostavili? — Nikaj. — *To se jež rasrdi pak veli.* vaļ.-prip. 286. još se ni pravo jednoga zla oslobodil, *to već gre veće od prvoga.* mikul.-prip. 55. Uz *to* može prionuti ekspletivno *ti* (br. 84.): zideju domari van glet, kaj je *to*. *To ti* najdeju pak onoga vuka. vaļ.-prip. 270. osel leže i čeka pri miru, doklam ov k ņemu dojde. *To ti* dojde k ņemu oroslan srdit i pita. 278. Kašto se nalazi *to-to-to* u značenju *i-i-i*, a poznato nam je iz prvoga poglavļa, da adversativnost i kopulativnost nijesu razdvojene baš debelijem prijebojem, za *to* i prelazi lako jedna u drugu: jedva bih ja posle sve vam ispravļala *to* peruć, *to* mijuć, *to* pletuć. luc. 250. Малоруски. есть у мене теперъ пан Коцькій, *то* він тебе и розирве. rudč.-skaz. 1. 24. пошепчеш коло того пана, поробиш що небудь, *то* я тоді отойду от пана. 58. А. хто се с тобою иде? В. а се мій брат. А. *то* він візьме мене? В. а візьме. 66. він питавця: *то* вони нічого не говорили сами до себе? (*a* зар nijesu ništa govorili?) 192. він тобі випустить голубів; *то* (= *ali*) ти не бери ніякого голуба. 110. есть у мене отець, матуся, *то* й куплять мені. čub.-pêč. 160. прийде вечір, *то* до иншої идеш 181. Adversativno *то* може се još pojačati adversativnijem *ny*: А. ой почкай, будем тупати. В. *ny то* тупай. erb.-čít. 141. А. чули, що пан казав, що шуба тому буде, хто украв? В. *ny то* бери собі шубу. rudč.-skaz. 1. 192. Polski. ty chcesz, żebyś szła za chłopa, robiła ciężko, *to* lepij idź za pana. lud VIII. 179. zabiłaś mojih jedenastu braci, *to* ja cię tu teraz rozzerwę. ibid. mam isć jutro do miasta, *to* obaczę, czy co będzie. 203. weźniesz do siebie te skrzynie i postaw w izbie, ja z domu jadę, *to* by mi to ukradli (*pak* bi mi ukrali). 225. ja pójdzię we wędrowkę, *to* się rozmaitej roboty nauczę. lud XIV. 251. róz był jeden gospodarz, *to* się nazywał Kiwit. 292. Nalazi se kao i u hrvatskom jeziku *to-to* sa značenem: *et-et*: wszyscy byli wyrzucani na wodę i zastapieni *to* psami, *to* kotami *to* innemi zwierzetami. lud VIII. 41. — Kašto se upotreblava *to*, kada se prihvaćaju tuđe riječi: А. są *to* więc dwie rzeczy ważne, które chcemy mieć wszyscy trzej. В. *to* poczekajcie, ja was pojednam. lud VIII. 14. А. gdzież jedziesz? В. do młyna. А. *to* mnie wsadź na wóz. 180. Takvo se *то* може još pojačati adversativnijem *no*: А. zlitujcie się

nademną, niech jeszcze pożyję *B. no to* życie jeszcze. lud VIII. 134. *A.* czy to ty, kolego? *B.* a jużci ja. *A. no to* pójdź ze mną. 136. *A.* oto mi nikt w kumy isć nie chce. *B. no to* ja pojde ibid.

148. Sada dolaze na red potvrde, gdje adverab mjesta ima modalno značenje. Slovenski. U tom se jeziku veoma često govori adv. *tudi*, kojemu je danas značenje: lat. *etiam*; ali to ne može biti prvobitno značenje, jer se pravi adverbni načina ne svršuju na *-di*, starosl. *-de*, hrv. *-dje* itd. Prof. Miklošić veli u svojoj sintaksi str. 114., da je prvo značenje riječi *tudi*: lat. *hic*, a slično veli i na str. 165. Što se tiče skrajnjega i mjesto očekivanoga *e*, treba znati, da Slovenci govore i *ondi* pored *ovde*: jan.-slovn. 105. Sada se pita, kako je riječ *tudi* dobila značenje: lat. *etiam*? Prešavši iz lokalnoga značenja u modalno značilo je *tudi* lat. *sic*, *tako*, a otud nije težak prijelaz u značenje lat. *etiam*, *također*, staroslov. *такоже* t. j. *baš tako*, *upravo tako*, a to je lat. *etiam*: ti si sinka umorila, ti boš umrla *tud'* danas Vraz-pjes. 162. jaz nimam dost modre glave *tudi* ne dost razumnosti jan.-cvet. 43. kdo je prej sesal kot mati in *tudi* prej vmrl kot ona? 94. Hrvatskosrpski. a) *gdje*: toliki su atovi protrčali i nijesu zaprašili, a *đe* (= kako) će jedan magarac zaprašiti! Vuk-posl. 318 ter ne vijem, *gdje* mož toj trpjeti, moj bože. vetr. 44. otkli je ne lijepos i dika gizdava stlačila svu kripas od vukov i lava, *gdje* ne bi zanjela človjecjoj naravi srdačce van tijela od veje ljubavi! 101. a sad sam čini sud, moj život tolik trud podnijeti *gdje* more? 144. da mi reku budimske djevojke: strašivice Jakšića Todora! *đe* on ne smje udrin na Ivana! Vuk-pjes. 598. al eto ti Lutice Bogdana, *đe* on goni Reju i Miloša. 221. — b) *kuda*: od krmače *kud* će plemenitije šta biti, koja po osmoro oprasi? Vuk-posl. 234. — c) *kamo*. Kada se veli *kamo li* ili *a kamo li* sa značenjem lat. *nedum*, tu je *kamo* bez sumnje = *kako*. Veli se: ovamo ne može ni tica doleteti, a *kako* će rajska dušica doći! Vuk-prip. 58., ali bi mjesto toga bilo običnije: *a kamo li* će rajska d. d. Evo primjera: kuhar je tak mudri, *a kamo li* gvardijan? val.-prip. 262. i međed niz krušku slazeći počiva, *a kamo li* čoek od posla da ne počine? Vuk-posl. 103. i prave muke polovinu đavo nosi, *a kamo li* što je s nepravdom stečeno! 104. sirotiño, i selu si teška, *a kamo li* kući u kojoj si! 285. sila otme zemlju i gradove, *kamo l'* mene koña otet ne će! Vuk-pjes. 142. ne more je mlade ni viditi, *kamo l'* će je junak obljubiti! 617. dokle sam još živ s vama, do danas, bijaste nepokorni, gospodu, *a kamo li* kad ja umrem! Danič.-5. mojs. 31. 27.

Čakavci govore i bez *li*: Žival mi još ni nikad ni žalne besedi rekal, a kamo da bi me zlostavljao! mikul. prip. 6. kad mu sa moja vojska ne more niš nauditi, kamo ćeš mu ti sam samcat? 69. mi nismo mogli niš učiniti, kamo ćeš ti tako bedast? 76. človik, ki je prav, ne more da na dne sedam krat strmoglav doli se ne padne, kamo ja, dobroti koji sam odnikal! luc. 281. Vidi i br. 123. — d) *kodi* ili *kod*. Tu partikulu poznaju samo Čakavci. Ja mislim, da je postala od *kudi* ili *kud*, dakle od lokalnoga ad- verba; a što je *u* promijeñeno *o*, to dakako nije ni po kakvom glasovnom zakonu, nego je to nastalo prema *koti* ili *kot*, koje je također poznato među Čakavcima, a tomu *koti* ili *kot* biće isto postaćne koje i slovenskomu *kot* ili *ko* (vidi br. 144). Da Čakavci govore *koti* ili *kot* sa značenem lat. *velut*, to nam potvrđuje g. D. Nemanić (Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie, CVIII. str. 225.) Iz svega se toga vidi što ja mislim o postaću riječi *kodi*: ona je kontaminirana od *kudi* i od *koti*, a prvo joj je značene bilo po tomu lokalno, danas joj je modalno. Za to je i stavjam ovamo, a primjeri su evo ovi: lip *kodi* sunce. mikul.-prip. 8. već su sini se *kodi* vuki pojili. 18. muž se učini, *kodi* da j' zaspal. 66. Govori se i skraćeno *kod* (vidi u g. D. Nemanića, ibid.). I u jednoga starog Kajkavca nalazim *kod* na dva mjesta, ali obadva puta ispred medije, tako da se može misliti, da je poradi medije pretvoreno *t* u *d*: on sud je tak strašen *kod* bude on občinski. Fuček, historije (1735), 132. živel je *kod* da bi nigdar ne moral vumreti. 145. Vidi *kot* pod br. 144. Maloruski. a) *gdž*: *de* ж таки тобі, сину, да мужичку братъ! (gdje bi, t. j. *kako* bi ti uzeo selanku za ženu!) erb.-čit 149. A. не буде дощу. B. *de* вже тобі не буде? 155. — b) *куди*: *куди* тобі, дурню, іого зловить? rudd.-skaz. 1. 154. — Ruski. a) *gdž*: *gdž* намъ дуракамъ чай пить! Даль.-posl. 160. A. я тебя съѣмъ. B. *gdž* тебѣ съѣсть меня! afan.-skaz. 1. 55. безъ этого *gdž* бы дѣвчкѣ сладить со всею работою? 178. *gdž* тебѣ перегнать меня? 419. *gdž* мнѣ старой бабѣ добраго молодца удержать? 2. 67. *gdž* тебѣ поцѣловать царевну? 85. — b) *куда*: *куда* онъ у тебя завидная скотина! kryl. 38. *куда* на выдумки природа торовата! 114. *куда* я бѣденъ, боже мой! 132. пришелъ въ городъ и нанялся къ купцу, а тотъ купецъ *куда* былъ скупъ и суровъ! afan.-skaz. 1. 410. *куда* силѣнъ звѣриный народъ! 2. 330. при домѣ садъ *куда* хорошъ! 3. 241. — c) *куды*: *куды* мнѣ жениться! только бы свою голову пропитать! afan.-skaz. 1. 65. у

нихъ на селѣ былъ попъ куда жадной, несовѣстливой. 2. 496. Češki. *tudiž* = također; (vidi malo naprijed slovensko *tudi*). budeš li tak štědre darovati, *tudiž* v chudobu a v nouzi přijdeš. jungm. kdo upřímnou prací zhrzí, sám *tudiž* všechněm omrzí. jungm. Vidi i u mikl.-synt. 119. Adverab *pokud*, koji je bez sumně po svome postanu lokalnoga značeňa, nalazi se sa značeňem: lat. *sicut*: vinil ho, že ten kuon škodný nepostavil na právé, *pokud* obyčej a pravo jest všude. Kott. Isto tako *poněkud* znači: *nekako*: znám to *poněkud*. jungm. *poněkud* jsem připověděl. jungm. Slovački. na mnoho sa starí král namrzeu, a *kd'e* že bi nie? rim.-pov. 22. zdesiu sa král, a *kde* že by sa nebou zdesiu vidiac, že zo zmatku tohoto nič inšieho ako všeobecna zahuba nasledovat' nemouže? 27. znáš, že u nás ftáčika, vrábika nechiruvat', *kde* že by to človečika! (= a *kamo* li). 14. 70. Poľskí. Riječ *poniekąd* ima modalno značeňe: *nekako* kao i u češkom jeziku: *człowiek dziwněj postaci, poniekąd* do pustelnika podobny. lud. VIII. 89. Gorńolužički. Adverab *njedže* kašto znači nem. etwa, lat. forsan, a možda se to značeňe razvilo iz značeňa *negdje* (to je pravo značeňe rečenomu adverbu) preko značeňa *nekako*: sy da ty *njedže* khory? (jesi li možda, — *kako* — bolestan?) volksl. 1. 74. — sy *njedže* wumřela mojedla aby *njedže* svojedla? 172. — Na pitaňe, koje je sadržano u prvom primjeru, glasi odgovor: ja nejsym *nidže* (= nikako, upravo: *nigdje*) khory. 74. Riječca *džje(n)* (upravo = *кѣде* ili *кѣде оно*) znači kašto: nem. wohl, vermuthlich, vielleicht, a to su značeňa, koja se lako razvijaju iz neodređenoga: *nekako*: dy by ty byl khudoh' bura syn, ne by *džje* khodžil tej sukni. volksl. 1. 109. twoje te psy *džjen* me kusać ne 'dža. 115. — Isporediti se može ovdje poraba grčkoga *πού*, koje lokalni adverab, ali ima i značeňe navedenijeh nemačkijeh riječi: wohl, vermuthlich, vielleicht. Dońolužički. nikul wóna wjasoľša nje bužo, *žož jano* žinsa spobudnjo (nikad ona ne će biti veselija *nego* će danas biti) volksl. 2. 140. Tu stoji partikula *žož* (= *кѣдеже*) iza komparativa — wjasoľša — u modalnom značeňu, a mi tada uzimamo riječcu *nego*; a budući da i dońolužički jezik u toj prilici osjeća modalnost pomiješanu s adversativnošću (vidi br. 102), za to se dodaje modalnomu *žož* još riječca *jano*, koja znači *samo*.

149. Često se upotreblavaju lokalni adverbni u temporalnom značeňu. Tomu nije teško dokučiti razlog: prostor se i vrijeme u svijem jezicima lako zamjenjuju jedno s drugim. Vrlo je lijepa tomu evo

ova potvrda. U maloruskom i u ruskom jeziku riječ мѣсто govori se kašto u značeđu: *vrijeme*. N. pr. до тих мѣст так було. mikl-synt. 523. в давних часов и до сих мѣст в приязни бивали. *ibid.* нача по судейскому приказу жену прошати по тѣхъ мѣстѣ, пока робенокъ родится. afaп.-skaz. 3. 176. — Još je dakako razlog zamjenivađu temporalnijeh partikula s lokalnima u tome, što su jedne i druge indeklinabilni pronominalni oblici. A sada hajdemo od jezika do jezika motriti i taj pojav. Staroslovenski. *къдеже свѣтъ бысть, вѣставъ молаше*. supr. 12. *к'де иадрече Савинъ, стави са корабъ посрѣдоу рѣкы*. 115. Slovenski. *ker vidi, da ni milosti, oprti volno in gre*. erb.-čit. 292. *de* (fantič) pa le majhno odrase, ga dajo v šolo. 298. *dere* se je zblüda, kunja je nigdi ne bilo. vaļ.-prip. progr. 4. nič se mu neje zgodilo, *dere* je doj padna. 12. *dere* je domu prišo, je ne mogo nič gučati, in potli *dere* je k sebi prišo, je to pravjo svojemi oči. 43. čez sedem let pridem nazaj, *ker* boste dal' starši hčer možu. Vraz-pjes. 167. *dere* sta Jožef no Marija bežala, sta prišla do ene njive. kres. 298. Ovamo ide i riječca *geto*, koja je postañem = starosl. *къде то, а по значеđu je = lat. quando: geto* bi v pamet vzeo — cum animadvertisset. mikl-synt. 165. Bugarski. *дѣ* го зачу дели Димо, помѣри го с дълга пушка, удари го с два крошума. doz.-pēs. 54. *дѣ* ща дойде млад Александрия, никой да ние потставал, коня да му пофати. 126. оца добрѣ ни отрекли, *дѣ* си дойде млад Александрия. *ibid* Hrvatskosrpski. a) *gdje*: došlo nam je protuletje, *gde* nam rase modro cvetje. vaļ.-prip. 291. Marko *gde* vidi, da je čerka Solimanova, veli. 71. *de* je sova izlegla sokola! Vuk-posl. 74 Neptune dragi moj, zlosrdje ustavi, za č treptim i predam u strahu ja stoje, očima *gdje* gledam zlosrdje toj tvoje. vetr. 19. a ti tač u krovu poče se tajati i *gdi* te ja zovu, ne češ se javlati. 33. ter mojoj slabosti ne češ prit na pomoć, *gdje* s veļom žalosti vapiju dan i noć, gorčije od jada *gdje* u gori zelenoj k bolezni priklada tužice život moj. 34. takoj *gdje* predah u misleh stojeći krasnu stvar ugledah spile van stojeći. 194. — b) *tudijer*: zač kom bih raslačil što je taj rajska slas, *tudijer* bih potlačil sve trude i svijet vas. vetr. 50. bliže kad pride u gori, *gdi* ja stah, *tudijer* me obide neboga smrtni strah. 102. pijerske te vile kom me nazriješe, tri utve pribijele *tudijer* se stvoriše. 115. kom molbu začusmo, *tudijer* se na milos svrnusmo. 138. — U svijem tijem primjerima riječ *tudijer* ne znači toliko lat. *tum*, koliko lat. *illico*, a razlog se tomu može razabrati iz onoga, što je rečeno

o slovenskom *taki* pod br. 145. Ruski. a) *гдѣ*: *гдѣ* мужъ мой курочку словитъ, а все я, лиса, виновата. afan.-skaz. 1. 46. *гдѣ* волчица зарѣжетъ ягненка, а все я бирюкъ, виноватъ. ibid. — b) *тутъ*: дѣвушка скотину поила-кормила, дрова и водицу въ избу носила, печку топила. . . . но старуха и *тутъ* была недовольна. afan.-skaz. 1. 154. подбѣжала кобылица къ синю морю и громко заржала; *тутъ* сине море всколыхалось. 187. съ одного маху срубилъ все пять головъ змию . . . *тутъ* дѣвица обрадовалась и говоритъ. 291. отъ того удара избушка развалилася; *тутъ* только братья проснулись. 344. подумалъ-подумалъ Иванъ-царевичъ и легъ съ нимъ рядомъ; *тутъ* прилетѣла въ шатѣръ малая птичка. 493. только собака черезъ порогъ переступила, *тутъ* ее и разорвало. 3. 63. Češki. *co jest život než pára, která se na malou chvíli ukazuje, a tudíž (illico, vidi malo naprijed hrv. tudijer) se kams děje? jungm. tudíž se navrátíš. jungm. Slovački. ako sa ku brehu blížili, tu kráľ rozkázal na nich strieľat'. škult.-dobš. 36. sotvaže vkročila, tu hned' všeci na ňu obrátili oči. 52. kráľovná porodila hada; tu bol veľký smútok. 56. raz kráľ sa shováral s kráľovnou v zahrade, a ona po tej rozprávke ostala ešte raz smutnejšou; tu pristúpil k nej ten najmladší syn. 64. na ostatok povie ta panička: ak mi nepovieš, hodim t'a do studne I na takúto hrozbu zlatovláska tajila a tajila Tu ju panička do studne hodila. rim.-pov. 99. Poľski. a) *gdzie*: przyjdzie chwila, *gdzie* las z samotną pustynią za najmlsze dla siebie uznasz schronienie. lud. VIII 96. teraz wiele czasu na czytaniu trawi, *gdzie* przedtym ani godzinki bez kart się nie obszedł. Linde. U ovom drugom primjeru stoji *gdzie* u značeňu latinskoga t. z. quum adversativum, n. pr. nostrorum equitum erat quinque milia numerus, *quum* hostes non amplius octingentos equites haberent. Caes. — b) *tu*. Kada iza temporalne rečenice dolazi glavna, onda u ovoj stoji dosta često *až*, a s tijem *až* može opet stajati *tu*, tako da *až tu* znači: *a tada*: jakem się položyl i usnał, *až tu* widzę przepiekne krowy na łące. lud VIII. 189. ledwo co'm wylazł z onój gliny, *až tu* dęszcz zaczął padać. lud XIV. 351. Vidi i br. 38. Dońolu žički. lipa se chwjejo tam a how *žož* ten wětšik na nju stój (lipo se lula ovamo i onamo, *kada* vjetrić na ňu puše). volksl. 2. 27. *žo* zgoniło żowcyšco, zbjerało zelišća (*kada* djevojčce obaznade, stane trave kupiti). 49. *žo* to jo zgonił z gradu pan, kšěšo lubego zastšeliš. 56. *žo* jo to zgonił polski kráľ, da pľotno natkaš. hórň.-pěš. 30.*

150. Pod br. 145. ima primjera, gdje modalna riječca *tako* ima temporalno značenje: *tada*, a pod br. 149. isto se to vidi za lokalnu riječcu *tu*. Kada dakle *tu* i *tako* mogu imati isto značenje, onda se ne treba čuditi, što se kašto obadva ta adverba slažu u jednu riječ: *tutako*. Tomu je složenomu adverbu značenje: lat. *illico*, a kako značenje *illico* postaje od značenja *tum* razloženo je, kad se govorilo o slovenskom *taki*: br. 145. Rečeno *tutako* nalazi se samo u dva jezika. Bugarski. Tu glasi rečena riječ *тутакѹ*, gdje je skrajnje *cu* navezak od pronom. osnove, kojoj je nominativ sing. сѹ, си, се (vidi: mikl.-synt. 111.): тоѹ *тутакѹ* заспа като мрътъѹ. erb.-čít. 215. Hrvatskosrpski. po tom veći vaj stiže me *tutako*. vetr. 121. kom blavor toj reče, *tutako* ļuveni Merkurijo doteče. 146. Tirena rekši toj *tutako* ļuveni zanese ures svoј pod skorup vodeni. 191.

151. Poredni su primjeri, da se temporalna partikula upotrebljava u modalnom značenju, a nikakvoga nijesam do sad našao, gdje bi imala lokalno značenje. Staroslovenski. U tom se jeziku nalazi partikula *некъли*, za koju mislim, da je iznajprije bila temporalna kao i druge partikule na -ли n. pr. сели (nunc), ѹли (quando), толи (tum) Mjesto ѹ u *некъли* očekivali bismo o kako je u коли (quando), ali o će biti u коли, толи млађе od ѹ kao što je млађе i u когда, тогда pored къгда, тгда. Partikula se *некъли* nalazi kašto u modalnom značenju, a to je i razlog negacijii не: pod br. 97. i 98. pokazano je, da negacija не rado priaña uz modalnost. Evo primjer, gdje *некъли* znači lat. *quam*: азъ бръахъ припадати въ домъ бога моюго паче *некъли* жити въ жилиштѹихъ грѣшньѹихъ. supr. 76. Piše se i негли, ali to će biti mješavina s partikulom него: оуне нестъ паче чистъ имѣти оумъ негли на блжждение въбѣсовати сѹ. supr. 300. Češki. Adverab se *jeli* nalazi kašto sa značenjem adversativnijem ili eksklusivnijem: *nego, do*. Pod br. 139. rečeno je, kako modalnost prelazi u adversativnost ili eksklusivnost Partikula *jeli* imala je najprije temporalno značenje, za tijem modalno, a onda adversativno-eksklusivno: mrtvý nikdy nevstane *jeliž* na skonanie svĕta. jungm. zahnali ho, a nestavil se *jeliž* v Litomĕřicich. jungm. Pravo t. j. temporalno značenje adverba *jeli* pokazuje nam primjer: *jeli* vze pasnicu, prepasa sie. jungm. Połski. U gdjekojijem se krajevima govori *kiej* sa značenjem lat. *quam* (lud VIII. 309). To će *kiej* ili *kie* biti postalo od *kiedy* t. j. narod je dvosložnu tu riječ počeo držati složenom te je drugi slog -dy kao tobože suvišan odbacio:

ryby morskie strzegły tego królestwa *kieby* wojsko (*tamquam si esset exercitus*, — vidi br. 29. pri kraju). lud VIII. 63. koronę ma na głowie *kieby* miesiąc z gwiazdami (*tamquam si luna esset cum stellis*). 108. Mjesto samoga *kieby* — koje danas više ne osjeća narod kao: *tamquam si esset* nego samo kao *tumquam* — nalazi se i *jak kieby* t. j. dvije modalne partikule mjesto jedne: diabły i diabliki na koniach *jak kieby* wojsko. lud VIII. 16. Gornjolužički. Modalna partikula *dyžli* navedena je već pod br. 124. poradi *li*, a ovdje je treba opet navesti, jer je prvi dio *dyž* temporalni adverb, koji se piše i *hdyž*. Još i danas znači to *dyž* ili *hdyž* ono, što treba da znači, na ime lat. *quando*. Ali ta se temporalna partikula pretvara često u modalnu i onda se spaja s riječcom *li*, koja također ima kašto modalno značenje. Tako složenica *dyžli* znači lat. *quam*: tolerjow mam ja wjac *dyžli* ta wólśička lisćičkow. volksl. 1. 84. ja 'cu radsišo sama spać *dyžli* sej lubeho sobu 'zac. 47. přez žane (scil. dijete) neje mi tak žel *dyžli* přez najmlódse. 64. mi je mój ryzy kón wele lubši *dyžli* ty. 108. ja sym tu hubeňša na swěci *dyžli* we hajku tón dróbnny ptačk. 126.

152. Još će se rjeđe nalaziti modalne partikule s lokalnijem značenjem nego *li* su potvrde pod br. 151. Ja za sad nemam više nego dva primjera, koji bi išli ovamo, i to jedan hrvatsko-kajkavski, a drugi poljski: mora 'se šume do zutra skrčiti *kak* (= dokud, dokle) bu on z okom videti mogel. val.-prip. 189. — nie ma *kaj* nocować (nema *gaje* noćiti). lud VIII. 35. U ovom poljskom primjeru nalazimo riječcu *kaj*, koja nije obična u književnom jeziku, a poznata je u dijalektima i znači *kako*; n. pr. *kaj* by ja był królem! (kako bih ja bil kraj!) lud VIII. 151. *kaj* by ja takie rzeczy lubił! 188. Isto se tako nalazi riječca *kaj* (= kako) u gornjolužičkom jeziku: wón je pobožny *kaj* kocor pola twaroha. volksl. 2. 204. O tom poljskom i gornjolužičkom *kaj* mislim da je postalo od *kako*, da je uzet samo prvi slog (cf. poljsko *kie* ili *kiej* od *kiedy*, br. 151.), pak je okrnku *ka-* dodana partikula *i (j)*, tako da *kaj* upravo znači hrv. *kao i* (vidi br. 54). U gornjolužičkom se jeziku nalazi i samo *ka* (vidi u Pfuholvu rječn.) = *kako*; isto tako i u bugarskom jeziku (vidi jedan primjer pod br. 144). Možda je slovensko *ko* (= kako, br. 144.) postalo sličnijem putem, da je adverb *kako* — kao tobože složen — rascijepšen, te je uzet drugi slog *-ko*, a u rečena dva jezika uzet je prvi slog. Razlog cijepađu riječi *kako* u dvoje biće onaj isti, koji je rečen za partikulu *libo*, od kud je postalo *li* i *bo* (br. 118).

153. Pošto smo tako pregledali svakojake zamjene jednijeh adverbata s drugima, vaju nam pogledati još i onake slučajeve, gdje se u drukčijim rečenicama, nego li su do sad bile, zamjenjuju rečeni adverbni što jedni s drugima što s pronom. чѣто или реже. Rečenice, koje nam još ostaju, da ih razabiramo, jesu ove: deklarativne, kausalne, finalne, konsekutivne, hipotetičke i koncesivne. Počnimo posao s *deklarativnima*.

Kada dvije rečenice stoje među sobom u deklarativnoj svezi, onda su pravo govoreći obje sasvim neovisne jedna o drugoj, ne čine hipotaksu, nego parataksu. To se lijepo vidi iz porabe t. z. uprav-noga govora U svakom se jeziku može reći n. pr. ljudi govore: slava svjetska prolazi. Ali su jezici nastojali po malo učiniti jednu rečenicu ovisnu o drugoj, a tu je opet činila službu relacija. Da vidimo, kako je došlo do toga U deklarativnijem se rečenicama izriče, da nešto jest ili da nije: ljudi govore: slava svjetska prolazi. To se može i tako izreći, da se veli: ljudi govore, *kako* slava svjetska prolazi, jer veleći način, *kako* što biva, direktno velimo da to doista biva (vidi i pod br. 113. gdje se govori o bugarskom jeziku), ne izričemo ni uzroka ni namjere ni posljedice ni pogodbe ni dopuštaña, nego jedna rečenica ostaje neovisna o drugoj, a takav baš i jest odnošaj deklarativne rečenice prema glavnoj; ona s ñom ne stoji ni u kakvoj korelaciji, kako stoje prave podređene rečenice, ne možemo prema *kako* deklarativne rečenice u glavnoj misliti ili reći *tako*, jer onda bi već bila korelacija i ñeka ovisnost deklarativne rečenice; ne može se reći: ljudi *tako* govore, *kako* slava svjetska prolazi; ako li tako i rečemo, onda već nije druga rečenica deklarativna. Vidjećemo u prijegledu, koji dolazi, da se dosta upotrebljava u slovenskijem jezicima modalni adverb *како* ili *яко* za izricanje deklaracije, ali se često upotrebljavaju i druge riječi: чѣто, реже, яже, къде (to su relativi kao i *kako*, *яко* te se uzima jedan relativ mjesto drugoga, čemu je bilo već dosta potvrda), да, е (ovo su demonstrativi, ali se pretvaraju nama na pogledu u relative: br. 137). Tomu treba još dodati bugarsko *че* ili *чи*, koje se upotrebljava u deklaraciji, kako se vidi pod br. 113. Sada hajdemo po redu od partikule do partikule.

154. Za deklaraciju služi riječca *яко*. Staroslovenski. Иродъ видѣвъ, *яко* поржганъ бѣстъ отъ влѣхвъ. mar-matth. 2. 16. слышавъ, *яко* Архелай цѣсарьствоуетъ. mar-matth. 2. 22. не мните, *яко* придъ разоритъ закона ли пророкъ. zogr-matth. 5. 17. вѣроуета ли, *яко* мож се створити? zogr-matth. 9. 28.

глаголъ вамъ, *яко* Илина юже приде. mar-matth. 17. 12. ра-
зоумѣши, *яко* о нихъ глаголаше. mar-matth. 21. 45. надѣхъ
са, *якоже* обратиши водъ. supr. 431. Hrvatskosrpski.
(nije sigurno, je li bilo narodno). povêdaše carstvu mi, *jako* jestъ
mêsto na Prêvlacê. Danič.-rječn. 3. 409. koji se rotismo, *jako* vse više
pisaľno hoćemo sahraniti. ibid. Češki. vidíme, *jak* pán bůh jistê
dokázal co předpovêdêl. zikm.-sklad. 413. to jest mi v dobré pa-
mêti, *jakož* jest soud mêla s Salomenou sestrou svou v radê. ibid.
Slovački nazad idúci zazreli, *ako* sa dvaja medvedi medzi sebou
trhajú. škult.-dobš. 2. zazrela kráľovna, *ako* sa jeden had okolo
stromu obrúcal. 56. Polski. mówiac im, *jako* juž czas, aby się
ženili. lud VIII. 6. ujrzał, *jak* anioł udusił w kolebce królewskie
dziecko. 95. Jackowi powiedziała, *jako* mąż jêj umarł. 186. idąc
drogą ujrzał, *jak* psy się żarły na wsi. 200. żeby sie nie wydał
przed królewicówną *jako* ón zapłacił. lud XIV. 270.

155. Za deklaraciju služi riječca *како* (u češkom jeziku *kterak*,
koje stoji prema *který* = lat. qui, kao staroslov. *како* prema *къйъ*
= lat. qui). Staroslovenski. вѣрите на птица небесьскъмъ,
како не сѣхтъ ни жьнхтъ. zogr.-matth. 6. 26. Slovenski.
vidi, *kak* je en gospod svojo gospo pod rokoj pelal. vaľ.-prip.-progr.
34. tam boma mija (vó) gledala, *kak* mladi ribiči ribijo. Vraz-pjes.
70. gledaj, bratec, *kak* beli grad gori. 98. Hrvatskosrpski.
on joj kaže, *kako* ima dva brata i *kako* hoće da se žene. Vuk-
prip. 61. vidi, *kako* krava kudjeľu uzima i žvaće. 126. припови-
једа се, *како* је некакав цар питао, *које* је зло највеће. Vuk-
posl. 90. тужио се неко, *како* јести не може. 112. тврда ćу ти
јамца оставити, тврда јамца бoga истинoga, *како* ćу ти откупе до-
нијети. Vuk-pjes. 275. Ruski. рассказали ей, *какъ* приходилъ
къ нимъ бирюкъ. afaп.-skaz. 1. 82. она ему рассказала, *какъ*
ее хочетъ взять постыльи дѣтина. 2. 29. Češki. než toliko
připomenul, *kterak* vždycky věrným a celým přítelem Římanův
byl. zikm.-sklad. 413. vidíme to na oko, *kterak* život náš tento
plný jest bíd a těžkostí. ibid. Gorňolužički. wuhlada čerta za
woľtarjom sedžo *kak* wón mjena wšitkich tych napisowaše, kotsiž
cyrkwi spachu. volksl. 2. 185.

156. Za deklaraciju služi riječca *что* (u Slovenaca i kajkav-
skijeh Hrvata *kaj*). Slovenski. ona reče, *kaj* ga je pojela. vaľ.-
prip.-progr. 37. meni pa se trdno zdi, *ka* je moj ľubi najnapre.
Vraz-pjes. 8. či bi jaz van reka, *ka* ste vi moja mati, van bi
srce na dvoje raskolilo od žalosti. Kres 28. rekel mi je, *kaj* bođe

prišel. mikl.-synt. 159. Hrvatski. znam *kaj* mi nikar ne pomoreš. val.-prip. 37. nalagali su gosponu, da je rekao, *kaj* bude 'su kuruzu zružil. ibid. Maloruski. ти казала, *що* тобі гріх теперъ. rudč.-skaz. 1. 21. не кажи батькови, *що* він мене спас. 114. хіба ти забувся, *що* тут тебе ждуть? 125. приснився мні сон дивненькій, *що* приїхав мій миленькій. čub.-přes. 3. ти присягався, *що* я твоя буду. 45. Ruski. видѣлъ, *что* этотъ конь горавдо лучше. erb.-čít. 179. ты читалъ на столбѣ написано, *что* конь твой будетъ мертвъ. afan.-skaz. 2. 4. король ужъ прослышалъ, *что* купеческой сынъ царемъ сдѣланъ. 389. приснилось ей, *что* она выйдеть замужъ за дворянина 3. 5. слухъ носится, *что* ваше высочество задумали жениться. 215. видитъ, *что* работникъ спитъ. 423. Bjeloruski. видзѣўши, *што* вѣрно треба яму пагинуць. erb.-čít. 131. Połski. mówił, *co* się to wszycko na nic nie przyda. lud VIII. 301.

157. Za deklaraciju služi riječca *reže*. Staroslovenski. Nemam nikakve potvrde, ali prof. Miklošić piše u svojoj sintaksi, str. 258., da je *reže* i deklarativna partikula. Hrvatskosrpski. (samo u starije vrijeme) znam, *er* ova moja pisma ne mogu neg koris učinit. drž. 3. znaš, *er* je vino sa mnome. 30. rekao sam, *er* i prije s vilam sam općio. 53. imamo uzdanje u svetiteljstvo vi, *jere* ćete o tom napraviti. Danič.-rječn. 3. 524. biše svidoci, *jere* smo plaćeni. ibid. viđu, *jere* prihodi končina moja ibid. imamo si glase, *jer* se Turci kupe. ibid. 525. Maloruski. Kao i u polskom jeziku glasi riječca *уж(e)* ili *же*. Za ovo drugo nemam druge potvrde do svjedočanstva u mikl.-synt. 258. i rječnika Želechow-skoga; a i ono će prvo biti rijetko: так вивнали, *уж* отче владика ти всь нам жадної кривди не учинил. mikl.-synt. 84. вивнали, *уже* от предків своїх слихали. ibid. Ruski. Половцы же видивше, *оже* выгъха помочъ, пойдоша прочь. akad.-slov. Češki. to mi také z písma znamo, *jež* bylo v té straně město. jungm. král myslil, *že* se dětátko utopilo. erb.-čít. 2. vřš dobře, *že* zralé ovoce opadává. 7. nevěř, nevěř, myslivečku, *že* je bylo ptáčátko. erb.-pís. 1. 24. vždy si mně sliboval, *že* ty si mne vezmeš. 61. lidi povídali, *že* se od hor mračí. 2. 132. Slovacki. videu, *ež* je šitko v poraedku (gemersko narječje). erb.-čít. 74. videli, *že* druhí do sveta odchádzajú. škult.-dobš. 1. to dal ohlásit', *že* kdo by sa taký našol, ktorý by draka zabil, *že* mu svoju dcéru dá za ženu. 4. to bol šuhajovi znak, *že* mu dnes šťastie dobre praje 10. ja viem, *že* se ťa otec spytá. rim.-pov. 3. Połski. Staromu *reže* odgovara postañem i

značenem *že* i *iž* (cf. hrv. *ga, mu*: *его, емуоу*; za *tijem* *истъ, истина*: *истъ*): król pomyslał, *že* rzecz, o której nie wiedział, nie może być wielkiej wagi. erb.-čit. 104. będzie to znak, *že* się już więcej nie obaczmy. 105. zdaje się, *že* gonią za nami. 109. wiadomo, *že* tytuły przychodzą z Paryża. mick.-tad. 24. dostrzegła Telimena, *iż* pierwsze spojrzenie Zosi tak wielkie na nim zrobiło wrażenie. 127. wiesz, *iż* dawniej radbym był Sopliców rodzinę w łyżce wody utopić. 270. słyssał, *iż* mowiono. Linde. powiadał, *že* od brata słyssał, *iż* ociec dziś przyjedzie. Linde. — Kašupski. xadz jemu rzekł, *jeż* won ni mógł jemu pomc. cen.-skorb. 142. jō mészłł, *jeż* jō beł mocni. 144 won rzekł, *že* won szukō komotra. 103 swinia zabēła, *že* prosēcē bēła. cen.-gram. 75. Deklarativno se *že* nalazi i u družbi s deklarativnijem *jako*, te biva *že jako*: powiedziała, *že jako* jes cieśla u nij w gościńcu. lud XIV. 343. król wysłał pisma po świecie, *ze jako* ma trzy córki i ze chce ich wydać za mąż. lud VIII. 54. Gorńolužički. myślička jemu pojeda, *zo* lubka domach njej'. volksl. 1. 54. na wędzach bēše widžila, *zo* dołho žiwa ne budže. 76. praj ty twojej maćeri, *zo* sy jōn nankała. 113. ty sej myśliš, *zo* drju wumreć. 216. ja sym słyšał, *zo* je pola młodych holcow cōpło. volksl. 2. 166.

158. Za deklaraciju słuži riječca *маже* (vidi br. 138. pri dońolužičkom jeziku). Ruski (rijetko, i samo u starije vrijeme): *Половцы услышавше Русь, аже пришли на ня, ради быша.* akad.-slov. Dońolužički. njejsy ty to wežel, *až* ja som burske żówcyščo. volksl. 2. 20. wóni wot naju powēdaju, *až* mej tak se lubo mamej. 23. lubcycka jo mē wotpisała, *až* njo 'co mje wēcēj lubo mēš. 38. ja som wižela, *až* ty sy domoj šel. 55. ten pryne njej' nigdy zapomnił, *až* swojej mandželskej za swoje wumoženje se džakować ma. jord.-bajk. 58.

159. Za deklaraciju słuži riječca *къде*. Bugarski. стани, иди си у вази, да кажеш мами си, *гдѣто* ще да те земеме. doz.-pēs. 4. Hrvatskosrpski. tu se odmah jadu osjetila, *đe* j' umro nejačak Jovane. Vuk.-pjes. 42. ja sam nočas zao san usnio, *đe* nam muńa od zapada sinu, a grom puče iz vedroga neba. 45. ja sam nočas čudan san usnio, *đe* se se povi jedan pramen magle od proklete zemlje Vasojeve. 109. da l' ne vidiš, *gde* si poginula? 120. pohvali se među djevojkama, *đe* s' oteo końa od Bugara. 143. na um pade begu Radul-begu, *đe* će nega krāļu prevariti. 446, al to začu od Budima krāļu, *đe* kraļica pokloni djevojkju. 595. oko podne ugleda grad *gde* se beli. Vuk.-prip. 19. opazi tri

*

divojki *kade* spokojno spe. mikul.-prip. 43. za malo vremena vidi ju on, *kade j'* zela jedan kamik. 134 Do ņolužički. nje po-wědaj muterce, *žo* sy se rěznuła hórŋ.-pěs. 35. (da je *žo* ili *žož* postañem = staroslov. кѣде же, vidi u mikl.-synt. 94).

160. Za deklaraciju služi riječca *da*. Slovenski. ti ne veš, *de* je noseča tvoja žena. erb.-čit. 297. zmisli se grofica, *da* je pozabila vprašati. val.-prip.-progr. 10. reci, *da* glava te boli. Vraz.-pjes. 115. pomislite, *da* je miŋljivo vse na svetu. janež.-slovn. 227. kedar bote vidili vse to, vedíte, *da* je konec blizo. ibid. Вугарски. аз видѣх єдного чолѣка *да* вѣѣзува в градинѣ-тѣ. sank.-gram. 50. аз не вѣрувам, *да* сѣм се збрѣкал. 108. аз не вѣруваѣ, *да* бѣде толкос кѣсно. 123. кога види, *да* предоди рѣка-та черна. period.-spis. 1882. II. 161. почякай, байче Стояне, че ми є хабер стигнѣло, *да* иде мома Керима. doz.-pěs. 26. Нгватскосрпски. jone so rekly, *da* mu ga ne dajo. val.-prip. 58. ja sem mislil, *da* sem ja kral. 278. ja viđu, *da* si ti hitre pameti. Vuk.-prip. 164. kaza im, *da* će im dovesti jednoga čoeaka. 175. ždrijebe pozna, *da* to nije onaj tanki glas. 177. do sad mislim, *da* je poginuo. Vuk.-pjes. 308. кад им се стане тужити, *да* му је умрла жена. Vuk.-posl. 293. онда се она увјери, *да* је оно истина. 355. — Da se partikula *da* i inače upotrebljava mjesto *kako*, to dokazuju ovi primjeri, u kojima bi običnije bilo *kako* (koje opet sa svoje strane stoji mjesto temporalne partikule): pro-đoše tri godine, *da* sam se oženio. akad. rječn. 2. 193. koliko vremena jest, *da* se nije ispovidal. ibid. evo dva dana, *da* nijesam okusio krušne napore. ibid.

161. Za deklaraciju služi riječca *e*. U maloruskom se jeziku govori ta partikula *xe* i ima modalno značenje *kako*: спять *xe* пописані — sie schlafen wie erschlagen. mikl.-synt. 81. *xe* нон казал — uti ille dicebat. ibid. Deklarativno značenje ima samo u hrvatiskosrpskom jeziku: ne bih te trpėjo, *da* bih znao, *e* ću sokola izvesti od tebe. Vuk.-posl. 194. kad pogleda ludoga Jovana, *e* su ņemu oči izvađene. Vuk.-pjes. 36. zbori mlada, *e* ih doma nema. Vuk.-rječn. s. v. *e*. ona misli, *e* joj ide bego. mikl.-synt. 81. bih rekao, *e* si junak dobar. akad.-rječn. 3. 20.

162. Kašto se upotrebljavaju deklarativne partikule i ispred upravnoga govora. Tko hoće, može zvati tu porabu pleonazmom, ali ona ima svoj razlog u tome, što jezici miješaju ili kontaminiraju upravni i neupravni govor. Kada se veli grčki *ὡμολόγησεν οὐκ εἶμι ἐγὼ ὁ Χριστός* — tu je upravni govor, a u *ὡμολόγησεν*, ὅτι

οὐκ ἔστι ὁ Χριστός jest nepravni govor. Kontaminacijom iz toga dvojega izlazi ὡμολόγησεν ὅτι οὐκ εἰμι ἐγὼ ὁ Χριστός ioan. 1. 20. Toga se nalazi i u slovenskijem jezicima. Staroslovenski. тогда исповѣмь имѣ· ꙗко николиже знахъ васъ. zogr-matth. 7. 23. глаголаша нѣмоу· ꙗко вси иштѣтъ тебе. zogr-marc. 1. 37. и исповѣдѣ· ꙗко нѣсмь азъ Христосъ. zogr-ioan. 1. 20. Ne može se za cijelo reći, je li tako upotrebljavanje riječice ꙗко bilo u starom slovenskom jeziku narodno, dok se i u kasnijem grčkom jeziku upotrebljava riječca ὅτι i pred upravnijem govorom; na ona tri navedena mjesta iz jevanđela stoji doista i u grčkom tekstu ὅτι. Ali kako ima toga i u drugijem jezicima, moguće je, da rečena poraba u starom slovenskom jeziku nije grecisam. Slovenski. poročiti je, če se ti zdi, *de* pojdi k njemu sam v gosti. Vraz-pjes. 15. Hrvatški. Šarec mu veli, *da* kud si bil tak dugo? val.-prip. 72. on odgovori, *da* osov trs je zginuo, pa ga ja iščem. 146. onda vuk veli, *da* ti si, lisica, pojela meda. 281. to vam velim, *da* se najte nikaj bojati. 135. Ruski. Аннушка сказала отцу, *что* братъ мой Иванушка неизвѣстно куда ушелъ. afaп.-skaz. 2. 457. сказали царю, *что* ваша супруга родила щенка 3. 42. Bjeloruski. люстро само атказало, *што* ты харошая. 2. 242. Poljski. królewic chce brać te podkowu, ale konik mówi tak, *że* nie chytaj tego, bo źle bedzie. lud. VIII. 34. jak sie poskarzyla co przed ojcem, to ón ij mówił, *że* samaś mię namowiła do tego 161. tam mu powiádaja, *że* nasz król ma okropną wojnę. lud. XIV. 114. — Među navedenijem primjerima nalazi se i takvijeh, gdje *da* stoji ispred imperativne rečenice. Čakavci još i danas govore: rekoh ti, *da* ga se čuvaj. akad.-rječn. 2. 164. I ta je poraba nastala kontaminacijom; na ime od: rekoh ti, *da* ga se čuvaš, i od: rekoh ti, *čuvaj* ga se nastalo je: rekoh ti, *da* ga se čuvaj t. j. iz onoga prvoga uzeto je *da*, a iz drugoga imperativ.

* * *

163. Red je, da govorimo o *kausalnijem* rečenicama. Prijegled, koji dolazi niže, pokazuje nam, da jezici rado počinu kausalne rečenice modalnijem riječcama. Treba nam razložiti, za što je to. Mi smo rekli već pod br. 54. da je modalnost pravo uzevši jednače. Kada se n. pr. veli: vi ćete biti *kao* bogovi, tu se jednače riječi *vi* i *bogovi*, veli se, da će biti jedno s drugijem jednako. U kausalnijem rečenicama nalazimo također nekakvo jednače; kada velimo: ne mogu doći, jer sam bolestan, — tu se identificira moj

nedolazak s mojom bolešću, jedno se drugomu jamačno ne protivi, jer kad bi se protivilo, ne bi moglo opstati jedno pored drugoga. Isto tako kada velimo: dijete plače, jer je gladno, identificira se, ili recimo, jednači se plač djeteta s njegovijem gladom. Sada je svakomu očevidan razlog, za što se kausalnost izriče modalnijem partikulama: za to, jer modalne partikule izriču jednačeње међу riječima ili међу rečenicama. Osim modalnijeh partikula nalazimo često i temporalne u službi modalnosti ne samo u slovenskim, nego i u drugijem jezicima. To je za to, jer misao lako nalazi u temporalnoj koincidenciji dviju radna uzročnu svezu (n. pr. idem leči, *kad* me glava boli): rečeno je malo prije, da je kausalnost podjedno nekakvo jednačeње, a i koincidencija je temporalna jednačeње u vremenu. Može se dogoditi, da se temporalnom partikulom ne izriče koincidencija, nego da se jedan čin dogodio prije drugoga. I tu može misao naći uzročnu svezu po onom poznatom rijeku: post hoc, ergo propter hoc. I modalne se i temporalne partikule zamjeњуju i u kausalnoj službi drugijem riječima i to onakima, kakvima se i inače zamjeњуju, kada stoje u svom pravom značeњу. Evo ovo su kausalne partikule slovenskijeh jezika: *яко*, *яельма*, *яелико*, *яако*, *яе(же)*, *яаже*, *чъто*, *да*, *е*, *те*, *къгда* (*къгды*), *иде*, *къде*. K tomu treba dodati i bugarsko *че* ili *чи*, o kojemu se govori pod br. 113.

164. Za kausalnost služi partikula *яко*. Staroslovenski. не хотѣше оутѣшити сѧ, *яко* не сжтъ. *mar.-matth.* 2. 18. блажени ништии доухомъ, *яко* тѣхъ естѣ цѣсарѣство небесьскою. *zogr.-matth.* 5. 2. радуите сѧ и веселите сѧ. *яко* мъада ваша многа естѣ на небесехъ. *zogr.-matth.* 5. 12. изиди отъ мене, *яко* мжжь грѣшньъ есмь. *zogr.-luc.* 5. 8. Kausalnomu se *яко* može dodati ekspletivno же, te biva *якоже*. *mikl.-synt.* 259. Maloruski. *як* мені в пельку хліб не полів, то я и отдав собаці. *rudč.-skaz.* 2. 201 *як* у лісі була хата, то вона боялась сама ночувати. 202. Bjeloruski. разглядѣвши ее кажды в ней захацьбу жаница але *як* не магли пагадвицца, то узяли се сабѣ за сестру и вельми уважали. *afan.-skaz.* 2. 241. *як* было цѣмно, то не знашоу перцѣнка. 3. 232. Češki. neboj se, má milá, neboj se nouze, *jak* já mám peníze schovaný v strouze. *erb.-pis.* 1. 123. nesmekej ho (scil. kloboučka), máj Jeničku, přede mnou, *jak* oni tě naši páni odvedou. 163. ale on, *jako* byl muž dobrý, nechtěl toho učiniti. *zikm.-sklad.* 459.

165. Za kausalnost služi partikula *ielma* (koja očevidno isto znači što i *ako*; cf. *bolma*, *velma*, *vsyema* itd.). *Staroslovenski*. *ielma* не послуша мене ни прѣклони сѧ, то да вѣси. *supr.* 144. *ielma* не хоптеши повинѣти сѧ цѣсароу, въ рѣкѣ звѣрѣженѣ бѣдеши. 185.

166. Za kausalnost služi partikula *ieliko*, koja je upravo kvantitativna (*koliko*), a ne kvalitativna (*kako*), a o zamjeni kvalitativnijeh i kvantitativnijeh adverbaba vidi br. 138. pod češkim jez. Ruski. U tom se jeziku nalazi riječ *поелику*, koja znači lat. *quoniam*. Ta riječ nije drugo nego dat. sing. od neutra *ieliko* s prijedlogom *по*, t. j. mjesto *koliko* veli se *по koliko*. Češki. není dobré býti samotnému, *ielikož* ma býti rozmnoženo a zachováno lidské pokolení. *zikm.-sklad.* 456. ustanovil jsem se nocovati u něho, *ielikož* mne byl o tom prosil. *ibid.* živlové jsou prostočistá těla, všechna zajisté ostatní z těchto složena jsou, *ielikož* z nich se plodí, jimi se živí, v ně se, když se ruší, zase rozpouštějí. *ibid.*

167. Za kausalnost služi partikula *како* (u češkom jeziku *kerak*, o kojemu vidi i br. 155.). *Bugarski*. кой ти е крив, *камо* си глупав? *erb.-čit.* 222. тук, синко, човѣк не ходи, нѣ *камо* ме звѣш „сѧнчова майка“, дойди в къщи и ми раскажи. *period.-spis.* 1884. VII. 150. *Hrvatskosrpski*. išel je Ivan vu štalu glet ovoga medveda, i *kak* je štalina vrata zabil zapreti, a medved je iz štale otišiel. *val.-prip.* 137. *kako* se najviše oko vatre nalazila, prozovu je mačeha i nezina kći pepelugom. *Vuk-prip.* 127. *kako* ovaca ne držim, pasa ne čuvam. *Vuk-posl.* 126. *kako* j' bila svekrva na nu jedna i sakako ju otela sinu zamrazit, zame sina i hiti ga va jaz. *mikul.-prip.* 21. *kako* su prerano došli k jezeru, otelo se j' mladiću spat. 70. *Ruski*. какъ отецъ ихъ былъ весьма старъ, то привалъ къ себѣ всѣхъ сыновей и говорилъ имъ *erb.-čit.* 178. какъ жилъ ихъ отецъ долгое время, то и пришелъ въ глубокую старость. *afan.-skaz.* 1. 511. какъ матушки не случилось дома, то я заглянулъ въ печь и увидѣлъ жареную утку. 2. 156. какъ Иванъ былъ уже на возрастѣ, то мачиха и влюбилась въ него. 389. какъ двумъ нельзя быть сытымъ одною курицею, то и положили съѣсть ее одному, кому достанется по договору. 3. 492. U kniževnom se jeziku veoma rado upotrebljava *такъ какъ* mjesto samoga *какъ*, a to nije drugo do pojačenie, kako se i mjesto običnoga modalnoga *какъ* može reći *такъ какъ* n. pr. ты князь *такъ какъ* я — ti si knez *tako kao* ja itd. Za pravo *такъ* pripada u glavnu rečenicu i

čini korelaciju s riječcom *какъ* podređene rečenice. Evo dva primjera za *такъ какъ* = lat. *quoniam*: но *такъ какъ* на свѣтѣ чуда нѣтъ, къ которому бѣ не приглянулся свѣтъ, то и онѣ сперва отъ страху отдохнули kryl. 36. а *такъ какъ* челоуѣкъ медвѣдя послабѣе, то и пустинникъ нашъ усталъ. 109. Češki. *kerak se* (jednorozec) pruce po ňom hnál, tak zarazil rohem do dřeva. erb.-čit. 36.

168. Za kausalnost služi riječca *еже*. Vidjeće se, da se ta riječca i sama upotrebljava za lat. *quoniam*, ali se često upotrebljava i s prijedlozima *за* i *по*, koja dva prijedloga imaju kašto uzročno značenje: *poradi*; n. pr. за има оучителя своего оумрѣша (*poradi* imena itd.) supr. 103. ne stvori ondje čudesa mnogijeh за невѣрство њихово (διὰ τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν). Vuk-matth. 13. 58. Isto je tako staroslov. по чѣто = за što t. j. *poradi* česa? itd. Vidi o tom u mikl.-synt. 407. 432. Staroslovenski. вѣсь дльгъ твой отъпоустихъ тебѣ, *понеже* оумоли ма. mar.-matth. 18. 32. не бѣ има чѣда, *понеже* бѣ Елисаветъ неплодѣ. zogr.-luc. 1. 7. *понеже* вѣсѣко оумрѣти несть, оумрѣмъ, да оживемъ. supr. 68. сего дѣла и оустави *поне* испльнити њего не можааше. 311. *зане* творитъ ми троудъ вѣдовица си, да мѣштѣ еш. zogr.-luc. 18. 4. тѣгда оубо оуставъ оуставиша, да и Кѣснатинѣ града епискоупъ тожде старѣшинѣство да иматъ и тѣжде чѣсть, ѡже и римѣска града епискоупъ, *за не* нареченъ бѣиетъ новѣий Римъ. supr. 149. Hrvatskosrpski. бежи, *jer* чешъ зло проци. Vuk-prip. 35. дјевојка одвојила бјеше, *jer* пусти некака mala krila ispod pazuha. 104. мати је то заслужила, *jer* је на тебе badava mrzila. 136. око њега далеко облazi, *jer* се боји, да га не пробуди. Vuk-pjes 443. проли сузе proiguman Vaso, *jer* је њему vrlo žao Marka. 444. за то сам крив, *jere* сам жив. Vuk-posl. 87. Да се каузално *jer* слаже с каузалнијем *бо* u složenicu *jerbo*, *jerebo*, то је казано под br. 121. U старије се vrijeme nalazilo i *poŋeže*, *poŋevarе* (vidi u Daničićevu rječniku iz kniž. starina srpskih). Ono bi prvo moglo biti našledovanje crkvenoga jezika, a o drugom види мало ниже под češkimъ jez. Nalazilo se i *zaŋeže* (Danič.-rječn.), ali i то је можда било само našledovanje crkvenoga jezika: *poŋeže* i razboјnik mal glas испусти, нѣ велију вѣру обрѣте. — свѣне мене клетва, *ponevare* ви остаете u прѣклетствѣ. — *zaŋeže* добродѣтелъ си јест љубве ради. Maloruski. поишол мѣй циганиско, набрал в ту торбину води, але *же* старий (scil. бѣ), та не адужал ии витягнути. erb.-čit. 140. Češki. Kausalno се *еже* ројаѣава ек-

pletivnijem *to*, a onda skrajnje *e* otpada te biva *ješto*, koje se piše i *ješto*: nebo jsem se bál tebe, *ješto* jsi člověk přísný. zikm.-sklad. 455. vidím tě moudrého zpívati i hodnět' já mám plesati, *ješto* s radujšícimi radovati se máme. Kott. krémy jsou kořen zlych věcí a zápal všech nešlechtností, *ješto* odtud vycházejí loupežové, vraždy i jiné mnohé nepravosti. zikm.-sklad. 456. — Riječca reže danas glasi *že*: přišla noc, a král byl rád, *že* našel chalupu. erb.-čít. 1. škoda, *že* s' dřívě nepřišel. 4. děkovala královi, *že* ji vysvobodil. 13. dobře si ůdělal, *že* si mlynařovu Magdalenku nechal. erb.-pís. 1. 30. já se na tě nehnevám, ale je mi líto, *že* za jinou chodíváš. 54. zaplakala tuze, *že* zelený věneček dohonit nemůže. 86. osedlej koníčka, *že* já musím pryč odjet od mého srdéčka. 3. 74. Još se nalazi u kausalnom značenju *poněvadž*, za koje misli prof. Miklošić u sintaksi str. 117., da je postalo od *no ne va že*, gdje su *va* i *že* ekspletivne partikule, ali ne veli, otkle je *d* ispred *ž*. — *poněvadž* já jsem pánem všeho křestanstva, zdaliž mi není slušné učiniti to, což mi se líbí? zikm.-sklad. 458. *poněvadž* jsi ty pohrdl uměním, pohrdnu i já tebou. ibid. *poněvadž* to jináč býti nemůže, musím to učiniti. ibid. Cf. starosrpsko *poņevare*. Slovački. milych brato povaezali, a do mesta pred rychtářa odvedli, *ež* to inši ne muaho urobič chyba oni (gemersko narječje). erb.-čít. 75. vel'mi mrzelo ho, *že* ho ten kočíš z takého štěstia odtisol. škult.-dobš. 6. ona vzdýchá, *že* nemá milého. 57. nemohli sa jej dost' nadákovat', *že* jich přišla oslobodit'. 73. Poľski. *že* dzis juž póžno, zacziemy jutro. erb.-čít. 106. *že* był leniuch nad leniuchy, przez całe więc doby na ciepłym piecu się wylęgał. 112. *že* jej płótno było dychtowne i gładkie, zapłacili jēj dobrze. 120. nam starym serca rosna, *že* znowu o Polakach tak na świcie głośno. mick.-tad. 24. a dla czego to robił? — *že* wam był sąsiadem. 178. kiedy juž padać przestało, podnoszę oczy do góry, by widzieć kto to był i podziękować za przytulek, oraz przeprosić, *iż* em go powalał gliną. lud XIV. 351. chcieliśmy go wieszać, *iż* był tyran dla chłopstwa. mick.-tad. 179. I u poľskom se jeziku nalazi *ponieważ*, za koje se vaľada krivo misli, da je uzeto iz češkoga jezika: mikl.-synt. 117. — *ponieważ* ten najmłodszy brat miał łaski u króla, przeto prosila króľeľna ojca, aby go jēj dał za męža. lud VIII. 43. *ponieważ* miał dužo rannych żołnierzy, umyślił za te bogactwo wyfundować szpital. 116. nie mógł długo wytrzymać. *ponieważ* słońce paliło niesłychanie. 126. Kašupski. woné sę barzo dzéwowałé, *jež* lédze jedzenje gotowałé. cen.-skôrb. 142. *že*

woné barzo proséle, tak tenróz jim jesz darowéł zéce. 147. Gorńolužički. šła je ta holička zrudnička spać, *zo* je jej' luby jej zwonka wostał. volksl. 1. 59. měj ti džak, holčka moja, *zo* sy me na dobre hotowała 120. 'šitey towaršjo su na mne, *zo* ja rjanu lubku mam. 224.

169. Za kausalnost služi riječca *ar*. Slovenski. *ar* smo vidili njegovo zvezdo (vidimus enim eius stellam). Jagičev Archiv für slav. Philologie. 8. 399. *ar* je tak pisano po proroki (sic. enim scriptum est per prophetam) ibid. *ar* so pomrli, ki so iskali dūšo deteta (mortui sunt enim qui petebant animam pueruli) ibid. Vidi i mikl.-synt. 84. 159. Hrvatski. sedi se brzo, *ar* su ovi na još hitrešem konju. vaļ.-prip. 5. hitil je čižmu babi v glavu, *ar* je baba zaspala dvanajstu vuru. 122. ov je pod rešt došel, *ar* nije imel, čim bi splatil. 149. pravi mi, tko si ti, *are* se mniš meni, bog da si luveni. akad.-rječn. 1. 103. vitez ništar ne hajaše, *ar* biše upućen. ibid. gospodine, ne mrzi na me, *ar* sluga i rob tvoj jesam. ibid. — Istoga postaňa na ime od *ar*že mislim da je i čakavsko *aš* (mješto *až*, *aže*): ne češ ti ne za divicu bit, *aš* si mi ti još jedino vesele. mikul.-prip. 2. gre naprvo pa opet nazad, *aš* ga je bilo strah. ibid. ne ubij me, leh me zami za ženu, *aš* znan, da nisi ožen. 29. dajte mi ča pojist, *aš* ću drugačije umret od glada. 47. dajte nan jist, *aš* smo jako lačni. 104. Dońolužički. to mě welgin lubo jo, *až* sy hyšći strowa. volksl. 2. 69. mója móterka mě šćoka, *až* ja wjele lubkow mam. 110. žaļuj si luto, *až* sy hujšła. 133. wšykné luže su mi gram, *až* tak řednu lubku mam. horn.-pės. 25.

170. Za kausalnost služi riječca *čto*. Slovenski. vse je veselo, *kar* živi. jan.-cvet. 15. coprnica je kunja v štali zlo narezala, *ka* se je ne bolje skria. vaļ.-prip.-progr. 5. jako je žalosten bia, *ka* ne ima. 26. pa še tūdi žalostna bila, *kaj* takšnega brata 'mata. 35. Peter je bia jako čemeren, *kaj* je moga dati. Kres 347. — Uz kausalno *kaj* priaňa rado ekspletivno *ti*, te biva *kajti*: veda je dobro, *kajti* je čūa vaļ.-prip.-progr. 14. on je po tisti glažek šo, *kajti* se mu je dopo. 35. ne strelaj me, jager mlad, *kajti* jaz mam grade tri. Vraz-pjes. 195. kaj se jaz ne bi hüdo držâ, *ki* že meni za dugo let moja lüba mrtva leži. 6. žalostne so one, *ki* zgodej vstati morajo. jan.-cvet. 77. Bugarski. Čini se, da kausalno *čto* dolazi samo s prijedlogom *za* (vidi br. 168): това всичко сияеше от огнь повече, *защо-то* бѣше станъло всичко злато. erb.-čft. 209. момиче-то само не ядѣше, *защо-то* му бѣше за-

рѣчано. 210. помогнете ми, *защо-то* инак сѣм изгубен. sank-gram. 115. Hrvatskosrpski. našel je jednu čmelu, gde se je plakala, *kaj* ni imela oči. vaļ-prip. 37. jaz ti ve oprlašcam, *kajti* si ti mene iz sužanstva oprostil. 3. otec mu je dozvolil, *kajti* ga je jako rad imel. 13. lepo su živeli, *kajti* drva su imeli. 112. onda mu braća počnu zlobiti *što* oni nisu mogli jabuke sačuvati, a on je sačuva. Vuk-prip. 16. maćija je na ņu mrzila za to, *što* je ona bila lepša od maćijine kćeri. 132. ja ću tebe učiniti čestita, *što* si me izbavio. 145. бог није крив, *што* људи зло чине. Vuk-posl. 20. muž je bil jadan na ženu, *ča* ne rodi diteta. mikul-prip. 7. žalostan, *ča* mu je divojka pobigla. 26. srića tvoja, *ča* si mi oca zakopal, drugačije već ne biš živel. 52. — S prijedlogom *za* kao i u bugarskom jeziku: za što vrag zna mnogo? *za što* je star. Vuk-posl. 88. љуveno pozri zgar vrh mene neboga, *za č* venem i blidim. vetr. 10. Neptune dragi moj, zlosrdje ustavi, *za č* treptim i predam. 19. streptje mi svaki vlas, *za č* me strah obide. 192. — Još se u Čakavaca nalazi partikula *ač*, koja znači lat. *quoniam* (D. Nemanić, Sitzungsberichte itd. CVIII. 1. 223). Ne bih rekao, da je ta riječca srodna s *ač*, koje se nalazi u drugim Slovena (vidi u drugom poglavju), nego bih prije rekao, da je *ač* postalo od *a-ča* kao *za č* mjesto *za ča*. Maloruski. спасиби богу, *що* не попушено души христяньској лютому звіру. rudč.-skaz. 1. 4. одблагодарю тобі за те, *що* ти мині добро зробив. 12. плаче, *що* вже нема товариша. 28. як же мені не плакати, *що* мій чоловік не дав мені того плаття? 98. гірко ёму на серденьку, *що* дружини не має. čub.-rês 31. за тим серденько въяне, *що* милий двір минає, за тим він минає, *що* подружка отбиває. 198. Ruski. счастливы вы, *что* его теперь дома нѣтъ. afan.-skaz. 1. 290. царь обрадовался, *что* царица опять стала здорова. 2. 509. нужды нѣтъ, *что* плохо имя было бы хорошо вымя. Dalf.-posl. 245. Bjeloruski. радзини вельми были рады, *што* сынъ раввеселиуся. afan.-skaz. 2. 244. — U ruskom jeziku obično ispred kausalnoga *что* stoji *потому*, koje znači *za to*, i pravo mu je mjesto u glavnoj rečenici, da čini korelaciju prema kausalnomu *что*: всѣ удивились, *потому что* ни у кого такого коня не было. erb.-čít. 181. еще его не крестилъ, *потому что* къ бѣднѣку никто въ кумовья не идетъ. afan.-skaz. 3. 110. нельзя намъ тебя пустить, *потому что* ныня ночью къ намъ смерть прійдетъ. 250. Slovacki. to sa ti len tak vidi, *čo* si tuho svietiu. rim.-pov. 85. nemaui nikde pokoja, a to len pre to, *čo*

jednostaj mysleu na Aničku. 106. Połski. chciała go otruć, *co* tak nierada była na niego. lud VIII. 53. która mi się góra podobą, to ją ozerwę na pół, *co'm* taki mocny 76. i tobie dziękuje, *co's* mnie ze swego domu nie wyrzucił. 164. *co's* męczył, żydzie, boga naszego, ja cię biję. 194. ojciec kazał bromę zamknąć i jego złapać, *co* chciol wiedziéć, *co* za ón jeden jest. lud XIV. 5. Gorńolužički. starša ju jara swareše, *što* pušća hólcow nuts. volksl. 1. 304.

171. Za kausalnost služe riječce *da*, *e*, *te*. (Budući da su sve te tri riječce postañem pravi demonstrativi pak se u novije vrijeme pretvorile u relative i budući da se nalaze u kausalnom značenju samo u jednom jeziku, za to ih sve tri stavljamo pod jedan broj). Hrvatskosrpski. ima se veseliti, *da* se je izbavil. akad.-rječn. 2. 190. veselim se, *da* su iz rana tebi tako bojni trudi omilili. *ibid.* žao nam bi, *da* se opet ne sastasmo. *ibid.* hvalu ti uzdaju, *da* si me nočas ohranil. 191. kune Marko staru svoju majku, *da* mu nije porodila sele. *ibid.* — pop popu nije kriv, *e* mu je poredan bir. Vuk-posl. 255. car hoćaše izgubiti ľubu, *e* mu ľuba mnogo zakrivila. Vuk-pjes. 26. no je nemu sreća dobra bila, *e* ga ne da Ćuprilić vezire. 609. Petar prosi. Ana se ponosi, *e* je Petra Vlahiña rodila. Vuk-rječn. s. v. e. — hvala ti, bože, *te* možemo gosta ugostiti. Vuk-prip. 82. moli boga, čoeće, *te* si ti mene vidio priđe nego ja tebe. 152.

172. Budući da riječce kako i kako s jedne strane, a čyto i reže s druge izriču kausalnost, za to je sasvijem naravno, da se i riječi tako, to upotrebljavaju u kausalnoj korelaciji. Evo nekoliko potvrda i tomu, premda ih se nalazi razasutih i među primjerima do sad navedenima. — Najprije da vidimo partikulu tako u kausalnoj korelaciji. Hrvatskosrpski. kajti već 'sum silum pri meni služiti želiš, *tak* si služi. val.-prip. 197. будући да се Грче хвалило, да се њихови јунаци суви брију, *тако* оно каже берберину, да га не мије него онако да брије. Vuk-posl. 188. будући да је он јело готовио, *тако* једном скува купус без меса. 340. будући да је (дервиш) идући јео колач, *тако* дијете навали с плачем на оца, да му иште у дервиша онога колача. 354. *kako* se j' slabo hranila, *tako* ni mogla ni mleka imet detetu. mikul.-prip. 79. Češki. když sem tě nedostal za ženušku, *tak* si tě vyvolm za družičku. erb.-pis. 2 104. Kašupski. że wóné barzo proséćé, *tak* tenrôz jim jesz darowél zécé. cen.-skôrb. 147.

173. Riječca to stoji u kausalnoj korelaciji. Hrvatski. kad si se va moj sud račala, a obećala si, da se račat ne ćeš, to mi imaš poć z moje kući. mikul.-prip. 147. Maloruski. як мені в пельку хліб не полів, то я и оддав собаці. rudč.-skaz 1. 201. як у лісі була хата, то вона боялась сама ночувати. 202. Ruski какъ отецъ ихъ весьма былъ старъ, то приввалъ къ себѣ всѣхъ троихъ сыновей и говорилъ имъ. erb.-čít. 178. когда ты пришелъ ко мнѣ, то я тебѣ подарю за то подароукъ. ibid. какъ двумъ нельва быть сытымъ одною курицею, то и положили съѣсть ее одному, кому достанется по договору. afan.-skaz. 3. 492. Bjeloruski. кагда гето твае поле, то мы здѣсь астанемся afan.-skaz. 2. 301. як было цѣмно, то не знашоу перецѣнка. 3. 232. Połski. kiedy nic zarobić nie potrafisz, to idź żebrać jako kaleka. lud VIII. 42. kiedy on niewinność zabił, to i do mnie wymierzyć gotów. 94. kiedyście nie kazali robić mi krzywdy, to nauczę was mowy ptasiéj. 216.

174. Za kausalnost služi temporalna partikula кьгда (кьга, кьгды). Slovenski. en kmet, keremi so že namenoli hram odati, 'da je ne moga dače plačati vał.-prip.-progr. 17. jaz ti toga ne smen povedati, 'da mi je cesar prepoveda ibid. on je jako žalosten bia, 'da je ne zna domu. 28. türske se žene jokajo, 'da si nevejo kam domo. Vraz-pjes 9. zahvalim ti pubič lepo, 'da si me troštal tak lepo jan.-cvet. 19. kak bi se jaz vašega svetega plašča prijela, 'da sen očitna grešnica! Kres 26. Ja mislim, da je svuda ovdje i u drugijem sličnijem primjerima da = staroslov. кьгда како је de ili dere = кьде или кьдеже (br. 149). Ako li je ipak da = да, onda idu ovi i slični primjeri pod br. 171. Ali ja to ne mislim. Bugarski. кога детца немами, кому щем да ги оставим? doz.-pês. 47. Hrvatskosrpski. da si me tak verno služil, za to si moreš najlepšega (koňa) izebrati. vał.-prip. 27. kavran je črn za to, 'da je vruga zobal. 116. ov je pod rešt došel, ar nije imel, čim bi splatil, gda je već zakartal, kaj mu je otec dal. 149. blago tebi, kad imaš dva veseļa! Vuk-prip. 64. kad on ne će da dā, gledaj, da mu skrhamo vrat. 65. hvala bogu, kad živi pobegosmo! 172. kad me pitaš, pravo da ti kažem. Vuk-pjes. 181. kad si se va moj sud račala, a obećala si, da se račat ne ćeš, to mi imaš poć z moje kući. mikul.-prip. 147. Ruski. когда ты пришелъ ко мнѣ, то я тебѣ подарю за то подароукъ erb.-čít. 178. когда съумѣлъ ты усидѣть на мнѣ, то возьми, владѣй моими жеребятми. afan.-skaz. 1. 187. Bjeloruski. кагда гето твае поле,

то мы здѣсь астанемся. 2. 301. Češki. *když* maš tak dobrý zrak, podívej se. erb.-čit. 9. byl sem ve vězení tři léta pod zemí, nic mi zle nebylo, *když* ke mne chodilo moje potěšení. erb.-pis. 2. 63. *když* sem tě nedostal za ženušku, tak si tě vyvolím za družičku. 104. Slovački. *ked'* vás tak pán böh požehnal, že ste teraz takí vel'kí páni, mohli byste vašho brata sebou vziat'. škult.-dobš. 31. zastrájali sa jej zle nedobre, že ju zabijú, ak sa jim dostane dakedy do moci, *ked'* oni pre ňu tol'ku biedu trpiet' musia. 69. Poľski. jakže nie mam się zamyslać, *kiedy* twój ojciec chce, bym mu parę butów uszył? erb.-čit. 17. *kiedyście* nie kazali robić mi krzywdy, to nauczę was mowy ptasiěj. lud VIII. 216. *kiedys* ty mnie wybawił od śmierci, ożenisz się z moją córką. lud XIV. 252. a cóz ni mam być smutny, *kiej* tam mamunia nagotowała trucizny! VIII. 53. *kiej* jesteś żywy w ciele, wracaj ztąd. 125. uradzili rodzice, ażeby nie nosić zmarłego dziecka do księdza, *gdyž* bardzo było daleko. 134. pan nie wiedział o niczém, *gdyž* ludzie bali się powiedzieć 168. nie poznasz, *gdyž* my wszystkie tak do siebie jesteśmy podobne, że sam ojciec tylko po odzieniu nas rozróżnia erb.-čit. 107. Gornoluzički. dy by ja była domjaca, da by wón pšišoł sam ke mni, *dyž* pak sym khuda služomna, da scele powěsć z posłami. volksl. 1. 52. kada 'cu joh' zabyći, *dyž* pšeco widžu joh'? 169.

175. Za kausalnost služi lokalni adverb и(ж)де, къде. Staro-slovenski. како бждетъ се, ижде мъжа не знаж? (πὸς ἕστα τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω) zogr.-luc. 1. 34. U cod.-mar. stoji na istom mjestu иде. — горе вамъ кънижъници и Фарисѣи, ижде есте ако и гроби (οὐαὶ ὑμῖν, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι, ὅτι ἐστὲ ὡς τὰ μνημεῖα) zogr.-luc. 11. 44. I na tom mjestu stoji cod.-mar. иде. Slovenski. strelajte meni še na veselje, 'de dobila nazaj sim kraljiča. Vraz-pjes. 44. mi je padla z róke žlica *ker* sva skupej se učila ino v crkev skup hodila. 28 Štajerci so list prebrali, grenko, kiso se držali, *ker* Turčina so se bali. 37. mesec sušec je narbolji, *ker* nam prinaša narveč upanja. erb.-čit. 292. ter ga popraša: ali si mi ti, mladenec, to senco naredil? — on odgovori: sim, *ker* si mi se smilila, da te sonce prepeka. 306. — Da se i riječca *geto* (= къде то) upotrebljava u kausalnom značenju, to posvjedočuje mikl.-synt. 259. Bugarski. да ти даде господ здраве, *дѣто* ми показа пътя. period.-sriv. 1884. VII. 149. кат' оздравя, ша заплати, *дѣто* му сте вий ковали на юнашка вересія, doz.-pés. 70. халал ми струвай, горо ле, *дѣто* ти вода пиѣхми, *дѣто*

ти трѣва тѣпкахми. 93. пишман сѣм станѣл, Станчице, *гдѣ*мо сѣм тебе залибил, че си сиромашка дѣщеря. 105. Hrvatsko-srpski. stane se čuditi, *gde* čoban dolazi kući svako večē. Vuk-prip. 48 jednako je žalila i plakala, *gde* joj bog ispuni želju. 51. sad se obraduje, *gde* je ubio zlatoruna ovna. 65. dva starija brata ne htēdnu mu je odmah dati, *gde* je star i siromah. 87. video sam srebrnu čupriju vrlo lepu, ali je nagrdena, *gde* joj nema dveju talpi. 90. moli boga, *de* se moja mater nije doma namjerila. 94. mili bože, na svem tebi fala, *gdi* dođoše dva putnika stara. Vuk-pjes. 10. hej Solune, ognem sagoreo, *de* u tebe ne ima junaka, da iziđe Arapu na mejdan. 463. tijekom venem i blijedim i trgam svijes moju, *gdje* vajmeh ne vidim zelencu tuj tvoju. vetr. 22. Do ōolu žički. žalyje si luto, *žo* sy hujšla. volksl. 2. 138.

* * *

176. Pod brojevima 88. 111. 129. pokazali smo, da su mnoge *finalne* rečenice pravo govoreći interogativne. Isto se tako i interogativne rečenice, što se počinu s riječcom kako mogu pretvoriti u finalne. Mogu n. pr. hrvatskosrpski reći: dođoh na sunce, *kako* bih se ogrijao; — to se danas već osjeća periodom, gdje je prva rečenica glavna, a druga je podređena; ali nam nije teško rastaviti rečenu periodu u dvije samostalne rečenice: dođoh na sunce, — *kako* bih se ogrijao? ili: dođoh na sunce, — *kako* ću se ogrijati? Tako eto interogativno kako dobiva finalno značenje, ali onda se već i zaboravlja, da je ono interogativno i osjeća se pravijem relativom, kako je i *na*ko, za to se kašto i s *ni*m zamjeñuje. Pored *na*ko i *na*ko nalazimo još u finalnijem rečenicama *č*to, *ne*že, *na*že, što nam je sasvijem razumljivo iza svega onoga, što se do sad govorilo. Vrlo se rijetko nalaze temporalni i lokalni adverbii u službi finalnosti: *не*къли, *къ*дъи *къ*де же; to je za to, jer se u opće slabo kada upotrebljavaju temporalni i lokalni adverbii mjesto modalnijeh (br. 148. 151.).

177. Za finalnost služi riječca *na*ko. Staroslovenski. съвѣтъ створиша на нь, *na*ko и погубѣтъ (*συμβούλιον ἔλαβον κατ' αὐτοῦ, ὅπως αὐτόν ἀπολέσωσιν*) *zogr-matth.* 12. 14. Riječca *na*ko uz finalno da (o kojemu vidi br. 66.): *от*гъпоустити ихъ не хоштѣ не надѣшъ, да не *na*ko ослабѣштѣ на пѣти (*μήποτε ἐκλυθῶσιν ἐν τῇ ὁδῷ*) *zogr-matth.* 15. 32. Pod br. 88. naveden je primjer: повели оутвѣрдити гробъ, еда *na*ko оученици оукрадѣтъ и (*κέλευσον ἀσφραλισθῆναι τὸν τάφον, μήποτε οἱ μαθηταὶ κλέψωσιν*

зѣтѣн), gdje je uz interogativno-finalno еда prionulo još како. Hrvatskosrpski. puste odozdo strijelu iz luka, da se dobro za čardak prihvatī, *kako* bi se uz њu peti mogli. Vuk-prip. 8. naumi da vjenča aždaju, *kako* će više зло činiti. 95. мољу kneza vašega, *kako* bi upisal, što je jegova voļa. Danič.-rječn. 1. 430. Ruski. смотрите, *какъ* бы васъ Ивановичъ не проводилъ! afaп.-skaz. 1. 65. снеси все мясо и шкуры въ анбаръ, а ночью покарауль у анбара, *какъ* бы воры не украли. 418. — Nalazi se u finalnoj korelaciji *такъ*: а чтобъ мѣшиный родъ ему не навредилъ, *такъ* онъ полицію изъ кошекъ учредилъ. kryl. 70.

178. Za finalnost služi riječca *нако*. Staroslovenski. Našao sam samo takvījeh primjera, gdje *нако* priпаа uz finalno да: искаахъ лъжа свѣдѣтеля на Исоуса, *нако да* оубиѣтъ и. zogr.-matth. 26. 59. мољъ та, да и посълѣши въ домъ отьца моего, *нако да* засвѣдѣтельствоуетъ имъ. zogr.-luc. 16. 28. оумоли свѣчѣцъ, *нако да* Юлианиѣкъ оуѣк'нѣтъ supg. 10. молахъ см, *нако да* бѣ шелъ и отъгъналъ. 26. Nalazi se i *накоже* u finalnijem rečenicama, ali s infinitivom, koje će biti pogrješka prema infinitivu u konsektivnijem rečenicama, a taj je infinitiv našledовање grčkoga jezika: посъла по всемоу цѣсарьствоу своемуу, *накоже* вса нарицаѣштва има Христово привлѣшти на скврънно наденіе. supg. 132 тѣлеса сватѣихъ поврѣгоша на вѣсточнѣихъ странахъ, *накоже* извѣденомъ бѣти имъ отъ псъ. 420.

179. Za finalnost služi riječca *что*. Slovenski. она premišljuje, kam bi ti jezik djala, *kaj* ga ne bi ov najša. val.-prip.-progr. 37. za tega volo sem priša po ovo drugo sestro *kaj* bi išla toj staršoj pomagat. 38. она postavi valhte tri, *ka* njoj od moža rekle bi. Vraz-pjes. 72. zdaj vzemte si od mene peldo, *kaj* 'te lepše živili kak sem živiâ jaz siromak. 81. vežteda mi, mati, glavo, *ka* meni prle leži bo. 93. Hrvatski (samo u Kajkavaca): dajte vi mene pustite, *kaj* bom i ja išel z vami ribe lovit. val.-prip. 13. počel je nositi sokač te ribe na stol, *kaj* bi je gospoda jeli. 14. zakaj meni nikaj ne date kruha, *kaj* bi jel? 36. naj im igra na žveglo. *kaj* bodo tancale. 52. dam ti koña vilovitoga, *kaj* buš mogel po zraku letiti. 68. Maloruski. взяв іого й кинув між коні, *що б* іого затоптали. rudč.-skaz. 1. 36. хотів, *що б* хто купив. 52. пан приказав кучерям, *що б* стерегли того коня. 67. просить, *що б* іого пустили. 128. тепер іого по селу водять та бѣють, *що б* більш не крав 187. ото ровіклили вогню, *що б* варить ту рибу. 2. 17. — Pošto se u jeziku utvr-

dilo finalno značenje riječce *що*, moglo se dogoditi, da ju je narod kašto i istrгнуo iz finalne sveze i rečenicu sa *що* na početku učinio samostalnom upotrebljavajući je mjesto imperativne rečenice. Pod br. 65. i 66. vidi se, da su finalne rečenice s *da* postale od samostalnijeh, gdje *da* s presentom ili kondicionalom isto znači što i imperativ, a u maloruskom je jeziku obratno: rečenica od ovisne postaje samostalnom: *що б ти й витопила и обідать наварила!* rudč.-skaz. 2. 45. *що б ти мені за сцю ніч серед двору викопа в криницю!* 118. *ой що б ти, дівчинонько, сєго не дождала!* čub.-přes. 178. Ruski. *братья его просили со слезами, что бь ихъ помиловаль.* erb.-čit. 181. *я все мотался подь ногами, что бь ты запуталась да упала.* afan.-skaz. 1. 38. *мучили ее всевозможными работами, что бь она оть трудовъ похудѣла.* 177. *пришолъ я попросить у тебя птицы орла, что бы она вытащила меня.* 268. *просидурака, что бь принєсь тебѣ яблоковъ.* 2. 206. *царь пишеть къ попу граматку, что бы онъ своего сына къ нему отпустилъ.* 3. 160. — U samostalnijem rečenicama kao i u maloruskom jeziku: *что бы мнѣ свѣту божьяго не взвидѣть!* Даль-роsl. 181. *что бь мнѣ на мѣстѣ умереть!* 182. *что бь все было сдѣлано!* afan.-skaz. 1. 243. *что бы жены ваши испекли мнѣ къ завтраку по мягкому бѣлому хлѣбу!* 2. 531. Slovački. *ja ti eště idem dreva narúbať, čo si pri ňom jest uvaríť.* škult.-dobš. 14. *rada by bola byvala, čo by kamaratkinu matku za macochu bola dostála.* rim.-pov. 115. U samostalnijem rečenicama kao u ruskom i maloruskom jeziku: *čo by me dvanást havranov po svete roznosilo, ne viem o tej paničke!* škult.-dobš. 23. Poljski. *prosił ojca o pozwolenie jechania w świat, co by mu przywióz młoděj wody.* lud. VIII. 71. *chciałbym wam dać niektóre rady, jak sobie postępować macie na świecie, co byście złego unikali a w dobrem się budowali.* 112. *potraktujcie mię i obdarzcie, co bym miał pamiatkę.* 203. *ón powieda do konia: klęknij, co zerwę tę liliję.* lud XIV. 58. *weźmy się do kupy, co by my królewiczównę smokowi nie dali pojeść.* 88. *pódz ze mną, braciszku, do moich rodziców, co sie z niemi pożegnám.* 194. Kašupski. *ninia zrobi trzé krziže na dwierzach, co nigdė wici przindze ten zli duch.* cen.-skōrb. 123. *děl woľac wubogjeho do se, a těj mu rozkózěl, co bé nad grobę wobnoc wachtowěl.* 144.

180. Za finalnost služi riječca *яже*. Češki. *beznohý na hrušku leze, že si račata vyběře, bezruký tam na něj hazí, trefi-li ho, že ho srazi!* erb.-pis. 3. 48. Slovački. *ona doniesla koš, že sa jej*

budú sýpať dukáty. škult.-dobš. 18. raz sme prišli ku jednej rieke a kone sme popchli, že ju prebrodíme. 20. dlho čakali, že sa dakdo ukáže. 66. pribehla k obloku, že chlapca do vody vyhodí. rim.-pov. 91. Poľski. různé ji męki zadawała, że by powiedziała, co widziała. lud VIII. 18. prosiła, że by i stary leśniczy był z nimi. 56. pożycz mi twych koni, że bym niemi przejechał. 167. óna go już nie chce puścić z téj gory, ino mu sie prosi, że by już tam ostał XIV. 6. że byśmy nasz ciężar poznali, musim kogoś posadzić na przeciwnéj szali. mick.-tad. 21. — iż by czém prędzej posilić dzieci, nie chciała bieżec. erb.-čit. 120. zawoławszy, iż by klocek ten wziaść mu pomogła, grzecznie jěj prosił. 122. bardzo uniżenie (ją) prosił, iż by usiadła. 124. — U samostalnijem rečenicama: že byś mi tu nigdzie nie zaglądała i nigdzie nie odchodziła! lud VIII. 21. ogrzějcie się, ino že byście mi nie paskudowali po garkach! 77. jak spotkasz jakich panów, že byś nie powiadał o mnie! 180. že by się ta sosna obaliła! XIV. 52. — Kašupski. wona dla teho tak pozdze do dom jidze, že bé ji Jank naprzeciwno przeszedł. cen.-gram. 73. koźdi chce, že bé mu jinszi kadzélé. cen.-skôrb. 22. Górńolužički. stup' na mojoh' konika, zo bdžemoj jeć na cuzy kraj. volksl. 1. 58. swojoh' nana prošeše, zo by jej khodzić dał po svojim dwori. 62. dajće tom' prošerej jeho dar, zo nam wón pónđže z dwora won. 87. stara mać boha prošeše, zo by ju žiwu dom ne přived. 135. kup' namaj kolebku, zo bdžemoj synka móc kolebać. 180. nětko pij, zo budžeš běla a čerwena. 184.

181. Za finalnost služu riječca наже. Dońolužički. cerjeny mantel se zahobali, až jogo zówčo jog' spóznaž nje dej. volksl. 2. 28. mój luby njo co to mės, až tak wjasoła som. 58. pušć mě wen to zówcejščo, až mě wody pšinjaso. 63. ži ty dalej, až sje wjecej nje wizim. 65. seň tuđ lěto, žen, až lubeg' zabydnjoš. 76.

182. Prije nego prijeđemo k drugijem finalnijem partikulama, dobro će biti napomenuti, da se riječce чьто i наже kašto tako s finitnijem glagolskijem oblikom upotrebljavaju, da stoji mjesto infinitiva, a mi smo vidjeli pod br. 66. (kod bugarskoga i hrvatsko-srpskog jezika), da će najbolje biti držati takvu porabu finalnom, ako se i osjeća finalnost sasna slabo. Slovački. na mesto toho, že by bou jablko odtrhou, vytjahou meč. rim.-pov. 33. Poľski. zamiast co miała mu sie wrócić szkoda, to jeszcze większą miál. lud XIV. 335.

183. Za finalnost služu riječca некъли (vidi br. 151). Staroslovenski. посьлж сынъ мой възлюблены, некъли сего оусрам-

ЛНАЖТЪ СМ. *zogr.-luc.* 20. 13. Mislim, da u tom primjeru некъли значи: lat. *ut finale*, premda u грѣком тексту не стоји ѣна, него друкѣје: *πέμψω τὸν υἱὸν μου τὸν ἀγαπητὸν, ἵσως τοῦτον ἰδόντες ἐντραπίθονται*. Инаѣ пристаје некъли уз finalno да, како vidimo iz ovijeh primjera: *ожидаѣште, да некъли нѣкъгда и ти сънодобатъ см прославити бога. supr. 73. молити см за нм повелѣно естѣ намъ, да некъли обрататъ см. 79.*

184. Za finalnost služi riječca къды или къде (же). Češki. *přala si, kdy by krasnou pannu viděla. erb.-čít 33. Połski. przechodzą się po placu i patrzą, gdy by swego syna nie poznali. lud. XIV. 172. Dońolužički. gócyk ten styrich brunych (scil. koñe) na to ma, Źo by ředne Źowćo doma męł. volksl. 2. 34.*

* * *

185. Da su i *konsekutivne* rečenice pravo govoreći modalne, vidi se iz toga, što u svakoj pravoj konsekutivnoj periodi može stajati, a veoma često i stoji modalni adverb tako ili adjektiv takъ u glavnoj rečenici, n. pr. *tako* me je udario, da sam zaplakaо. Da bismo to lakše razumjeli, vaļa se sjetiti onoga, što je rečeno pod br. 163. I konsekutivne rečenice izriču nekakvo jednačeñe; veli se, kako se događa radña glavne rečenice, tako se događa i radña podređene, i s tim se direktno veli, da ova izlazi iz one. Jedna se radña drugoj ne protivi, one su pače u toliko jednake, što je jedna radña rezultat druge; suma radñe glavne rečenice (*udario me je*) jednaka je sumi radñe podređene rečenice (*zaplakao sam*). Evo ovo su partikule, kojima se izriče konsekucija: *нако*, *како*, (*мјесто тих adjektivnijeh pronom. oblika mogu, kao i inače, dolaziti supstantivni*;) *чѣто*, *неже*, *наже*, (*кашто мјесто modalnoga adverbа dolazi lokalni*;) *къде*, (*demonstrativna partikula može dobiti relativno značeñe modalnoga adverbа*;) *да*.

186. Za konsekuciju služi riječca *нако*. *Staroslovenski. кѣто съ естѣ, како вѣтри и море послушаѣтъ его? zogr.-matth. 8. 27. ицѣли и, како слѣпъ и глухъ и глаголаше и гл-даше. zogr.-matth. 12. 22. оучаше ѡ на сѣнъмиштихъ ихъ, како дивлаахъ см емоу. zogr.-matth. 13. 54. влѣны вѣливаахъ см въ ладнѣ, како оуже пограваѣти хотѣаше. zogr.-marc. 4. 37. тако богъ вълюбѣ мира, како сына своего иночадааго дастѣ. mar.-ioan. 3. 16. Često se nalazi s konsekutivnijem *нако* infinitiv, a to je bez sumñe prema грѣком jeziku, gdje *ѡтѣ* obično ima uza se infinitiv (*mikl.-synt. 870*): *трѣсъ вели бѣстъ въ мори,**

*

яко покрывати са кораблю вълнами (σεισμὸς μέγας ἐγένετο ὥστε τὸ πλοῖον καλύπτεσθαι ὑπὸ τῶν κυμάτων). zogr.-matth. 8. 24. дадате знаменина велина и чудеса, яко прѣльстити избѣранымъ (δύσουσι σημεῖα μεγάλα καὶ τέρατα ὥστε πλανῆσαι τοὺς ἐκλεκτούς) zogr.-matth. 24. 24. — Partikula se jako može pojačati ekspletivnijem же te бива јакоже: тако јемоу житине богъ почыте, јакоже и по смърти јего славынѣиша сътвори. supr. 31. бијште јего женѣвахъ, јакоже крѣви јего земьжъ полинати. 13. — Консекутивно jako priaña uz konsekutivno да (vidi br. 192.): между нами и вами пропасть вельна оутврѣди са, јако да хоташтеи минѣти отъ сѣдоу тамо не възмагажтъ. zogr.-luc. 16. 26. Malo-g. u k i. живутъ собі як не треба лучче. rudč.-skaz. 2. 22. Češki. holubice tak vysoko se vznesla, *jakož* jí pro výsost nikdo nemohl viděti. zikm.-sklad. 463. v taký pych vstoupili, *jakž* již chtěli, aby se jim lidé jako bohu modlili. ibid. národ lidský upadl od boží milosti tak velmi i tak daleko, *jakž* nelze bylo nikomu spasenu býti. ibid. sluší uskrovniti tak svou žádost, *jakž* by nebyla protiv bohu. 464.

187. Za konsekciju služi riječca како. Slovenski. tam stoji gospod Raubar notr' u gostim smrečiji, *ko* se drugam ne vidi kakor u sveto nebo. Vraz-pjes. 198. Hrvatskosrpski. sakuje (car) gvozden kovčeg veliki, *kako* može on u njemu sjediti Vuk-prip. 158. To je jedini primjer, što sam ga našao u upotrebjenoj literaturi, ali ne sumnjam, da bi se u obilnijoj i više našlo. Sasma je dobro reći n. pr. udario ga, *kako* se ne će više dignuti itd. — tada prosu Barto muñe od čudesa i zlameña strahovitijeh toliko, *koliko* kipovi idolski popadaše s otara i satrše se. F' Lastrić, svetñak (1766), 142. (Vidi o *koliko* = *kako* pod br. 138.).

188. Za konsekciju služi riječca чѣто. Slovenski. breg (moreš) tak raskopati, *ka* 'de ravno. vał.-prip.-progr. 19. tretjo krat pa tak potrka, *ka* se je ves hram stresa. 27. prnesla jesti Lenčica, *kaj* se je miza žvujgnila. Vraz-pjes. 4. kam pa si hodla, mlada gospa, *kaj* tak poštrofon fürtoh maš? 66. jaz tebe čem dobiti, perjiče ti spipati, *ka* ne boš več ti pisan vtič. 131. ona je molila tak lepo, *ka* se je čulo gor v sveto nebo. Kres 25. Türki so jeli no pili, *ki* so se opijanili. Vraz-pjes. 4. (o *ki* vidi pod br. 134.). Bugarski кой ти е крив, като си глупав, *що* носиш тѣжъ халъ? erb.-čít. 222. има дванаест коние такива, *що-то* не знавш, кой от кого е подобр. 219. толкова се убогати, *що-то* побогат от него нито в село-то му има нито в околни-ти села. 224.

паднѣ толкос много смѣти, *що-то* щѣ може да се ходи със сание. sank.-gram. 216. Hrvatski. (samo u Kajkavaca) ona mu je dala jednu lepu kiticu, *kaj* ni lepše bilo v celom svetu. val.-prip. 49. dojde tam, gde se dva kameni skup tučeju, *kaj* od njih voda teče. 113. jednu noč su dve takve dreve zrasle, *kaj* ne moči bilo do kraja videti. 180. Maloruski. у царя була одним одна дочка, да така гарна, *що* ні здумать ні згадать. ruddč.-skaz. 2. 29. так у мене голова болила цілий день, *що* я и за веретено не приймалася. 44. знов ожив и став такий гарний, *що* нема крацого. 109. нема такого а ні дня а ні ночи, *що* б не плакали мої чорни очи. čub.-přs. 16. де ти, милий, перебувавш, *що* ти в мене не бувавш? 34. любилися, кохалися, *що* мати не знала. 164. Ruski. кони такіе, *что* летѣтъ хотятъ. erb.-čít. 171. такая тѣснота, *что* яблоку пасть негдѣ. Dalj-posl. 42. ввялъ камень въ гореть и свиснулъ такъ крѣпко, что онъ въ мелкой песокъ обратился. afaп.-skaz. 1. 407. въ короткое время столько (дубовъ) наломалъ, *что* на трехъ вовахъ не увести. 2. 204. такую службу наложилъ, *что* трудно и выдумать. 291. Ълъ, Ълъ, пилъ, пилъ до того, *что* лопнулъ 322. Bjeloruski. можец ли то быци, *што* бы з' шпильки была булава? erb.-čít. 129. Češki. drak tak daleko připloul, *co* naň se břehu rukú dostat mohel. erb.-čít. 45. dé mně tak moc peněz, *co* bech sám se mohl veževit (narječeje hanačko). 46. Slovački. ona je taká priadka, *čo* by šetky snopky zo strechy na zlatie nitky popriadla. erb.-čít. 67. niet takej pesničky, *čo* by jej konca nebolo. 69. prikradla sa ku dverom a odchíliła ích tak, *čo* sa jedným očkom mohla nazriet. rim.-pov. 119. Polski. wraził skrzynkę pod łózko, *co* nikt tego nie widział. lud VIII. 8. tak ją schował, *co* ani ojcowie nie wiedzieli. 18. ten pustelnik dał mu takie dwa jabka jak cytryna, *co* mu nikt nic nie zrobi na świecie. 69. jest tam pod stołem taki pas, *co* jak sie nim opase, taki będzie mocny, *co* się dziesięciom nie da. 79. chłop mu powiada, że ma taki garnek, *co* bez palenia w piecu ugotuje się warza w nim. 193. ón sobie wybrał kónia takiego chudego, *co* by go palcem przebił. XIV. 46. Kašupski. to trzeba tak robic, *co* wilk je séti a wowca cała. cen.-gram. 72. tak pėsk rozwalėł, *co* bé mu mógl s forą sana wjachać. cen.-skórb. 22. zli duch zrobjėł taki grzém, *co* całe chceće chcałé sę zwarócć. 123.

189. Za konsekciju služi riječca реже. Hrvatskosrpski. (samo u starije vrijeme). sužanstvo jur ovo toli mi jes milo, *er* dragi ja pokoj ne želim, ma vilo. drž. 139. toliku čuh milos, *er*

kazat ne znaju. Stari pisci II. 265. toliko žestok jad nu bješe obujmil, *er* bi svoj obraz tad suzami svak umil. 295. gadan smrad toliko, *er* reče svaki nas, pakljena da propas tu se je odkrila. Stari pisci X. 164. slavna Arkadijo, toli mi toj tvoje dobro sad drago je, *er* pri nem zabivam dobro isto ja moje. 197. ti su zakoni toli tvrdi, *jer* se ne bi mogli nikako prětvoriti. Danič.-rječn. 3. 525. Konsekutivno će biti *jer* i u složenome *za sve jer*, koje se nalazi u starijih pisaca i ima koncesivno značeње: lat. *quamquam*. Rečeno *za sve jer* stoji mjesto: *za sve to*, *jer* = pored svega *toga*, *jer*: *za sve jer* od vele vridnosti se broje, srce se li moje prignuti ne rači. luc. 218. *za sve jere* mnogo nesrića te tlači, *za sve jer* ubogo ruho te oblači, li grlo i lice i vrat imaš biji. 240. smrti, jaoh, jednome život moj pogubi, *za sve er* mi za zlu čes smrt ista život jes. Stari pisci X. 94. Češki. z hocha stal se krásný mladenec, *že* mu daleko, široko ne bylo rovného. erb.-čit. 2. opadla voda tak, *že* Dlouhý lehoučko dna dosabl. 13. kdo to šlape po mém hrobě, *že* nedá mrtvým pokoje? erb.-pis. 1. 18. co, mladenci, co děláte, *že* tak dlouho nevstaváte? 174. štola nas spojí, *že* budem svoji. 3. 100. tím způsobem oni v krátkém čase tak se vycvičili, *že* všecy sobě rovné daleko převýšili. zikm.-sklad. 463. Slovacki. čo je to, *že* všechny hory na okolo sú tak pekne rozvité? škult.-dobš. 8. Ludmila doniesla starému mocného vína tak, *že* od neho zaspal. 43. k ním dobehúvala s takým ohňom, *že* všetko popálila 45. zaplače nad ním nešťastnica, *že* sa len tak jeskyňa ozyvala. 63. keď už tak ustali, *že* od chůdze a hladu ďalej nevládali, prišli na jednu lúku. 66. Polski. chłopczyzna był tak piękny, tak do króla samego podobny, *iż* tenże winę córce darował. lud VIII. 44. prosiła, *že* by te suknie były z tak cienkiej zrobione materyi, *iż* by je pomieścić mogła w torbeczce ręcznej. 57. droga była zła tak, *iż* wóz pod osie prawie w błocie chodził. XIV. 197. tak dowcipne żarciki umiał komponować, *iż* by je w kalendarzu można wydrukować. mick.-tad. 31. tak mu się pić zechciało, *že* rozesał sługi naokoło, by gdzie wody wyszukali. erb.-čit. 103. my wszystkie tak do siebie jesteśmy podobne, *že* sam ojciec tylko po odzieniu nas rozróznia. 107. tak huczne wesele im wyprawili, *že* podobnego ani oko widziało ani ucho słyszało. 112. na swem posłaniu tak kręcił się, *že* w siano jak w wodę utonął. mick.-tad. 40. i ubrały mu złotem oblicze i skronie, *že* błyszczał jako święty w ognistój koronie. 258. Kašupski. to pana tak rozgorzėjo, *že* won děl wogienj naskacéc. cen.-skōrb. 121. jima się róż trafiło, *že*

przészłé w jeden las 145. — Konsekutivno mislim da stoji *že* i u složenom *pomimo že*, koje znači lat. *quamquam*, a potpuno bi bilo: *pomimo to, že*: młynarz nie był by wierzył, *pomimo že* złodzieje ułożyli sobie sposób mówienia i obejścia się ewangielicznego. lud VIII. 184. Górńolužički. što sy ty činił, *zo* maš ty krawy mečik? volksl. 1. 28. nimaš ty žanej džówki, *zo* dyrbiš sama nam horje nosić? 33. zaspěwa holečo weseły 'łos, *zo* bęše słyšeći dalo. 106. džens' nocy je pak jara čma, *zo* šćežki widzeć nej'. 304. poča so tak směć, *zo* so pukny. 2. 160.

190. Za konsekuciju služi rječca *наже*. Maloruski. чорт свиснул, *аж* заввеніло и зашуміло. erb.-čit. 142. його дід такий старий, *аж* мохом обріс увесь. rudč.-skaz. 1. 61. летить изнов змій, *аж* земля реве. 147. жена давай прями, *аж* веретено хурчить. 178. церков така стара, *аж* порохня сиплеця. 122. все тіло як сніг біле, *аж* глянути на ню мило. čub.-pěs. 39. — Nalazi se i pored konsekutivnoga *що*: иде таї иде таким густим лісом, *що аж* темно. rudč.-skaz. 2. 104. Ruski. ударились такъ сильно, *ажъ* земля застонала. afan.-skaz. 1. 276. кричалъ вычнымъ голосомъ, *ажъ* граждане убоялися. 3. 80. Pošto se pomiješalo *ажъ* koje je = *наже*, s onijem *ажъ*, koje je = *а же* (br. 36.), moglo se dogoditi, da se konsekutivnomu *ажъ* kao tobože adversativnomu stala za pojačene dodavati adversativna partikula *но*, te je nastalo *ажно*: схватился было со мною боротся, *ажно* косточки у меня затрещали. afan.-skaz. 1. 416. Ђеть такъ хочеться, *ажно* тошно стало. 479. принялся душить бабу-ягу, *ажно* небо съ овчинку ей показалося. 2. 174. орель скинулъ съ себя царя какъ разъ посередъ моря, *ажно* царь по поясъ намокъ. 314. Češki hle, jak ten člověk tebou pochodil, *аж* má přijít o hlavu. erb.-čit. 21. při tom si zpívala, *аж* se les rozlíhal. 30. Kačenka víno nese, *аж* se jí hlava třese. erb.-pís. 2. 42. v Jičíně troubili, *аж* se všecko rozlíhalo; můj milý zaplakal, *аж* mu srdce usedalo 95. v tom úradě tak jej král miloval, *аж* jej biskupem učinil. zikm.-sklad. 464. i podrazil jemu nohy tak, *аж* na zemi upadl. ibid. Slovački. Našao sam samo takvijeh primjera, gdje *аж* pristaje uz konsekutivno *že*: vyrozpravau popelvár všetko, *že* otec *аж* tak rastou od radosti. rim.-pov. 7. u tom zahrmeu buzdogaň, *že* sa všetko *аж* tak potriasalo. 11. napominala ích, prosila, hrozila, trestala, bila, *že аж* tak hučalo. 81. Połski. djabły powpadały do wody, *аже* zabulkotało w wodzie pod ích ciężarem. lud VIII. 126. postrzelił swoją żonę w palce, *аже* krów kapala. 182. tyle znaleźli pieniądze, *аже* miarka mierzyli-

215. ucieka, *až* się za nim kurzy. 269. kichnał, *až* cała izba rozległa się echem. mick.-tad. 33. dziś dość miałem kłopotów, *až* mię głowa boli. 195. — Kao u slovačkom jeziku, tako i ovdje pristaje *až* uz konsektivno *že*: dziewczka tak się go zlekła, *že* sie *až* przeżegnała erb.-čit. 124. chłopiec widząc to parsknał śmiechem, *že* *až* się po całym rozległo kościele. lud VIII. 144. tu mu się nagle pokazuje baba, ale tak szkaradna, *že* *až* sobie oczy zamknał 157. kuli tak przez trzy dni i nocy, *že* *až* się ludzie we wsi dziwowali. 175. Do nólužički. ja som tak słaba, *až* nja mogu stanuš. erb.-čit. 91. tak wjele mějašo, *až* wjecej njaść nja možašo. ibid. lubcycka tak spēwašo, *až* kloštar klincašo, lubcycka tak zwónjašo, *až* kjar-chob znijašo. volksl. 2. 53. ten gólc běšo se tak poljeknuł, *až* njejo wjecej za nim gljedał. jord.-bajk. 16. to weze sebě jeja mama tak k hutřobě, *až* bu chóra a swój strowy rozym zgubi. 19.

191. Za konsektivnost služi riječca кѣде. Slovenski. kaj je tebi, moja gospa, *ker* imaš ti firtah krvav? Vraz-pjes. 162. kaj delajo tičice, *ker* več ne pojo? jan.-cvet. 78. Bugarski. кѣто си лѣкана, *гдѣто* ще ги вѣдиш ти, нека те вѣдѣт тий. erb.-čit. 206. ам коя в спѣнѣ-тѣ, *дето* не може да си намѣри стопанин? (und welches ist also das Hinderniss, *dass* sie keinen Gemal findet?) sank.-gram. 139. аз бѣх толкое размислен, *дето* не можѣх да ви видѣмъ. 142. — Konsektivno se *дето* може združiti v konsektivnijem да: ви хортувате тѣмъ, *дето* да не може чолѣк да ви разумей какво казувате. sank.-gram. 123. Hrvat-skosrpski. k tomu se prigodi tužica još druga, *gdje* se tuj pri vodi mnogom ѣtko naruga. vetr. 115.

192. Za konsekciju služi riječca да. Staroslovenski. нѣсмъ достоинъ, *да* въ домъ мой вѣнидешн. zogr.-matth. 8. 8. невѣ-зможно естѣ, *да* не придѣтѣ съблзвни. zogr.-luc. 17. 1. нѣсмъ тольма слаби, *да* оставимъ живнодавѣца. sup. 55. на толико безаконие обратиша оумъ, *да* не вѣроужтѣ. 250 толика сила бѣваше оучителя, *да* и блжница привлѣшти на свое послушание. 305. U tom pošlednem primjeru stoji uz да infinitiv prema grék. *ὅστε*; vidi br. 186, *gdje* se vidi, да i uz iako može stajati infinitiv. Slovenski. so rib naložili, *de* so jih s štirimi konji komaj peljali. erb.-čit. 297. žnidar je stisna sir tak, *da* je voda 'ž jega tekla. val.-prip.-progr. 12. baba je mela tak grubo čer, *da* joj neje v celem kraji para bilo. 40. do ponoči je igrala, po ponoči popevala, *da* je gora zvonila. Vraz-pjes. 85. o moj bog, kako je to, *de* moj sinek tak dougo spi! 161. vreže mi (kruha) tak

tankiga, *da* se vidi kroz njega. jan.-cvet. 9. Bugarski. злата мома хубава, хубава, *да* и се не нагледаш. period.-spis. 1884. VII. 151. един день се случило, *да* (цар) мине край бабина-та къща. 155. Hrvatskosrpski. bozdovan se je notri zasekel, *da* niti dvajsti soldatov neso ga mogli genoti. vaj.-prip. 133 ima dvanaest koňa, *da* ne znaš, koji je od koga šerši. Vuk-prip. 22. ja ću odvest kićene svatove, *da* ih nigde sunce ne ogreje. Vuk-pjes. 57. i tu majka tvrda srca bila, *da* od srca suze ne pustila 305. a Turčin je junak od mejdana, *da* mu nema u krajini para. akad.-rječn. 2. 184. pokla ovčare, pobi stada, *da* od velike osta tuge puk zapañen. 183. postane tako lip mladić, *da* ga tako lipoga po sen svitu ni bilo. mikul.-prip. 8. Mislim, *da* partikula *da* ima konsekutivno značenje u svezi *budući da*, koja znači lat. quoniam: *будући да* није добро видјела, за то није могла одмах да уврсе. Vuk-posl. 178. куда ће веће зло, nego kad tko izgubi pošteñe, *buduć da* je ovo najveće dobro? akad.-rječn. 1. 370. *budući da* bješe petak, Jevreji moliše Pilata, da im prebiju golijeni. ibid. — Što sveza *budući da* ima kausalno značenje, kausalnost je samo u participu *budući*, koji upotrebljen apositivno može kao i particip od drugih glagola pored drugih značenja imati i kausalno. U rečenoj je svezi *da* konsekutivno, jer se u misli može imati iza *budući* još riječca *tako*, za koju je rečeno pod br. 185., da može stajati uvijek u glavnoj rečenici, iza koje dolazi konsekutivna, dakle: *budući tako*, da nije vidjela itd. (ili: *budući to*, da nije dobro vidjela). Isto je tako *da* konsekutivno u *budi da*, koje znači: lat. *etsi, quamquam*; upravo: *budi to*, da — ili *budi tako*, da. O tom *budi da* vidi br. 230.

* * *

193. Temporalni se odnošaj među rečenicama često može shvatiti kao *hipotetički*; n. pr. kada kiša pada ostaje blato. To je takva rečenica, u kojoj je *kada* po smislu isto što *kadgod*, dakle: *kadgod* kiša pada, ostaje blato. Takve rečenice znače isto što *hipotetičke*: *ako* kiša pada, ostaje blato. Isto tako: kad sam k nemu dolazio, našao sam ga pjevajući — po značenju je kao da se veli: ako sam k nemu dolazio itd. jer je tu *kad* = *kadgod*. U kratko govoreći: velimo li, da se koja radnja mnogo puta događa ili se događala u isto vrijeme, kad i druga koja, onda je lako doći na misao, da je jedna radnja pogodba drugoj, da jedne nije, ne bi ni druge bilo. Ako li se temporalnom rečenicom izriče takva radnja, koja se dogodila ili događa samo jednoć, onda ne može takva

rečenica biti po smislu jednaka hipotetičkoj: n. pr. *kada sam se ogledao, opazio sam*. Sada znamo dakle, za što temporalne partikule mogu imati i službu u hipotetičkim rečenicama. A kako nas uče potvrde pod brojevima 142—145 mjesto temporalnijih partikula kada su u svome pravom t. j. temporalnom značenju, mogu dolaziti partikule што, љеже, како, како, за то је наравно, што те исте partikule mogu zamjenjivati temporalne i onda, kada ove imaju hipotetičko značenje. Još smo vidjeli (br. 149), da lokalni adverbji mogu imati i često imaju temporalno značenje; s tim se lijepo slaže pojav, što lokalni adverbji imaju kašto hipotetičko značenje t. j. i tada zamjenjuju temporalne partikule.

194. Za hipotetičnost služi temporalna partikula. Staroslovenski. *љли врљховънии вратарица женъ словесе не сътрљлљ и прочии же вси разбљгоша са, како оубо оумъслили бљша на коньца вселенъа тешти и вљсадити сътвореное слово о вљскрљсении? љли бо овљ противљ женъскоу прљштению не сътрљлљ, овљ же не противљ вљжљ, како можаахљ противљ цљсаремљ стати?* supr. 332. Hrvatskosrpski. било би ми врло мило, *kad* би ми још ко послао. Vuk-prip. X. *kad* је moj otac bio car, gde mu је оруљје, што је пасео, gde li mu је кои, што га је јакао? 27. i srce bih vam svoje dala, *kad* bih znala, da bih bez њега mogla живљети. 131. *kad* bi trgovac svagda dobio, ne bi se zvao trgovac, nego dobiovalac. 115. *kad* uјaku не љу, da kome љу? Vuk-pjes. 138. *kad* се овако чини с народнијем пјесмама, а шта би од њих било, да су их оваки књижевници скупљали? 387. *kad* не љељ живљ, а ти умри. mikul.-prip. 33. Maloruski. що б я робил, *коли* б я бул отемнљл? erb.-љit. 137. як було б гарно, *коли* б була на свљтљ тверда земля! 143. *коли* идљ сам, той мене возљми. rudč.-skaz. 1. 126. *коли* хочљ, дам я тобљ старшого сина на послугу. 133. *коли* љи буде процљно, то вона идљ в монашки. 216. *коли* б мене дљвчинонька моя не зрадила! љub.-pљs. 155. Ruski. а) *когда*: *когда* вы меня любите, то съљздите. erb.-љit. 189. *когда* бљ не проторговался, такљ бы и не догадался. Dalъ.-posl. 7. *когда* бљ не тљсно, пошелљ бы плясать. 42. спљла бљ и рыбка пљсенъку, *когда* бљ голось былљ. 433. *когда* такљ, ступайте. afan.-skaz. 1. 292. я твоего дљгища не трону и отпущу здрава и невредима, *когда* ты мнљ сослужишь службу. 2. 13. сударыня матушка! *когда* бљ по моему прошенью мы пристали кљ берегу! 3. 12. по моему прошенью *когда* бљ моя матушка проглянула! ibid. Vjelo-

ruski. *кагда* ты яну (scil. kladu) без тапара парубаеш а без агню спалиш, так пайдзеш дамой. afaп.-skaz. 1. 309. Da je u tom primjeru *кагда* doista = lat. *si, dokazuje* varijanta tјјeh riječi na str. 305: *если* ты без тапара яну парубаеш, без агня спалиш, то пайдзеш да дому. — б) *коли*: *коли* вьято давно, такъ и забыто оно. Dalъ.-posl. 18. п веѣмъ было бъ мѣсто, *коли* бъ не было тѣсно. 42. *коли* хотите жить богато, покупайте нитки да зашивайте дырки. 77. *коли* богъ дастъ счастливо, я тотчасъ прибѣгу. afaп.-skaz. 1. 22. слушай меня, *коли* хочеш счастливъ быть. 2. 100. Češki. а) *kdy*. *kdy* byste jel, pane, sám, snad byste ani za rok tam nedojel erb.-čit. 9. *kdy* by nebylo mých věrných služebníků, byl bych tím, čím jste byli vy. 14 já chci s tebou milostivě naložit, *když* té panny dobudeš a přivedeš mi ji. 15. *kdy* by ne mne, nebyli bychom věděli. 42. do nemoci neupadnu, *když* tě, holka, nedostanu. erb.-pis 1. 67. *kdy* bych já věděla, kdo mne s milým loučí, nasypala bych mu soli mezi oči. 81. bud' si velký, bud' si malý, jen *když* čestnou mysl máš, podej ruku, ty jsi náš. erb.-kыt. 163. *kdy* bych já tebe byla nepoznala! erb.-pis. 1. 50. — б) *kýž*. *kýž* sem tebe byla neznala! 168 *kýž* sem byl nikdy nepoznal holku černoookou! 2. 53. *kýž* mám křídla ptáčička, vznášel bych se zhůru. 135. *kýž* je mi tak vždycky, tak jako nyníčky, já bych k vám nechodil a se vás neprosil. 193. *kéz* bych ten kolovrátek měla z ryzího zlata! erb.-kыt. 64. Slovački. а) *ked'*: nech vytiahne nóż, a *ked'* vynde krev, môže vedieť, že mu je brat živý, ale ak potečie voda, istotne je mŕtvý. škult.-dobš. 3. neboj se nič, *ked'* je len to. 27. *ked'* čert nespi, aj anjel' sa obzerá. 34. *ked'* chceš i dobre obstát' aj živá byť, takže nejedz, čo ti ten čert dal. 85. teba som slúbiu lebo som museu, *ked'* som nechceu zabnúť. rim.-pov. 64. — б) *ke(by)*: takto by bolo na večne veku, *keby* tej krásnej princezky nebolo. rim.-pov. 17. *keby* ho bou do panských šiat pooblekau, nebolo by byvalo krajšieho chlapčeka. 21. *keby* si bola vyjavila, bola bysi nás všetkých ztratila. 101. ja tu ani vody nemám ani do čoho nabrat', *keby* aj bola. škult.-dobš. 15. ako *keby* o ničom nevedela, odišla. 42. *ked'* ma nechce žiaden mládenec, *keby* sa aspon tento had zalúbil do mňa! 57. Połski. а) *gdy*: między nim i stryjaskiem jedno pozostało puste miejsce, jak *gdy* by na kogoś czekało. mick.-tad. 18. i nie wiedzieć, jak długo trwała by rozmowa, *gdy* by ich nie przebudził dzwonek z Soplicowa. 129. *gdy* bim po siedmiu tygodniach nie powrócił, to mnie już nie zobaczysz. lud XIV. 37.

gdy mi tego nie zrobisz, bedziesz stracony. 233. juź by dawno ze mną tak była postąpiła, *gdy* bym grać i śpiewać nie umiała. lud. VIII. 23. stąpaj ostrożnie pod górę, *gdy* byś bowiem spadła, wszystko było by straconém. 39. — b) *kiedy*. nie ma juź drzewa na drwalni, pojedź i przywieź, bo *kiedy* nie przywieziesz, pasa i butów nie dostaniesz. erb.-čit. 113. chtëź nam dopomoże, *kiedy* nie bóg? lud XIV. 88. — c) *kie(by)*: *kieby* my się dowiedzieli, ze ociec się ozenił i ma potomstwo, to nietylko zabijemy, ale i potargamy potomstwo. lud VIII. 35. *kiebyście* co dali, to by lepij było. 112. Kašupski. *kjěj* njeje dobrè, to nie bierzé. cen.-gram. 74. Gornoluźički. *dy* by ci luby swérny był, da by wón pšišol sam k tebi. volksl. 1. 52. *dy* by to wedźala holička, da bi mi kupiła. 87. pól twojoh' kubła ja ne беру, *dyž* luboh' sameho ne krydnu. 105. što namaj myta daš, *dyž* ci wóknó wudźjełamój? 143. *dyž* rubiško mi ne směš dać, wo jehnjo ne rodžu. 194. *dy* by moja hubčička wodźičku piła, da by moja móšnička penezki měla! 206 *dy* bych ja tón sydrešk měl! volksl. 2. 164. Dońoluźički. a) *ga*: rejtowaš kšěl, *gab'* brunika měl. volksl. 2. 32. *gab'* ten mój staršy bratsš njebył, wěnašk by zgubiła. 34. *gaby* ty była bógata, *ga* kšěl šje fryjowaš. 52. to by pšawy blazan był, *gab'* ja peršćen za wěnk dał. 71. *gaby* mój luby dobry był, nje by šel. 127. *gaby* pšijšli sople wětše! 74. *gaž* wóni jomu njo kše poslušas, *ga* bužo won 'šyknym głowy zwotbijaš. 92. ty dejš tu dłujuku ruku měš, *gaž* kčoš wšym lužim na gubu biš, ty dejš tu wjeliku płachtu měš, *gaž* kčoš wšym lužim gubu zatkaš. 17. *gaž* howacej nic njejš', te 'cu wam lažko hobstaraš. jord.-bajk 63. b) *dy*: *dyb* jan, ty šelma, nje mogał łdgaš! hórń.-pěs. 39.

195. Pregledaju li se svi primjeri, što su navedeni pod br. 194., vidi se, da među nima nekoliko ima, gdje bi se temporalna partikula mogla prevesti latinskom riječcom *utinam*. Tako je malorusko *коли*, rusko *когда*, češko *kdy* i *kjž*, gornoluźičko *dy*, dońoluźičko *dy*. Tako je i naše *kada* = *utinam* u ova dva primjera: *kad* biste me, braćo, poslušali, da skinemo perje i čelenku sa Maksima mila sina moga. Vuk-pjes. 546. *kad* bi putovi moji bili upravleni, da čuvam naredbe tvoje! Danič.-psal. 119. 5. Poraba se rečenijeh partikula u značenju lat. *utinam* ni malo ne bi tijem protumačila, kad bi se reklo, da su rečenice u takvijem slučajejvima eliptičke, jer se onda pita, koji je uzrok elipsi. Evo kako ja tumačim ruski primjer: *когда* бѣ моя матушка проглянула! = *utinam* mater mea dispiciat! Treba se sjetiti onoga, što je rečeno pod br. 27,

gdje smo razložili, za što rečenice, u kojima je imperativ ili kondicional, bez ikakve partikule mogu postati hipotetične, i koji je ono momenat, koji veže smisao žele sa smislom hipotetičnosti. Isto je tako pokazano i pod br. 67., da su hipotetičke rečenice s *da* po svome postanu upravo željne. Sada razumijemo, za što se može reći ruski *когда бѣ моя матушка проглянула!* bez ikakve druge rečenice, sama za se: to je s toga, jer se hipotetičnost i žela prepleću jedna s drugom, pa kako može stajati željna rečenica mjesto hipotetične (n. pr. ruski *былъ бы самъ хорошъ, такъ бы люди не испортили*, gdje je kondicional *былъ бы* = imperat. *будь*), tako može i hipotetična stajati mjesto željne (n. pr. *когда бѣ моя матушка проглянула!*) — Vidi rusko *если* pod br. 127.

196. Da bi se potpunilo što je rečeno pod br. 194, vaļa navesti nekoliko potvrda, gdje demonstrativna temporalna partikula (n. pr. staroslov. *тъгда*) stoji u glavnoj rečenici iza hipotetičke, a kašto i ispred ne. To je korelacija prema partikuli podređene rečenice, koja baš ne mora biti staroslov. *къгда*; može i druga koja biti. Među primjerima, koje ćemo sada navoditi, biće i takvijeh, gdje demonstrativna temporalna partikula stoji iza imperativne rečenice, jer je takva rečenica po smislu rado jednaka hipotetičnoj. *Hrvatskosrpski*. a) *tada*: ako se spoznaš sam, *tadaj* ćeš pravo rijet. vetr. 53. ako ja nijesam tužna sve grijeha uza nu platila, *tad* se veće ne izlazi iz purgatorija drž. 133. — b) *onda*: ako ne budeš moje brate nazaj oživila, *onda* moj cucek bude tebe zaklal. vaļ.-prip. 36. či ne buš ve spametno napravil, *onda* ti već nikaj ne bum pokazala. 144. vugleni ako ideju dol, *onda* je be-težnik vurčen, ako nejdeju, *onda* nije. 248. ako tu bukvu možeš iščupati iz zemļe, *onda* ću te pustiti. Vuk-prip. 1. baciću ovaj povčić u vodu, pa ako ne potone, *onda* sam ga zaslužio. 40. da su pjesme ove preštampane vjerno, *onda* ja ne bих ni spominao неправде. Vuk-pjes. 384. ako te onaj pre, koji ti i sudi, *onda* samo od boga vaļa suda iskati. Vuk-posl. 8. — Iza imperativne rečenice: *predi me prepelaj*, *onda* ti povem. vaļ.-prip. 170. Ruski. *если скажетъ по твоему, тогда дѣлать нечего, съвшь меня*. afaп.-skaz. 1. 44. *вонъ у него мечъ въ пятьсотъ пудовъ, поднимешъ ли его, тогда стуцай*. 1. 446. *вы тогда бѣ были добрые рыцари, еслибъ выѣхали съ нимъ въ чистое поле да живаго побѣдили, а то убили соннаго*. 2. 12. *Въелоруски*. *кали наши кони стануть бицца, тогда и мы будимъ*. 1. 484. Iza imperativne rečenice: *принеси мнѣ живой и мертвой воды, тогда*

отдамъ. 1 335. дай мнѣ то, *тогда* и пуцу. 2. 192. скажи небль, *тогда* и огня дамъ. 3. 407. Kašupski. jeszle chto zabrônjô wòdę ze stédnjè, *těj* wòna zasmjardnie abo wéschnie. cen.-skôrb. 7. Iza imperativne rečenice: niechle jesz ráz to zrobi, *těj* ma mu wsolniema (neka još jednoč to učini, onda čemo mu nas dvojica zasoliti). cen.-gram. 74.

197. Za hipotetičnost služi riječca jako. Maloruski. *як* украдеши у мене жінку, то твоя буде. rudč.-skaz. 1. 68. *як* би мене вziali, то б я зарав була невісткою. 81. *як* випасеш (scil. kobile), дак я тобі самого лучого коня дам. 87. що б ви робили, *як* би мій чоловік приїхав? 99. що міні даси, *як* я введу тебе из цієї темноти? 101. я б сказала тобі усе як братови, *як* би тільки що було у мене на серці. 132. *як* би дали чогонбудь доброго їсти, то показав би вам. 153. одчини! *як* не одчинеш, оконце видеру. 2. 4. Kašto se hipotetičko *як* pojačava hipotetičkim *що* (vidi br. 201): *як* *що* подужав тебе, то ми виступим из овера, а *як* *що* ти його подужаеш, то він должен оступація. rudč.-skaz. 1. 60. иди ти з ним поборись; *як* *що* його побореш, тоді и зо мною будем бороця. 61. Bjeloruski. аддай за мене старшаю сваю сястру, а *як* не аддаш, я тваю хату перевяру и тебе убую. afan.-skaz. 1. 483. Slovacki. *ak* by mu nedali, museli bysme pohynút'. škult.-dobš. 4. poviedal, že on chce toho draka zabit', *ak* len bude móct'. ibid. *ak* by ti po dobrotky nechcel dat', vezmi mu na silu. 5. *ak* su vinné, zahynú, *ak* su nevinné, pán boh jich ochráni. 33. *ak* ste mi ho neprekryli, nuž ste mi ho zjedli. 71. tamto nenakukneš lebo, *ak* to urobiš, priam ťa zabijem. 82. Polski. *jak* nie powiés, to śmieré twoja będzie. lud VIII. 19. my tu zaklęte pokutujemy, ale *jak* zrobisz wszystko, co ci powiemy, to nas wybawisz. 30. *jak* by te lwy nie spali, to wyjm z torby to jabko i daj kazdemu po połówce, to będą spali. 69. *jak* byście tego nie czynili, to powiem co ście za jedni. 153. *jak* mi dacie garniec wódki, to wam pokażę. 196. *jak* nie kcecie, to nie pójdemy. 300. któż jest najwierniejszy *jak* nie Bogusław? lud XIV. 58.

198. Za hipotetičnost služi riječca kako. Slovenski. *ko* bi bile sanje vse res, bi bil svet že davno naopak. jan.-cvet. 91. umoriwa bь tudъ тебе biwa, *kъ* ne biwa podučiva sama te Marija biwa. Kres 235. *ko* bi pérce imela, pisala bi listek. janež.-slovn. 233. *ko* bi vedeli in spoznali, kaj je čas in kak hiti, vse drugače obračali bi njega minljive dni. ibid. Kašto se upotreblava riječca *ko* i

u značenju lat *utinam* (o čemu vidi br. 195.): bolna ležala, milo ječala: *ko* bi pač kdo mi vode priuesel! jan.-cvet. 67. bolna ležala, milo ječala: *ko* bi pač kdo bil, da b' me počesal! 68. Вугарски. стадо-то си не растирай, или *като* го растираш, със тенка свирка не свири. doz.-pês. 4. *като* съм агръшила, нема ли прощени? 34. Руски. не радостенъ чужой обѣдъ, *какъ* своего дома нѣтъ. Даль.-posl. 128. что и обѣдъ, *какъ* ховяюшки нѣтъ? 365. *какъ* бы солнышко обогрѣло, *какъ* бы мѣсяць освѣтилъ, *какъ* бы Воронъ Вороновичъ пособилъ мнѣ крупку собрать: за солнышка бы отдалъ старшую дочь, за мѣсяца среднюю, а за Ворона Вороновича младшую. afaп.-skaz. 1. 149. ну *какъ* суженой-ряженой не приѣдетъ, такъ мы здѣсь околѣемъ. 157. *какъ* бы у меня былъ такой расторопной человекъ какъ вашъ ключаръ, я бы сдѣлалъ его прикащикомъ. 3. 112. а *какъ* вы ее поцереце? (iz tverske gubernije: а *ако* je izgubite?) 370.

199. За hipotetičnost služi riječca *еже*. Малоруски. Tu se nalazi hipotetička partikula *ежели*, која је = *еже* + *ли*; vidi primjere pod br. 127. Руски. кто *еже* ны зло створитъ, то хощемъ и пожрети. akad.-slov. Има *и ежели*, vidi br. 127. Пољски. *ze* byś się tym pasem mógł opasać, to by ci ten dziad ni mógł nic zrobić. lud VIII. 79. tak by mi byli zrobili, *ze* bym ja był wlaz do kosa. 80. *ze* byś taki dobry był przyjaciel, to byś mnie ztąd wybawił. 82. *ze* byście wy co poradzili, zapłaciła bym wam. 221. *ze* by kózka nie skakała, to by nózki nie złamała. 272. zkađ by my o tem wiedzieli, *ze* by nie byli twoji ojcowie? lud XIV. 85. — Nalazi se i sa značenem lat. *utinam*: ach, *ze* by ja mógł na świat wyńść! 48. *ze* by się ta sosna obaliła! 52. O tom značenju vidi pod br. 195. O partikuli *jeżeli* ili *żeli* vidi br. 127. Каашупски. *ze* bé na psa nie béło kija, to bé wón wszystkim lédzi kaszêł. cen.-gram. 75. lepi, *ze* bé nie beł sę nigdé na świat narodzêł. cen.-skôrb. 12.

200. За hipotetičnost služi riječca *аже*. Руски. *аже* ны будетъ побѣда, идемъ и до Лукоморья. akad.-slov. *аже* будетъ Варягъ или Колбягъ, то полная видока вывести и идета на роту. Russkaja pravda. 25. *аже* кто всядеть на чюжь конь не прашавъ, то 3 гривны (scil. platiti). 27. Doñolu žički. jano až to nje jo — *wenn* nur das nicht ist! Zwahr-wörterb. s. v. jaden.

201. За hipotetičnost služi riječca *что*. Hrvatskosrpski. čašu meda još niko ne popi, *što* je čašom žući ne zagreći. Gorski

vijenac 563. *što* ne primьknemo na čьstь krajevьstva bosanьnskoga, ne mislimo umьknutь. Danič.-rječn. 3. 483. da mu se ne učini nikdare nêdno hudo, *što* bi ga ne ogledala crkva i vlastele ibid. Možda je tako i u ovom primjeru: *što* volovi muču, ništa, — samo da kola ne škripe. Vuk-posl. 353. Maloruski. що я за цар, що я в цю комнату не пойду? rudč.-skaz. 1. 86. с ким же ти будеш прощация, що тут нікого и немає? 208. що б то я и за молодець був, що б я не вкрав! 2. 117. що б я тебе не любила, то б я тебе не будила. čub.-pês. 19. ой що б так тобі, як тепер мені, прийшлося погібати, ой мусив би ти и не раз и не два тяжко заплакати. 184. Riječca *što* ima i značeņe lat. *utinam* (vidi br. 195.): ой що б ти, дівчинонько, сєго не дождала! čub.-pês. 178. що б ти мені за сю ніч серед двору викопав криницю! (u ovom je primjeru više zarovijed nego žeļa). rudč.-skaz. 2. 118. Bjeloruski. на штож мы называемсе сильно магуци багатыри, што бы яго не пабѣдвили? erb.-čit. 130. Slovacki. potom nastavala ku ohni hrncov, ako čo by sa všelijake jedlá varily. škult.-dobš. 86. keď si si už tak umieniu, teda chod', ale by si lepšie urobiu, čo by si nešieu. rim.-pov. 17. pošlime ho na takú cestu, s ktorej sa on, čo by za sto rokou putuvau, nenavratí. 22. velikým kijakom dupnuu na zem, že sa celý zámok zatriasou, ako čo by sto hromou bolo udrelo. 39. tak vizerau proti němu, ako čo by sa bou pod vysokú vežu postaviu. 45.

202. Kada riječce tako ili kako stoje u hipotetičkoj rečenici, onda je naravno da se riječca tako nalazi često u glavnoj iza hipotetičke. Prava je korelacija samo onda, kada je u podređenoj tako (kako), a u glavnoj tako, ali po analogiji takvijeh slučajeva prodrlo je tako i u onake glavne rečenice, pred kojima se u podređenoj rečenici hipotetičnost i drukčije kako izriče. I ovdje će se kao pod br. 196. navoditi također primjeri, gdje je predna rečenica imperativna i po smislu jednaka hipotetičkoj. Hrvatskosrpski. ako je gdo grešni bil, *tak* mu je samo prstene na prst del, i taki mu se duša zveličila. vaļ.-prip. 170. či ne verujete, *tak* poglednete ova tri pera. 201. ako buš ti to včinił, *tak* buš srečen. 252. nosi, brate, do tri sitne knige, nosi, brate, Ivi bracu mome: ako može dobra pregoreti, *tako* č' brata očima viditi. Vuk-pjes. 569. ako ju nađemo, *tako* jo' ćemo lijepo glavu usječ. drž. 180. Maloruski. роззяв ріт, *так* я сам тобі вскочу. rudč.-skaz. 1. 5. як не пійдеш, *так* пан казав, що тобі голову одрубав. 93. коли правдива мовонька твоя, *так* будеш на вік ти моя. čub.-pês. 77. Ruski. дай ду-

раку пирога, *такъ* онъ и поидеть за меня ночевать. erb.-čít. 178. когда бѣ не проторговался, *такъ* бы и не догадался. Dalj.-posl. 7. коли взято давно, *такъ* и забыто оно. 18. если хочешь врага нажить, *такъ* дай денегъ въ займы. 19. кабы было еще столько, *такъ* бы насъ было сто гусей. 46. кабы не такалъ, *такъ* бы и не плакалъ. 185. какъ суженой-ряженой не приѣдетъ, *такъ* мы здѣсь околѣемъ. afan.-skaz. 1. 157. достани сундукъ съ моими уборами, *такъ* пойду за тебя. 2. 21. буде младшая дочь твоя поидеть за моего сына, *такъ* отдамъ тебѣ цвѣтокъ даромъ. 409. коли хочешь покупать, *такъ* покупай. 3. 376. — *Kašto se nalazi takъ iza hipotetičke rečenice, koja je bez partikule: есть сѣно, такъ есть и хлѣбъ.* Dalj.-posl. 5. соловей птичка не велика, а заголоситъ, *такъ* лѣсъ дрожитъ. 28. скоро дѣлаютъ, *такъ* слѣпо выходитъ. 55. ему бы только рыло свиное, *такъ* отъ него бы и сморчокъ подъ землей не ушолъ. 191. Bjeloruski. кагда ты яну (scil. kladu) без тапара парубаеш а без агню спалиш, *такъ* пайдзеш дамой. afan.-skaz. 1. 309. Češki. Našao sam samo jedan primjer: nechceš li vujíti, *takъ* zústaň doma, — а i за taj пише Jungmann u svome rječniku s. v. li, da je pogrješan, jer da je ono *takъ* germanizam. U nemačkom jeziku doista stoji veoma rado riječca *so* (= tako) iza hipotetičkijeh rečenica, ali je krivo mišljenje, da je u ikojem slovenskom jeziku, dakle i u češkom, pogrješka ili germanizam, kada se u istoj prilici upotrebi riječca тако. Uz Jungmanna pristaje i Kott u svome rječniku s. v. li. — Slovački. keď by váš pán tieto slova k nemu preriekol, *takъ* to dieťa prestane plakať. škult.-dobš. 20. ak byste uvideli len jednu sviecu, *takъže* utekajte. 65. keď chceš živá byť, *takъže* nejedz, čo ti ten čert dal. 85. jestli sa ti poštěstí toho draka premoct', *takъ* ti potom moja céra cestu ukáže. rim.-pov. 9. jestli čo w něj zvedavost' zbudit' mohlo, *takъ* to bola muzika. 98. Połski. żeli mi zająca zabijesz, upiéczesz i dostawisz, *takъ-że* cie będzie chciała (scil. za muža). lud XIV. 10. Doń olużički. zapłataj źjeru, *takъ* zmęjoś (šórecku) ceļu (zakrpaj diru, pak ćeš imati pregaću cijelu). volksl. 2. 99.

203. U hipotetičkoj korelaciji stoji riječca то (u hrvatskosrpskom jeziku i оно), koja bi upravo imala odgovarati hipotetičkomu что или реже, ali odgovara i drugijem hipotetičkim partikulama. Staroslovenski. аште зрѣно пышенно не оумьретъ, *то* едино прѣбываетъ. zogr.-ioan. 12. 24. пристжпивъ пожьри богомъ, аште ли ни, *то* вѣло вѣлѣ погоубьж ва. supr. 9. повелѣ

въвести его въ храмъ Аполоновъ и жрѣти, аште ли не хоштеть, *то* съмрътнѣж погоубити и. 14. аште бы вѣдѣлъ князь силж распатааго, *то* оставилъ бы коумирьскѣж льсть. 55. аште соль обоунаеть, *то* чимъ осолить са. 190. (u zogr. i mar.-cod. na tom jevandeoskoim mjestu nema riječe to) Bugarski. ако има (неродена мома) нѣйдѣ по свѣта и по мира, *то* јъ знай само слънце-то; тб, като ходи повисоко и като гледа на широко, ако јъ има нѣйдѣ, *то* трѣба да јъ знай. period.-spis. 1884. VII. 149. Hrvatskosrpski. а) то: ако ти додѣш, *то* ѓе и он доѓи. Vuk-rječn. s. v. to. ако тако буде, *то* смо ми propali. ibid. ако ни nidnoga bilo, *то* zovite њu. mikul.-prip 27. ако не бѣдѣш učinil, ѓа ти реѓен, *то* знай naprvo, да ти ј' glava zgubљena. 54. kad je tvoja kćer tolika mudrica, *то* ми mora dopeљat devet divojak. 145. — б) оно: ако на ѓоeka не ѓе sramota, *ono* ѓе он на њu. Vuk-posl. 5. ако нема pameti, *ono* има noге. 6. ако сам gadљiva, *ono* сам radљiva. 7. — Mjesto samoga *ono* govori se i a *ono* (pod br. 20. види се, да се i a само тако употребљava): ако је мало mlijeka, a *ono* је близу rijeka. Vuk-posl. 4. ако не miriše, a *ono* barem i не smrdi. 6. ако не curi, a *ono* kapљe. 7. Maloruski. приими мене, лисичко, на зимівлю, *то* я тебе научу летати. rudč.-skaz. 1. 30. убий десять чортів, *то* я дам тобі грошей. 34. як що подужав тебе, *то* ми виступим из озера, а як що ти його подужавш, *то* він довжен оступацця 60. як ауміеш украсти в мене коня, *то* прощу. 67. зробить барабан та забарабаньте, *то* він вийде. 71. як би ти прийшов з собакою и заснув, *то* вона зараз би и сунулась до мене. 73. коли б хто найняв, *то* я б найнявсь. 89. йди сюди ближче, да распитаємось: як я старша, *то* я буду над тобою матірью, а як ти старшій, *то* буду тобі жінкою. 91. подаруй мині те, що в тебе дома всть, *то* тоді пущу. 116. снилось мені, що як би я напилась заячого молока, *то* я б одужала. 122. Ruski. какъ мы (его) возьмемъ и онъ что-нибудь станеть тамъ говорить, *то* его свяжутъ. erb.-čít. 186. если ты желаешь за мѣня за мужъ, *то* пойдѣмъ. afan.-skaz. 1. 266. ежели онъ не отдасть Марфу царевну, *то* водяной царь грозился всё царство потопить. 250. если не сдѣлашь, *то* голову на плаху. 450. ежели что тебя заставятъ сдѣлать наши жены, *то* ты сдѣлай. 511. если вы не вѣрите, *то* пошлите со мной кого-нибудь. 3. 297. Bjeloruski: кали б ты сдѣлау, *то* яна не сламилась бы. erb.-čít. 130. если ты без тапара яну (scil. kladu) парубаеш, без агня спалиш,

mo пайдеш да дому. afan.-skaz. 1 305. P o l s k i. przynieś mi jadła, picia i napal widno ogień, *to* pojde do taneczka. erb.-čít. 124. gdy byś był cierpliwy, *to* był byś mnie widział wolną. lud VIII. 7. wróć mi skrzydła, *to* uwierzę, że mnie kochasz. 11. jak nie powieś, *to* śmierć twoja będzie. 19. kiedy się nie bojisz, *to* spij ze mną. 48. jak ci będą co te lwy przeszkadzać, *to* im mas i to drugie jabko dać. 69. ze byś się tym pasem mógł opasać, *to* by ci ten dziad ni mógł nic zrobić. 79. jeśli się spyta, *to* mu powiedz. 85. jeżeli masz czas i chęć mnie posłuchać, *to* opowiem, dlaczego taką czynię pokutę. 88. przystań do nas, *to* ci będzie dobrze. 109. K a š u p s k i. jeszle chcesz, *to* spróbuj. cen.-gram. 75. jeno té mie tę wlezić, *to* wuzdrzisz co nastąpi (samo mi ti tu uniði, pak češ vidjeti, što će biti). *ibid.*

204. Za hipotetičnost služi riječca кѣде. Hrvatskosrpski. *gdi* bih se po sreći i ja ovdi pomladio! drž. 52. Ovdje znači *gdje*: lat. *utinam*, a za što je taj primjer metnut ovamo, tomu se vidi razlog iz br. 195. Ali ima i primjera, te *gdje* znači lat. *si*: na noge, na noge vitezi ustajte i svake odloge za sada puščajte, *gdi* robje dušmanom ne ćete ostati. I. T. Mrnavić, osmanščica (1631), 164. *gdi* brata poznana ne ćete gledati, roba me vezana hotijte slišati. 166. *gdi* ne dadu nemu slavu, usić nim ću glavu. L. Zima, sintaktičke razlike 135. P o l s k i. *gdzie* by im to nie szło („wenn ihnen dies nicht gelänge“) mikl.-synt. 258. *gdzie* by żywotny owoc swój widzieli, ślubili go dać na posługi boże. Linde Dońolužički. *gžož* pak by skomužil jomu jagły predstavis, ga nje by nigdy wjecej ku tebě přišel. jord.-bajk. 58.

* * *

205. Već je pod br. 32: rečeno, da *koncesivno* značenje blizu stoji hipotetičkomu. kadgod je među hipotetičkom i glavnom rečenicom kakva protivnost, onda se hipotetička perioda može shvatiti i kao koncesivna, osobito ako se koncesivnost istakne kojom riječcom, što znači jednačenje (vidi o tom br. 56). Za to se ne ćemo čuditi, što za koncesiju služe onake riječce, kakve i za hipotetičnost. Hajdemo opet po redu kao i do sad.

Za koncesiju služi temporalna partikula. Riječca коли po svome prvom značenju bez sumnje je isto tako temporalna i znači: lat. *quando*, kao i riječca сели (= *nunc*), толи (= *tum*), њели (= *quando*). Vidi i mikl.-synt. 165. Ali ta riječca ima i restriktivno značenje, koje izlazi iz koncesivnoga (vidi br. 56.) i to ga ima u složenicama: s t a r o s l o v . кѣто коли quicumque, tkogod, upravo = makar tko, negodje коли

*

cuiscunqve. mikl.-lex. Slovenski. od kôd *koli* = otkud god, makar otkud. ibid. Češki. *kdokoli* = makar tko, *kdekoli* = makar gdje. Dobro je pamtiti *ačkoli* (vidi br. 110.), koje znači: lat. quamquam, gdje je koncesivno *ač* pojačano koncesivnijem *koli*. U istom jeziku nalazi se kašto i *kdy* s koncesivnijem značenem: já ji musím dostat, *kdy* bych tam měl mrtev zústat. erb.-pís. 1. 116. Tako i u doňoluzičkom jeziku riječca *ga* (postañem = *къга; cf. съга nunc, ига quando), kojoj je pravo značenje: lat. quando, ima koncesivno značenje, kada se pojača s riječcom jednačena: rowno: *ga rowno* = lat. etsi. mikl.-synt. 258. U Zwahrovu doňoluzičkom rječniku nalazim *ga by rowno* = wenn gleich. Za gornjolužički jezik bižezi Pfuhl u svome rječniku: *hdy by runje* = wenn auch (runje = ravno).

206. Za koncesiju služi modalni adverab. Češki. a) *tako*: a *jak* byl císař v hněvně vádě, však se s moudřejšími tázal. zikm.-sklad. 479. ten oheň, *jakž* není duším věčný, však přesiluje všeho světa muky. ibid. *jakož* jest Magdalena nařkla tu děvečku z nepoctivosti, ale však jest sama se nepoctivě chovala ibid. *jakž* tich byl, všem na vojnu vstáti kázal. jungm. — b) *kterak*: *kterak* ti všickni divové jsou byli velicí, však proti tomuto nebeskému divu jsou malí. zikm.-sklad. 479. Ta se rječca može pojačati i koncesivnijem *koli* (br. 205.): a *kterakžkoli* více než tři sta let ta těla v zemi jsou ležela, však jsou tak nova nalezena, jakoby toho dne byla pochována. ibid. *kterakžkoli* nedávno to dítě se urodilo, ihned promluvilo. ibid. — Isto se tako može pojačati i koncesivno *jak*: strom *jakkoli* veliký býti má, shrnuje se však v jediné ovoce svého jádro všečen. ibid. a v tu hodinu, *jakžkoli* jasno bylo, tak veliká hřímota přišla, že se chrám na tři části rozsedl. ibid. Što u češkom jeziku služi za koncesiju *jako* ili *kterak*, s tije se slaže pojav maloruskoga i ruskoga jezika, koji upotrebljavaju adverab *tako* (такъ) u koncesivnoj korelaciji. Maloruski. хоть и буде поговор, *таки* буде парень мій. čub.-přs. 47. хоць би мала на посаді с тобою сісти, *таки* не дам тебе собакам звісти. 57. *таки* ж бо я Рувю люблю, хоць претерплю муки. 142. кличе голуб голубочку, хоч не свою, *так* чужую. 187. хоч я дужий и дуби с коріням ламаю, *так* я птиці й риби у морі не піймаю. rudč.-skaz. 2. 17. Ruski. хоть на ножъ, *такъ* не повѣрю! Даль.-posl. 183. хоть ты ангель будь, *такъ* не минуешь съ ними драки. kryl. 58. Iz takvijeh je primjera prodrlo tako i u onake glavne rečenice, pred kojima doduše ne stoji nikakva koncesivna, ali se lako može u koncesivnom značenju shvatiti sve ono, što se reklo

ispred takve glavne rečenice. Cf. nemačko *doch, jedoch*, lat. *tamen* itd. Slovenski. po dugem nagovarjanji pusti *itak* ta vdova mlajšo čer. vaļ.-prip.-progr. 39. to vse ne je nič hasnilo, on se je *itak* oženjo. 42. jen pon je otec bil jako betežen i mislil si je: ja joj *itak* povem. Kres 506. Maloruski. я тобі говорив, що б ти не оглядався, а ти *таки* не послухав, — оглянуся! rudč.-skaz. 1. 97. я й просився и молився, а він *таки* не пуска. 117. тому чоловікові и не хотілось сидать на його, — ну щож робить? *таки* сів. 143. Ruski. долго они искали тебѣ невѣсту и *таки* выискали. афан.-skaz. 2. 395. отецъ началъ по веѣмъ землямъ розыскивать такого хитраго мастера; долго-долго искалъ, и *таки* нашелъ одного каретника, что взялся и сдѣлалъ коляску невидимку. 3. 50.

207. Za koncesiju služi pronomen čyto ili keže. Hrvatskosrpski. Mislim, da ovamo vaļa metnuti ovakve primjere: *što* bi vaļalo, da. su i popova prasad mudra, to su mu i djeca luda. Vuk-posl. 246. *što* bi vaļalo da volovi riču, to kola škripe. 353. *što* bi trebalo da se stidi, to se on još smije. Vuk-rječn. Češki. nedá pokoje, *ješto* jsem já jí jak živa nic neudělala. zikm.-sklad. 480. vuptáváte se na naši poctivost, odkud jsme zrozeni, *ješto* se nic nedoptáte. ibid. bije se se mnou, *ješto* jsem mu nic neudělala. ibid. něco se do sněmu připsalo, *ješto* o tom lidé nevěděli. Kott Slovački. neodtrhneš ich, čo bysi čo robiu. rim.-pov. 45. čo zoderiem ruky po lokte, nohy po kolená, puojdem. 46. paripi naraz sekli, a nedaj bože z mesta, čo by len na vlas, pohnut'. 89. na ostatok si umienila do dvanástej izby čo len jedným očkom nakuknúť. 119. — Takvo se čo može još pojačati riječcom jednačeña *priam* (= jednako, upravo, — vidi br. 56): nerozkrojím ta, nerozkrojím, čo *priam* tu zahinien 48. ja musím moje sestry vidiet, čo by *priam* na druhom svete byly. 68. Polski. (vidi malo naprijed kod hrv.-srp. jezika): *co* by się miał bić, to prosi pokoju. Linde. *co* miał rano wstać, to spał aż ku południu. Linde. — *ze* by było największe drzewo w lesie, to go wyrwę s korzeniami. lud. VIII. 76. — Prema tomu svemu nalazimo riječcu to u koncesivnoj korelaciji. Hrvatskosrpski. Vidi primjere malo prije navedene. Maloruski. я хоч не іому зло зробив, *то* його скотині зроблю. rudč.-skaz. 1. 7. хоть він убив кобилу, *то* я ще іому пару дам. 182. — Каšto se *то* i *таки* (br. 206.) nalaze jedno do drugoga: хоць ти знайдеш (scil. djevojku — дівчину) с кіньми и волами, *то* *таки* не знайдеш с чорними бровами. čub.-pěs. 194. Polski. choć by

mnje mieli zabić, *to* tam nie pójde. lud XIV. 76. Vidi i primjere malo prije navedene. — Kašupski. jinni fórmáni choc jezdźelé, *to* mi móglé nie przedac. cen.-skórb. 121.

208. Veoma će se rijetko nalaziti primjeri, gdje bi lokalni adverb imao koncesivno značenje. Staroslovenski. Prof. Miklošić piše u svome rječniku i u synt. 258., da riječce *иде* i *ижде* (koje najprije znače lat. *ubi*, *gdje*) imaju i koncesivno značenje: *etsi χαιπερ*. Hrvatskosrpski. kako si smjela tužna doć, *gdje* znaš: star pas ne da pristupit? drž 190.

* * *

Još nam treba u ovom poglavju govoriti o *konklusivnom* značenju nekijeh partikula. Konklusivnost nalazimo u rečenicama onda, kada se najprije reče štogod, da jest ili da nije, pak se onda dodaje, što nastaje ili što treba da nastaje poradi prije rečenoga događaja. Iz toga svak lako razabira, da će konklusivne rečenice stajati u uskoj svezi s kausalnima. Mi smo već pod br. 172. i 173. naveli primjera, gdje riječce tako i to stoje u kausalnoj korelaciji, — pak bi se u svima onijem primjerima mogle prevesti lat. *propterea*. Ali kausalna rečenica može biti i neizrečena naročito, nego se samo po sebi razumijeva, da je ono, što se prije veli, uzrok onomu, što se veli kasnije. Tako smo vidjeli i gdje koncesija nije naročito izrečena, pak opet stoji u rečenici riječca, koja znači lat. *tamen* (br. 206.). Isto se tako nalaze i riječce tako, to *тъгда* sa značenjem lat. *propterea* ili *igitur*, gdje iz predašnjega govora nije teško razabrati kausalnost. Lako je znati uzrok, za što baš riječce tako, to, *тъгда* imaju konklusivno značenje: za to, jer relativni kako (iako), *что*, *тъгда* imaju kausalno značenje.

209. Riječca tako ima konklusivno značenje. Hrvatski. ide on prosit za službu, ako bi ga mogli prijeti. *Tak* na sreću ipak prijeti su ga. val.-prip. 7. (kralj) dal je ovoga prstena po celem svojem kraljevstvu probati; nu nijedni (ženi) ni bil prav. Kad pak jedanokrat probala je negova čer, bil je ni prav, pak je povedala ocu. Otec je rekel: *tak* budeš ti moja žena. 44. *A.* si me razmel? *B.* je. *A.* no, *tak* delaj vezda. 65. — *A.* naj me naj (zaklati), rajši zakoli človeka. *B.* *tak* mi daj pokaži človeka, da nega zakolem. 277. *A.* ako ne budeš učinil, ča ti rečen, to znaj naprvo, da ti j' glava zgubljena. *B.* dobro, neka bude tako. *A.* *tako* čuj, da ti povejen, ča imaš delat. mikul.-prip. 54. *A.* daj mi moj špeh. *B.* otkud ću ti ga dat, kad san ga pojil. *A.* *tako* mi daj onu vrećicu. 137.

Maloruski. ах, ви подліці, *так* ви так государю служите? rudč.-skaz. 1 107. Ruski. вы мнѣ пожаловали лошады, но она меня не свезла; *такъ* я принесъ вамъ ея кожу. erb.-čit. 189. дочь моя меньшая вышла за мужъ за дурака, *такъ* я отъ стыда не вѣлю ему выходить изъ своихъ покоевъ 194. не послушался насъ, *такъ* плачься на себя. Dalj.-posl. 152. я давича двухъ волковъ съѣлъ и съ косточками, *такъ* еще сытѣхонекъ afan.-skaz. 1. 73. A. развѣ ты можешь сдѣлать такой корабль? B. нѣтъ, не съумѣю A. *такъ* зачѣмъ-же ты идешь? 388. A. куда путь держишь? B. иду въ городъ, хочу купить себѣ лошады. A. ну, *такъ* слушай меня, коли хочешь счастливъ быть. 2. 100. царевна положила на царевича руку, онъ еле выдержать смогъ, совсѣмъ задыхаться сталъ. A! думаетъ царевна, — *такъ* ты эдакой богатырь! 189. тебя не спрашиваютъ, *такъ* ты молчи. turg.-zap. 1. 252. Slovacki. (kralj veli, da bi dobro bilo jednoga sina poslati u svijet, a kraljica odgovara:) no tak, to se i mne páči; azdaj bi najlepšie bolo, keby sme vypravili Raduza. Pravdu maš, — odpovje kralj, i jam som na neho myslel; *tak* ho teda len vyprav. škult.-dobš. 38. (u tom je primjeru pojačano konklusivno *tak* konklusivnijem *teda*, o kojemu vidi br. 212.). A. kdo to varil? B. ja. A. *tak* si ty prsten pustil? 54. Poljski. odkryła więc tajemnicę, bo była bardzo mądra, ale przytem bardzo była zła, *tak* tedy do męża rzekła. lud. XIV. 23. Gorñolužički. (mala ptica pripovijeda velikoj svoje jade, a kad već isripovijeda, onda će reći velika ptica:) *tak* so syn pod moje kšidleško, zo 'džemoj lećeć do cuzoh' kraja. volksl. 1. 124.

210. Riječca to ima konklusivno značenje. Slovenski. Mislim, da ovamo ide vrlo obična konklusivna partikula *torej*, koja je po svome postauu = то + же + и (ekspletivno *j* nalazi se i u riječima: zdaj, kaj, včera, ondaj itd.) skušnjave so povsod, *torej* bodi vedno pazen, da va nje ne zabredeš. jan.-slovn. 225. sveča telesu je oko; če je *torej* oko tvoje prosto, svetlo bo vse telo tvoje. matth. 6. 22. Ruski. покойной батюшка благословлялъ меня тремя стами рублями; *то* дай мнѣ хоть сотенку. afan.-skaz. 2. 118. Mislim, da je to konklusivno i u ova dva primjera, premda bi se moglo činiti, da je finalna korelacija: а что бы нашего не сбили съ толку братства, *то* заведемъ такой порядокъ мы у насъ. kryl 14. что бѣ горю пособить, *то* стали у боговъ царя онѣ просить 36. Poljski. A. cóż wam dać jeszcze? B. ej, ja człek skromny; *to* dajcie mi trocha pieniędzy. lud VIII 151. mieli

bysma dľugo na spowiedź cekac, *to* się wysľuchajmy sami. 225. za stýrnastu zjad i za siebie pietnastego, *to* niechże teráz za was stýrnastu robi i za siebie pietnastego. XIV. 221. já dzis jakoš nie jestem zdrów, ale tam za stodolám jest mój staruszek, *to* idź, mozesz się z nim bić. 247.

211. Riječca ТЫГДА (ТЫГДЫ) ima konklusivno značenje. Slovenski. ljubezen božja se v ljubezni do blišnjega pokaže kakor v svojem izdelku; *tedaj* ena brez druge ne more biti. jan.-slovn. 226. Slovački. ona je taká priadka, čo by šetky snopky zo strechy na zlatie nitky popriadla, ba naposledku by sa ešte i do mojých vlasou oddala; musím jej *tedy* pokoj dati. erb.-čit. 67. (momak veli nekakvome gospodinu, da je sin toga i toga kraja, a gospodin se tomu vrlo obraduje i reče:) *teda* si ty mojho priatelou syn! rim.-pov. 5. všetko by jej dau, všetko by jej k vuoli bou urobiu; čo *teda* za diu, že jej svoje tajemstvo vyjaviu? 36. ach čo ty nepoviedaš! *teda* si bou na sriebnom zámku? 44. švagor mi rozpravau, ako ste zakliati, ale prečo neznau poviedat' hovoriac, že mi to tajemstvo oznámíš; prosím ťa *teda*, rozpovedz že mi. 76. Polski. *A.* czy pan za nic rachujesz moją osobistą fatygę? że za końmi pieszo idę i to przecież godziło by się policzyć. *B.* ale z pewnością! *A.* skoro *tedy* pan uznajesz słuszność tego żądania, więc proszę dać mi za fatygę ową puszkę. lud VIII. 90. myślę sobie: kiedy to maść na oczy, toć warto jęj spróbować; może ma jakie ukryte własności jasnowidzenia; — najpierw *tedy* potarłem tą maścią oko lewe. ibid.

212. U hrvatskosrpskom jeziku služi za konklusiju partikula *dakle* (u starije vrijeme i *dake*). Pod br. 73. pokazana su tri primjera, gdje ta partikula stoji u kausalnoj korelaciji, a sada evo četiri primjera, mjesto vrlo mnogijeh, gdje ona znači: lat *igitur*, *propterea*: eto bog je moj spasitelj, s ufañem ću djelovati, bivši on moj otkupitelj, ne ću straha ja imati, tebe *dake* svi molimo. akad.-rječn. 2. 226. uslišana je molitva tvoja, hodi *dake* slavna divice. ibid. moja krava, *dakle* moje i tele. Vuk-posl. 181. ja viđu, da si ti hitre pameti i da umiješ dobro i mudro zboriti; bi li *dakle* pošao sa mnom k tome kraju? Vuk-prip. 207.

* * *

Kako ovo poglavlje govori o veznicima, što su postali od demonstrativnijeh ili relativnijeh pronom. osnova, treba da se još spomenu ovdje i onaki veznici, koji su također pronominalnoga postana,

ali stoje u kojemu padežu ili je pred njima prijedlog. Padež može biti ili lokal sing. ili instrumental sing., a prijedlozi su до, отъ, по. Najprije ćemo govoriti o onijem prvima, za tijem o ovijem drugima veznicima.

213. Veznik je po svome postanu lokal sing. neutr. Ovamo idu riječce: чѣмь, комь. Prema onomu prvomu stoji nominat. чѣто, a prema drugomu кѣто (mjesto чѣто; cf. kajkavsko i slovensko *kaj* i gornolužičko *što*: br. 134). Poznato je, da lokal u slovenskijem jezicima znači pored drugoga još i vrijeme (mikl.-synt. 648). Za to i riječce чѣмь, комь imaju temporalno značenje: lat. *simulac*. Hrvatskosrpski. za č *kom* bih raslačil što je taj rajska slas, tudijer bih potlačil sve trude i svijet vas vetr. 50. ter *kom* je okusil te bistre vodice, nije veće proszul ni pustil suzice. *ibid.* *kom* ga vidjeh tač vrh jele stojeći, uložih grozni plač želno ga moleći. 99. *kom* blavor toj reče, tutako ljuveni Merkurio doteče. 146. streptje mi svaki vlas, za č me strah obide. *kom* pozrjeh taj poraz. 192. P o l s k i. *czem* włázła, powiedá. lud XIV. 46. — Vidjeli smo, da se kašto temporalna riječca upotreblava mjesto modalne (br. 151); tako biva i ovdje: on tak czytał i czytał, że sie więcy jeszcze wyuczył *czem* ten czarny księżnik. lud XIV. 46.

214. Veznik je po svome postanu instrumental sing. neutr. Ovamo brojimo: чимь, кѣимь, имь, тѣмь. I instrumentalu je jedno od glavnijeh značenja vrijeme (mikl.-synt. 687); za to i nalazimo, da i pomenute partikule većinom znače vrijeme. Hrvatskosrpski. a) чимь: *čim* ga vide Musiću Stevane, *čim* ga vide, tim ga i poznade. Vuk-pjes. 303. *čim* ti nasta na Srijem vojvoda, tako nama Turci dodijaše. Daničić, srpska sint. 555. *čim* zimni dani nastanu, počne Osvald školu. *ibid.* ki velmi tuguje u trudu stojeći, *čijem* tebe začuje u žice zvoneći. vetr. 15. i dare sad ove, budi ne bogate, primte od negove voļe, *čim* dođe do vaju. luc. 258. U tijem primjerima znači *čim*: lat. *simulac*, ali kašto znači i *quamdiu*: veselo prolitje vrimenta slatkoga ne upus, *čim* cvitje cafti lica tvoga. drž. 14. Današni Čakavci govore ispred te riječce još prijedlog *s*, očevidno prema drugijem instrumentalima, koji treba da uza se imaju taj prijedlog: znal san ja, da će to tako bit, *s čen* je ona dala pit onoj golubice. mikul.-prip. 35. — b) тѣмь. Ta riječca ima kašto temporalno značenje, kako se vidi iz prvoga primjera pod a), gdje očevidno znači: lat. *tum*. U starije vrijeme imala je riječca *tijem* konklusivno značenje: lat. *propterea, igitur*; a znamo, da konklusivno značenje lako izlazi iz temporalnoga (br. 209. i 212): *tijem*

da se ne boju, pakleni što je plamen, proklel bih čes moju tukući u kamen. vetr. 18. *tijem* venem i blijedim i trgam svijes moju, gdje vajmeh ne vidim zelencu tuj tvoju 22. Maloruski. a) чимь. Ta riječ ima danas modalno značenje, a to je izišlo iz starijega temporalnog zamjenjivanjem (br. 151): лучше мені тебе не мати чим мені рученьку запаковати. čub.-pês. 108. лучше нам його ніколи не бачить чим оддати тобі яйце. rudč.-skaz. 1 143. — b) имь. U maloruskom jeziku riječca *нім* znači lat. *priusquam*. Možda je ta poraba polonizam, za to ćemo daље kod polskoga jezika reći o tom što treba, a ovdje evo dva primjera za potvrdu rečenomu značenju: а я стала, постояла, *нім* ся вода устояла. čub.-pês. 138. *нім* ся отец уродить, уже син по світі ходить mikl.-synt. 83. Ruski. чимь. Ta riječ dolazi rado iza komparativa, gdje ima modalno značenje, a to joj je došlo od temporalnoga kao i maloruskomu чим: стала она еще лучше чѣмъ была. afan.-skaz. 2. 513. Slovački. кѣимь. Riječca znači lat. *dum, donec*: driapajte do živého, *kým* nepovie, kde mi brata podela. škult.-dobš. 11. čakala, *kým* sa (otec) vráti. 15. nerád bysom ešte zomriet', *kým* та neožením. 21. tam sa možete zabavati' a hrati', *kým* vaša matka ozdravie. 66. ty tu ostaň, *kým* та prideme zavolať. 72. do tedy ho prosila, *kým* jej len nepovedau. rim.-pov. 59. Poljski. имь. Latinskomu *priusquam* često odgovara poljsko *nim*, za koje mislim, da je do toga značenja onako došlo kao i *niž* (br. 101.), koje također znači *priusquam*. Pravo bi se imalo govoriti *przedzej nim* (gdje *nim* stoji u modalnom značenju kao i rusko чѣмъ, dakle *przedzej nim* upravo = ruski прежде чѣмъ), a od toga ostaje samo *nim*, jer kako je od *przedzej niž* ostalo samo *niž*, tako je jezik prema tomu i *przedzej nim* skratio u *nim*. Kašto se nalazi ispred *nim* koja riječca što znači: *prije*; n. pr. czyż nie lepiej, żem go *wprzód nim* zbrodni dokonał, stracił? lud VIII. 96. Ali obično stoji *nim* samo; n. pr. ale *nim* prawnym mieszkańcem zostaniesz, winienesz wykonać trzy moje rozkazy. erb.-čít. 106. ja zapalę słomkę i *nim* ona spłonie, uszyjesz parę butów. 107. przed wiecorem *nim* rosa padła, zegnał on owce. lud VIII. 61. *nim* się baba opamiętać mogła, co się z nią stało, złodzieje już puciekali. 224. *nim* Wojski zaczął mówić, Gerwazy spór zgodził. mick.-tad. 110. — I u kašupskom govoru ima *nim* značenje: *priusquam*. cen.-gram. 73.

215. Sada dolaze na red veznici, koji su postanjem adverbni od pronominalnijeh osnova, a pred nama je prijedlog до. Staroslo-

venski. U tom se jeziku nalazi riječ *дондеже* sa značenem grč. *ἕως*, lat. *donec*: mikl.-synt. 84., ali joj je pravo značenje lokalno, a iz nje se razvilo temporalno (br. 149). Češće se u istom značenju nalazi *донѣдеже*, koje je ista riječ kao i *дондеже*, samo s epentetičkim i (cf. до него). Mjesto *донѣдеже* piše se i *донѣдеже*; ali to je griješka. не знааше юм, *донѣдеже* родитъ сынъ свой. mag.-matth. 1. 25. бѣди тоу, *дондеже* ти рекъ. mag.-matth. 2. 13. не имѣтъ смъртъи въкоусити, *донѣдеже* видѣтъ сынъ чловѣчскы градъштъ. mag.-matth. 16. 28. идеть въ слѣдъ погубѣшамъ *дондеже* обраштеть ж. zogr.-luc. 15. 4. не имамъ смѣсти съ камене сего, *донѣдеже* оумѣрж. supr. 131. Slovenski. Tu nalazimo riječ *dokler* (*do-kle-že*; cf. staroslov. коли ili коли quando), koja se može i pokratiti u *dok*, a značenje je lat. *dum*, *donec*, *quamdiu*: *dokler* je drvo mlado, lahko ga prirogneš, kamor moreš. janež.-slovn. 229. *dokler* imam repar svoj, vsak mi reče: bratec moj! ibid. nevošljivost ni sita, *dokler* ni pokončano, kar ona sovraži. 230. k materi ne boš ti šla, *dokler* nisi noseča. Vraz-pjes. 155. ti mene tak dugo bi, *dok* 'de skorja šla. val.-prip.-progr. 28. Od *dok* postalo je *dokič* (cf. prvič, drugič, petič, šestič, mnogič itd.) ili *dokeč*: on pa najde ženkinje, ki pšeničko žinkajo: le žinkajte, le žinkajte, *dokič* še je rosната. Vraz-pjes. 59. ne bode prle zdrava, *dokeč* ne bode spala. Kres 303. Bugarski. Riječ *догдѣ* ili *догдѣто* znači vrijeme: lat. *ubi primum* ili *donec*, a pravo joj je značenje bez sumnje lokalno: едѣхъ и пияхъ, *догдѣто* не можѣхъ веке („sie assen und tranken, bis sie nicht mehr konnten“). sank.-gram. 121. *догдѣ* бѣ, сину, при майка, а ти бѣ, сину, бѣл червен. doz.-pês. 11. молба щѣ ви са помолѣ, *догдѣ* нестѣ ма затрили, със свирка да си посвирѣ. 37. аз щѣ на зефет да идѣ, ти да ме, либе, почакаш, *догдѣ* петли-ти дваш пѣѣтъ. 75. *догдѣ* мами си искаже, и се от душа отдѣли. 4. *догдѣ* Драганка издума, Иванчо са от душа отдѣли. 31. *догдѣ* изрече: нѣмам, — и тя се изгубила от очи-тѣ като сѣнка. period.-spis. 1884. VII. 152. Hrvatsko-srpski. a) *dokle* ili *dok* (vidi naprijed kod slovenskoga) sa značenem *donec*, *dum*, *quamdiu*, kašto *quum*: trnem strahom sva ledenim, *dokle* uzaznam, živ jesi li. akad.-rječn. 2. 591. kafu piše, *dokle* je popiše. ibid. ne ostavi svoj započeti posao, *dokle* ga ne dovrši. 592. *dokle* bješe vojevoda Mirko, bješe tada mlogo vojevoda. ibid. *dokle* mene to vesele prođe, obojicu hoću objesiti. Vuk-pjes. 135. te se rani i oda zla brani, *dok* se vratim iz Hercegovine. 176. *dok* se neva obuče, svadba se provuče.

Vuk-posl. 66. *dok* dijete ne zaplače, mati ga se ne sjeća. 63. *dok* satrše ona kopla bojna, potegoše perne buzdohane. Vuk-pjes. 282. *dok* maline zrele budu, i same će opadati. akad.-rječn. 2. 588. ne bude ona prvo negovoga sina zela, *dok* ne budu onoga koña sim spravili. val.-prip. 10. či (filia) veli, da nejde predi na zdavanje, *dok* ji takovu opravu ne donesem. 44. — b) *dočim*. Danas se ta riječ ne govori u narodu, a u starije vrijeme značila je isto što i *dok*, *dokle*. Postañem mislim da je *dočim* kontaminacija od *dok* i od *čim* t. j. riječci *čim* metnut je naprvo prijedlog *do* prema *dotle* i *dok*: da život ne skratim prije roka žalostan, *dočim* se povratim opeta na moj stan. vetr. 48. pogledaj, *dočim* ti dano jes. drž. 8. *dočime* obraz taj angeoski meni sja, ne budem ini raj, gospoje, žudit ja. 42. *dočim* hajduk priteže opanke, u tom ñega vojska sustignula. akad.-rječn. 2. 545. Maloruski. a) *доку* — donec. Postañe mi nije jasno: сам коні заприг та й далі утік з лiса, *доку* не настала пiвноч. rudč.-skaz. 2. 63. — b) *докуль*; iz lokalnoga se značeña (*do kud*) razvilo temporalno: lat. *quint*: *докуль чорт очи завязав, то Остап дубину приготовив*. rudč.-skaz. 1. 64. Ruski. *докуля* ili *докуда*: *убирайся, докуля живь афан*.-skaz. 3. 427. она до тѣхъ поръ у нихъ гостила, *докуда* веѣхъ куръ не испакостила. 1. 510. Češki. *dokud* = *donec*: tak dlouho by s tebou byla tancovala, *dokud* by duch v těle byl. erb.-čit. 33. *dokud* mám, co mně tatiček nahospodařil, je se mnou dobře. 39. proč se, kola, netočíte, mé srdečko netěšíte tak jako ste těšily, *dokud* ste se točily? erb.-pís. 1. 22. já jsem panna růže, *dokud* nemám muže, já jsem panna kvítek, *dokud* nemám dítě. 2. 134. Polski. a) *dokąd* — *dotąd* = *quamdiu* — *tamdiu*: nie oddam, *dokąd* nie powiesz, czego chcesz. lud VIII. 140. nie mogę tańczyć, *dokąd* się nie umyję. 156. *dotąd* dzban wodę nosi, dopóki się ucho nie urwie. 253. — b) *dopóki*; vidi *poki* pod br. 217: zezwolić nie mogę, *dopóki* brat jęj sam do mnie nie przyjedzie. lud VIII. 12. niech ją tak zostawia, *dopóki* on nie przyjedzie 19. — c) *dopokąd*: dzień wdzien się upijał, *dopokąd* ich (pieniądze) nie utracił. lud VIII. 130. pił u żyda, *dopokąd* nie przepił wszystkięj gotówki. 175. Górnołużycki. a) *dóžž*: *donec*. Postañem će biti = до не же: svojego lubeho nie zabydu, *dóžž* na swęci žiwa sym. volksl. 1. 143. — b) *dokelž* ili *dokeliž* = *quoniam*, *upravo* = *quousque*: stup mi na konja, *dokeliž* dyrbiš njetk moja być. volksl. 1. 45. *dokelž* sym z holčikom žortowała, dyrbu pšez žorty njetk jeho być. 48. *dokelž* mi swěrna wostała, da dyrbiš tež njetk moja być. 74. či so sobu ne tšepichu, *dokeliž* so bojachu.

258. *dokelž* runje z njej pšez jenu ławku džješe, da čisny ju delje. 2. 165. Do ňolu žički. *dokulž* ili *dokulaž* odgovara gornolužičkomu *dokelž* ili *dokeliž*: *dokulž* ta košawka jomu tak derje přistojašo, nagronjachu jomu: cerwěnawka. erb.-čit. 90. *dokulž* běchu tam luštne kumpany, ga tam při nich wosta. jord.-bajk. 59. *dokulaž* tomu knjezu našomu bogu se jo spodobalo („dieweil es Gott dem Herrn gefallen hat“). Zwahr. 60.; *dokulaž* ty dejš lubowaš twojogo bližego, ga dejš ty tež jomu pomogaš („da du deinen Nächsten lieben sollst, so hast du die Pflicht ihm beizustehen“). 4.

216. Veznik s prijedlogom отъ nalazimo u bugarskom jeziku: *omdъ* ili *omdъmo*: lat. *ubi primum*, koje je upravo lokalni adverb: *omdъ* jъ začu царя и везиря, че си прати седемдесет папи на бой да се бијѣт с московска кралица. doz.-pês. 73 *omdъ* го začu кадия, че си сеймени проводи. 92. *omdъmo* začu войвода, че за Стояна проводи, дѣ да е Стоян да доде. 112.

217. Dosta se nalazi prijedlog po složen s adverbima. Hrvatskosrpski. *pokle*, *pokli*, *pokoli* = *postquam* (u staroslov. коли ili колѣ = quando): *pokle* ste k mane došli, nikad vas nisam pitala. mikul.-prip. 19. od togaj dne, *pokole* budemo opoviděti. Danič.-rječn. 1. 465. *pokolě* smo razdělili, ne moremo usilovat'. ibid. Obično je značenje toj riječi u starije vrijeme lat. *quoniam* (temporalna je partikula uzeta za kausalnu: br. 174): ne taj se u krovu, *pokli* te ja zovu. vetr. 11. nu *pokli* toj takoj ne može bit meni, tebi se pridavam. 42. *pokoli* jaoh ljubav, moj cvite, hoće toj, nemoj mi zazirat, molim te ljubeno. drž. 12. *pokli* doć k menije, o smrti ne ćeš ti, a ja ću k tebije slobodno sad priti. 75. Riječca *pošto* navedena je pod br. 142. Maloruski. a) *поки* — *quamdiu, donec* (vidi *доки* br. 215). Prema *поки* glasi korelativ *поти*. *поки* в діда були гроші, той блинці були. rudč.-skaz. 1. 35. ти мене будеш возить доти, *поки* я не переспіваю пісень усіх. 53. я трошки засну, *поки* він прийде. 73. ти не пий, *поки* він сам не вип'є. 80. *поти* пряла, *поки* й задрімала. 2. 14. — b) *покіль* = *quamdiu*: *покіль* молодим був, дак він його и жаловав. rudč.-skaz. 1. 13. Ruski. a) *пока* — *quando, quamdiu, donec*. Nije mi jasno, kakav je oblik ono *-ка*. Prema *пока* glasi korelativ *пота*. для чего вы не посторонились съ дороги до тѣхъ поръ, *пока* я сталъ кричать? erb.-čit. 184. *пока* старикъ ходилъ да воротился, а въ извѣ нѣтъ ни старухи ни лисицы. afan.-skaz. 1. 37. *пока* бьютъ, *пота* и кричи. Далъ.-posl. 167. можно пшеницы насѣять, дожждаться, *пока* она вырастетъ. afan.-skaz. 1. 477. *пока* красная дѣвица вынимала коше-

лѣкъ съ деньгами, выскочилъ Иванъ. 2. 104. до тѣхъ поръ волочилъ ее по двору, *пока* ни покаялась и ни дала слова слушаться мужа. 191. — b) *поколѣ* ili *поколь* = *quamdiu, donec*: пора что желѣзо, куй *поколѣ* кипитъ. Далъ.-posl. 50. *поколь* живѣ, — все живѣ, а какъ померѣ, такъ и не стало. 61. лови пауку мухъ, *поколѣ* ноги не оципаны. 162. — c) *покуда*: *quamdiu, donec*, s korelativom *потуда*: не тряси яблоко, *покуда* зелено. Далъ.-posl. 156. гостя потчуй, *покуда* черевъ губу не перенесетъ. 365. *потуда* и сыта была, *покуда* ты меня кормилъ. афан.-skaz 1. 95. стала она будить его и не могла добудиться, *покуда* не капнула ему на щеку слеза 2. 58: теперь будетъ летѣть, *покуда* на что наткнется turg.-zap. 1: 181. Češki. *pokud* znači: lat. *quamdiu, donec*: já chození nezanechám, *pokud* dvírka nerozsekám. erb.-pis. 2. 102. *pokud* svět stane, památka tvá ostane. jungm. *pokud* ještě dítě živo bylo, postil jsem se. mikl.-synt. 92. — Kašto ima *pokud* i hipotetičko značeње lat. *si* (br. 204): ne-přeji vám toho věrně, *pokudž* tomu tak jest. Kott. pohrůžku jim činil, *pokudž* nás na dobrou cestu nepřivedou, že jim hlavy setne. Kott. Relativnomu *pokud* odgovara demonstrativno *potud*: mnoho jsem slyšival, mnoho vidival, ale písne této *potud* mi nikdo ještě nezaspival. erb.-kyt. 93. O adverbu *pokud* vidi i br. 148. Slovački. *pokým* (vidi *kým* pod br. 214): on blúdi po svete, a nemá pokoja, *pokým* ja sa nevydám. škult.-dobš. 26. Polski. *póki* (vidi malorusko *поки*) s korelativom *póty*: *póty* go niepokojila, *póki* jabłoni ściąc nie kazał. lud VIII. 32: *póki*'m był młodszy, siedziałem w dziurze. 224. były go tak długo, *póki* tego stolika nie oddał. XIV. 29. *póki* Gerwazy ma choć za grosz duszy, *póty* Soplica tego zamku nie dostanie. mick.-tad. 49. Kašupski. *póki* jem pieniądze miał, kóždi mnie zněl. čen.-gram. 73.

* * *

218. Od ovoga se poglavja ne mogu rastaviti, dok još ne rečem što treba o pojavima, kada se relativni veznici (adverbi) upotrebljavaju kao interogativni ili kao demonstrativni. Već je u pristupu pod br. III. rečeno, da su se relativna značeња razvila ili iz demonstrativnijeh ili iz interogativnijeh. Za to valja da se upitamo, kako se to dogodilo, te su gdje koje relativne riječce postale interogativne ili demonstrativne. Na 84. strani svoje sintakse navodeći prof. Miklošić hrvatskosrpsku riječ *jer*, koja ima pored ostalih relativnijeh značeња još i interogativno-lat. cur piše: „die anwen-

dung des interrogativen *кз* als relativum scheint die anwendung des relativen *жз* als interrogativum hervorgerufen zu haben“, t. j. budući da je osnova *ko* dobila po malo relativno značenje svojijem putem, a osnova *jo* opet svojijem, onda su se obje u toj točki sastale; a tada se moglo dogoditi, da se osnovi *jo* počelo davati i interrogativno značenje, jer je osnova *ko* porēd novoga relativnog značenja zadržala u svijem jezicima staro svoje interrogativno značenje. A sada evō dva tri primjera, gdje hrvatskosrpsko *jer* ima značenje lat. *cur*: *jer* pomineš Krajevića Marka? Vuk-pjes. 403. *jer* ne kaza meni u Budimu? 598. kćeri moja, *jer* se ne udaješ? mikl.-synt. 84. *jer* ga bosa po st'jénama tjeraš? ibid. U tijem je primjerima *jer* upravo = *što* (*što* pomineš Krajevića Marka? itd.), a riječca *što* još je i danas i interrogativ i relativ. Isti je razlog i tomu, što se češko i polsko *jak*, *jako* upotrebljava kao interrogativ: *jak* se máš? *jako* czytasz? itd. Tako i polsko *że* (postanem = *еже*) ima kašto značenje interrogativnoga *kako*: *kakiś ty do króla!* *że byś ty królem był* (*kako* bi ti bio kralj!). lud XIV. 113. *że by taka mađra kobiéta jak já nie mógła dostać czego zechce!* (*kako* ne bi mógla! itd.) 171. *mój pies faworytny że by nie miał być chwytny?* mick.-tad. 31.

219. Veoma su rijetki tragovi, da riječce, koje su postale još u prastaro vrijeme od demonstrativnijeh relativne, i danas još imaju demonstrativno značenje. Ja za sada mógu navesti samo ova svjedočanstva. U maloruskom jeziku partikula *як* ima kašto značenje demonstrativno: *tako*. To biva na početku pripovijedaka i onda *як* odgovara našem *tako*, n. pr. *tako* je bio car, — *tako* su bila tri brata itd. Evo maloruskijeh primjera: *як був у попа кравец и пішов на село робити.* rudč.-skaz. 1. 5. *як був собі дід та баба.* 19. *як був собі зайчик та лисичка.* 29. *як був собі чоловік та жінка.* 33. Nalazi se i to, da se nalaze dva *як*, te jedno znači *kako*, a drugo *tako*: *як побачили жиди того баранчика, як зачали кричать на чоловіка.* 2. 129. Tako je i u ovom polskom primjeru: *jak* go zobaczyła, *jak* wzięna uciekać. lud XIV. 337. I u ovom bjeloruskom: *чоловѣк развязауши мяшок як выпусциц сабак, а тые сабаки як зачнуц рвац лиську.* afan.-skaz. 1. 43. U češkom jeziku riječca *ješto* (*еже* to) ima kašto adversativno značenje: *a*, *ali*; a to je demonstrativno značenje *tako* dobila, što se *еже* najprije izjednačilo s demonstrativnijem *то*, a otud je postalo adversativno značenje kao i inače što katkad biva (br. 147); a za tijem je još *еже* pojačano

riječcom to : velmi sobě škodí, kdož slibuje za cizího, *ješto* ten, kdož nenávidí rukojemství, bezpečen jest. zikm.-sklad. 480. nešlechtný nešlechtnosti obmyslí, *ješto* šlechtný obmyslí šlechtné věci. *ibid.*

220. Običniji su pojavi, gdje partikule od prvobitno interogativnijeh osnova imaju demonstrativno značenje. Ne bi dobro bilo reći, da su takve partikule za to dobile demonstrativno značenje, jer su se u jednoj točki sastale s partikulama prvobitno demonstrativnima, što su na ime i jedne i druge dobile po malo relativno značenc. U kratko govoreći, ne bi valjalo to onako tumačiti kako smo tumačili pod br. 218. interogativnu porabu hrvatsko-srpske riječce *jer*, češke *jak*. A ne bi za to valjalo, jer smo pod brojem 219. vidjeli, da su veoma rijetki tragovi, gdje su partikule kao iako zadržale demonstrativno značenje. Onda dakle nijesu mogle takve riječi pritezati one, koje su postañem interogativne. S toga treba tražiti drukčije tumačenje. — Među rečenicama nalazi se kašto takva relativnost, koje već jezik i ne osjeća kao relativnost. Ovamo osobito idu slučajevi, kada temporalne partikule imaju značenje lat. *quum inversum* ili *quum additivum*. Onda se čini, da je temporalna partikula postala adversativnom, (dakle demonstrativnom), ali ako se stvar pravo uzme, ona je isto tako relativna kao i u kojem mu drago drugom slučaju. U Livija XXII. 1. čitamo : iam ver appetebat, *quum* Hannibal ex hibernis movit Tu svatko može lako još osjetiti, da je *quum* prava pravcata relativna partikula, a opet nam se čini, da je adversativna. S toga nam se perioda : već se približavalo proleće, *kada* Hanibal krenu iz zimovnika — pretvara u misli u : već se približavalo proleće, a Hanibal krenu iz zimovnika. Tomu je uzrok, što je događaj druge rečenice nenadan prema događaju prve ; a pojam nenadanosti blizu stoji pojmu protivnosti (br. 11). I u slovenskijem se jezicima osjeća često temporalna partikula kao da je adversativna. Evo pötvûdá.

(Svršiče se.)

O hrvatskom prievodu XV (XVI). Ovidijeve heroide „Paris Helenae“ od Hanibala Lucića.

Čitao u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 19. lipnja 1886.

PRAVI ČLAN DR. FR. MAIXNER.

Proučavajuć potanje „prievode“ naših starih dalmatinskih pisaca lako ćemo se osvjedočiti, da su s malimi iznimkami gotovo svi po jednom kalupu načinjeni. Riedki su slučajevi, gdje se ti prevodioci vjernije drže svojih originala a kamo li, da bi skladom jezika i misli u svih potankostih predočivali prave osebine njihove; nego čas izpuštaju što im se ne svidja nužno, čas razširuju opet sadržinu svojih originala dodavajuć misli, kojih ondje nema, tako da ne će biti presmjelo, ako reknemo, da gotovo sve ono, što nam je pod imenom prievoda od naših starih dalmatinskih pisaca preostalo, nije drugo nego više manje netačna parafraza originala, iz kojih su prevodili.

Takav sud bit će naravno opravdan samo obzirom na naše doba, gdje od dobra prievoda tražimo više, nego da bude puka prosta parafraza ili pače interpretacija kakva ili komentar svomu originalu, kakvi su obično t. z. prievodi naše starije literature; ali bilo bi zaista sa sviem nepravedno, kada bismo zato naše stare pisce manje cijeniti ili možda čak osuditi htjeli. Dapače mi im moramo biti zahvalni, što su nam pored drugih svojih djela ostavili i te „prievode“, jer su i njimi sjajno zasvjedočili, da nisu zaostali za ostalimi obrazovanimi narodi zapadne Evrope, gdje su se, od onoga vremena počam, koje je u historiji civilizacije poznato pod imenom humanizma ili prieporoda klasičkih nauka, mnogi književnici medju ostalim takodjer puno trudili, da prievodima staro-klasičkih pisaca obogate domaće literature. Što se pak načina tiče, kako su naši pisci prevodili ni u tom se ne razlikuju bitno od

suvremenih prevodilaca kod drugih naroda; jer ni ovi nisu marili da tačno prevode originale sa svimi onimi ljepotami, kojim se mi još i dan danas divimo, nego se zadovoljavahu, da spise, koji im se bud s kojega razloga važni činjahu, u glavnih crtah prenesu u svoj materinski jezik, ne gledeć pri tom na potankosti i značajne osebine, kojima se dotični originali upravo odlikuju ili barem razlikuju od drugih spisa. Posebnih dokaza tomu navesti ne treba, jer su malne svi ti stariji „prievidi“ takodjer više parafraze nego li prievidi u pravom smislu rieči. Naročito valja iztaknuti, da su se Talijani, koji su našim starim dalmatinskim piscem kao što u koječem drugom tako i u tom bili učitelji i uzori, povodili za tim načelom, da prevodiocu ne treba „serpere humi“ niti do dlake se držati originala, kako je to sgodno iztaknuo L. Zore u Radu XXXIV, str. 159, dodavajuć ujedno, „da su oni iza literarnog prievida Iliade po Cesarottiu očučeli potrebu slobodnijeg prievida, dok ih je u tom Monti zadovoljio, u komu prievodu kako u nebrojenim drugim nema ni sjene od novije točno njemačke strogosti.“ Za karakteristiku tih starijih talijanskih prievida a u prilog slobodnijemu načinu naših dalmatinskih prevodilaca ne će možda neumjestno biti navesti i to, da su — barem prievidi iz Ovidija — u običnom talijansko-narodnom metru, u „ottava rima“, rjedje u „terza rima“ sastavljeni.

Kada se dakle opaža takvo slobodnije kretanje kod prevodilaca drugih naroda, koji su pod okolnostmi kud kamo povoljnijimi živjeli, te mogli bez zapreke nastojati oko unapredjivanja znanosti i umjetnosti: zašto da baš kod naših starih pisaca budemo strogi i nesmiljeni sudci, pa da od njih tražimo, čega niti su imali mnogo veći, napredniji i prosvjetljeniji narodi, niti su prama ondašnjim okolnostim imati mogli?

I tako jesu i ostat će i u napred i ti „prievidi“ naših dalmatinskih pisaca, ako i ne odgovaraju zahtjevom, što ih moderna znanost traži od dobrih prievida, ipak spomenici dragocjeni i važni, ne samo za jezikoslovca, koji će u njih imati tim vrjedniji objekt za izpitivanje jezičnih pojava, što će ih moći usporediti s dotičnimi izvornici, nego takodjer za literarnoga historika, koji će, proučavajuć karakteristične osebine, kako su si prevodioci priuđešavali misli svojih originala ter ih pretakali u svoj jezik, ne riedko u njih naći gradiva vele prikladna za razjašnjivanje literarnih, pače kadšto i kulturnih odnošaja onoga doba samoga, kada su živjeli i radili ti prevodioci sami.

Za predmet ove razprave uzeo sam da potanje izpitam prievod XV. Ovidijeve heroide „Paris Helenae“ od Hanibala Lucića.

Ima više razloga, zašto sam si izabrao upravo taj prievod. Prije svega je to u čitavoj našoj literaturi najstariji prievod iz staro-kласičkoga pisca, te već s toga zaslužuje našu osobitu pažnju. No ne samo to. On je u obće jedan od najstarijih prievoda Ovidijeve heroide u svih literaturah evropskih. Koliko je meni poznato, ima samo u Italiji jedan stariji od našega prievoda naime od Toskanca Dominika da Monticello,¹ dočim najstariji francezki prievod od Octavien-a de Saint Gelais² pripada po prilici istoj dobi kojoj i naš hrvatski, a prievodi na drugih jezicima kud i kamo su mladji od našega.³

¹ Le epistole di Ovidio vulgarizzate da Domenico da Monticello Toscano. Brescia 1489. Taj prievod bijaše u narodnom metru, u stanzah (ottava rima) sastavljen, kako se to u kasnijih izdanjih naročito navodi. Sr. naslov izdanja toga prievoda od god. 1491: „Epistole de Ovidio in (ottava) rima“; na kraju stoji: „Finiscono le Epistole de Ovidio in rima: Impresse per d. pre(sbyterum) Baptista de farfergo nella cita de Bressa del anno MCCCCLXXXI. Die V. Novembrio“, a na drugoj strani: „Incomincera el libro dele Epistole di Ovidio in rima: vulgarizzate per messere Dominico da monticelli thoscano“. Kasnije izašao je taj prievod u Mletih 1508: „Epistole d' Ovidio in ottava rima per Domenico da Monticello Toschano. Impresse nella Citta di Venetia per Melchior Sessa M. DVIII“ i 1515 u Mianu. Po svojoj prilici je to isti prievod, koji se takodjer u Londonskom izdanju Ovidijevih djela od 1821, tom. VIII. p. 4265 navodi pod naslovom: „Epistole de famosissimo Ovidio vulgare in octava rima. Impresse nella cita di Venetia per Io. Bapt. Sessa“ 1502., i bez navoda godine, mjesta i prevodioca: „Epistole in ottava rima del famoso Ovidio“.

Kasnije bijahu na glasu prievodi Ovidijevih heroida od Carla Figiovani-a, cittadino Fiorentino, u Mletih 1532, 1547, 1548, zatim od Cristofora Serraglio, Cremona 1560 (u terza rima), od Rimigia Fiorentinca u Mletih 1567, 1568, 1569, 1571, 1575, 1581, 1586, 1593, od Camilla Camilli (in terza rima) u Mletih 1587 i dr.

² Les XXI Epitres d' Ovide translatees par Octavien de Saint Gelais. Paris 1505, 1522, 1525 i češće; no moguće je, da je ono izdanje, koje se od istoga prevodioca ali bez oznake godine pod naslovom: „Les XXI Epitres d' Ovide, translatees de Latin en Francois par Octavien de Saint Gelais evesque d' Angouleme, impr. à Paris par la veuve Jehan Trepperel et Jehan Jehannot“ navodi, starije od izdanja g. 1505.

³ Medju ovimi je najstariji englezki prievod od god. 1567: „The Heroycall Epistles of the Learned Poet Publius Ovidius Naso, In Englische Verse: set out and translated by George Turberville, with Aulus Sabinus Answeres to certaine of the same. London, printed by John

*

Osim toga razlikuje se Lucićev prievod u mnogom obziru od sličnih prievoda poznijih pisaca, tako da je i po tom vrijedno pitanje ga proučavati a naročito iztraživati, u kojem je odnošaju cieli taj pravac, koji se očituje u tom najstarijem prievodu, s onim pravcem, što ga neposredni predšastnici Lucićevi, Siško Menčetić i Gjore Držić, zastupaju u lirici.

A napokon ima u zadarskoj „Iskri“, časopisu za zabavu i pouku, što ga vrlo vješto rediguje N. Simić, god. 1884, br. 11, str. 42. i 43. *essai* od Φ. o njem, koji u nekih tačkah treba da se bud nadopuni bud izpravi.

Nema klasika u čitavoj rimskoj i grčkoj literaturi, s kojim su se naši stari dalmatinski pjesnici više bili bavili, nego li s Ovidijem. Razlog tomu pojavu treba kao što i mnogim inim jamačno tražiti u utjecaju prekomorskih susjeda, Talijana, s kojimi su Dalmatinci, kako je do sita poznato, vazda živjeli u najtjesnijih odnošajih, te odanle crpali prosvjetu i obrazovanost svoju. A komu je poznat razvoj staroklasičkih nauka, taj i znade, da je već u prvo vrijeme prieporoda upravo Ovidij bio onaj pjesnik, koji je više nego ikoji drugi pisac klasičke drevnosti u Italiji bio omilio. Dokaz je tomu ne samo upliv njegov, koji se opaža u tadanjoj latinskoj i narodno-talijanskoj poeziji (sr. Iskra, str. 42), nego takodjer ono brižno nastojanje, kojim su se tadanji učenjaci trudili oko izdavanja i tumačenja Ovidijevih djela, osobito pak heroidâ. U kratkom razdobju od 50 godina (1471—1519) izašlo je u Italiji preko sto izdanja što ukupnih što specialnih djela njegovih, medju ovimi do blizu 40 izdanja heroidâ, od kojih je jedno 30 komentovanih¹ Takvoj vanrednoj ljubavi k Ovidijevim pjesmam ne ćemo se čuditi, uvažimo li, da u staroklasičkih literaturah — barem koliko ih mi po sačuvanih djelih poznajemo —, nema pjesnika, koji je toliko o ljubavi pjevao u svih potankostih i varijacijah njezinih, počevši od najsentimentalnije do realistično najkrupnije vrsti, ko-

Charlewood, for Henry Denham“; zatim njemački od god. 1704: „Brieffe der Heldinnen, ietzo zum erstenmahl ihrer ungemainer Anmuth u. Vortrefflichkeit halber in ungezwungene teutsche Verse übersetzt und mit dero beygefügten Liebes- und Leidens-Geschichten, wie auch allerhand courieuses Anmerkungen erläutert (von Casper Abel) Leipzig 1704, 1723“. Najstariji češki prievod iz Ovidija i to 15. knjiga metamorfoza pripada koncu 17. ili početku 18. vieka. Sr. Slovník naučný sub v. Ovidius.

¹ Sr. „recensus editionum“ u Londonskom izdanju Ovidijevih djela od 1821, tom. VIII, p. 4179 sl.

liko Ovidij, tako da ga već Petrarca u svojim trionfi „d'amore“ c. 4, 20 stavlja na čelo svim pjesnikom, koji su pjevali o ljubavi:

„L' un era Ovidio, e l' altr' era Tibullo,
L' altro Properzio, che d' amor cantaro
Fervidamente, e l' altr' era Catullo.“

Takav pjesnik ljubavi bijaše kako nijedan drugi prikladan, da čini najnaravniji prielaz od poezije trubadurske, te κατ' ἐξοχήν ljubavne poezije, u onaj stadij, koji se za vrijeme humanizma odsieva u literaturi.

Takav se razvoj opaža takodjer u našoj starijoj lirici. Iza Šiška Menčetića i Gjora Držića, koji se još prislanjaju uz trubadurski smjer ljubavne lirike, uvode već prvi predstavnici humanizma, Hannibal Lucić i njegov zemljak i mlađji suvremenik Petar Hektorović, Ovidija u našu literaturu; ovaj prievodom njegovih „remedia amoris“¹, a onaj prievodom lista „Paris Helenae“. Ovim se onda pridružuju po redu mnogi drugi prevodioci Ovidijevih pjesama.

Dinko Zlatarić preveo je „ljubav Pirama i Tisbe“ iz Ovid. Met. IV, 558 sl., ne pak iz grčkoga, kako Appendini krivo veli: „Gli amori di Piramo e Tisbe, tradotti dal Greco,“ i po njem takodjer Šafařík, Geschichte der südslav. Lit. II, str. 124; „aus dem Griechischen“, te je V. Jagić u lit. jihoslov. u češkom naučnom slovn. imao sasvim pravo, što je o toj Appendinovoj, dotično Šafaříkovo, tvrdnji izrazio svoju dvojbu. Dinkov sin Šimun Zlatarić pretočio je na hrvatski jezik prvu knjigu Ovidijevih metamorfoza, a izpravio mu je prievod njegov unuk Ignjat Gjorgjić. Gjon Palmotić dramatisovao je u svom „Natjecanju Ajača i Ulisa za oružje Akilovo“ Ovid. Met XIII, 1—398 (Sr. A. Pavić, Rad LXVIII, str. 97 sl.) a svoju „Ugrabljenu Elenu“ složio je po 15. (16.) i 16. (17) Ovidijevoj heroidi (Sr. A. Pavić, Rad LXVIII, str. 133 sl.). Od pisaca 18. vieka bavio se je Ovidijem osobito Josip Bettondi; osim mnogih heroida, koje ću niže navesti, preveo je Ovid. Fasti II, 725—848 (o Lukreciji) i Trist. I, 3.

No nijedno Ovidijevo djelo nije našim dalmatinskim piscem, naročito Dubrovčanom, tako ušlo u volju, kako njegove heroide ili „epistulae“ t. j. oni fingirani ljubavni listovi, što su ih tobože heroidkinje pisale svojim suprugom ili ljubavnikom, ili pak rjedje obratno.

¹ Taj je prievod nepogodom vremena izginuo. Sr. Appendini, hist. crit. II, 250, Šafařík, Gesch. d. südsl. Lit. II, 120, S. Ljubić, Oglad. II, str. 375 i u uvodu VI. knj. hrv. starih pisaca str. XXIV.

Osim našega Hanibala Lucića, koji je preveo heroidu „Paris Helenae“, dadoše se na prevadjanje pojedinih heroida Ovidijevih: Šimun Zlatarić i Ignjat Gjorgjić (knjiga Leandrova = Ovid heroid. 17. [18]), Sorkočević Iv. Franatica (nekoliko), Altesti Ivan (dvie), Ferić Gjuragj (jednu), Bašić Petar (jednu), Bošković Petar (prve dvie), pa osobito Jos. Bettondi (četnaest: II, V, VI, VII, VIII, X, XI, XII, XIII, XV [XVI], XVI [XVII], XVII [XVIII], XIX [XX], XX [XXI]), koji je nekojim (VII, XI, XVI, XVII, XIX i XX) dodao i stvarni komentar, koji se osobito tiče mitologije.

Prievod „Pariz Eleni“ spada kao što i „pisni ljuvene“ svakako medju pjesničke prvience našega Hanibala Lucića. To proizlazi iz posvetnoga lista njegova na Jeronima Martinčića¹ od god. 1519, u kojem za vrijeme kuge na Hvaru medju ostalima piše obzirom na te pjesme: „meju kojimi došadši mi na ruku nikolika moja *davnjena* od pisni našega jezika skladan'ja“. Tačni'e ću opredieliti vrijeme, kada je taj prievod mogao biti sastavljen, kašnje i to poridjujuć neke markantue osebine njegove sa suvremenimi izdanji originala samoga.

Iz navedenoga lista razabire se takodjer, da je Lucić taj „prievod“ uz „ljuvene pisni“ dao godine 1519. po svom prijatelju Jerku Martinčiću objelodaniti. Izišao je pak tiskom skupa s ljubavnimi pjesmami i s Robinjom prvi put u Mletcih 1556., zatim ibd. 1638., onda po Ant. Mažuraniću u Zagrebu 1847., i napokon u akadem. izdanju starih hrvat. pis. VI. knj. 1874. od prof. Sebast. Žepića s uvodom od dra. Fr. Račkoga.

Napokon proizlazi iz toga lista, da je Lucić prijatelja si Jerka molio, „ako bi pjesme u čem lihale, da bi ih priuresio i preinačio“. U koliko se je Martinčić, kojega je Lucić ne samo kano prijatelja nego takodjer kano vješta pisca cienio (sr. uvod u akad. izd. str. XLIII), odazvao toj želji, te pjesme sbilja izpravio, nije nam poznato, ali jamačno ne ćemo se mnogo udaljiti od istine, ako uzmemo, da nije mnogo toga promienio ili preinačio.

Lucićev prievod ima 432 stiha te je sastavljen u dvanaesterch sa srokom poslie šestoga i dvanaestoga sloga.

Latinski je original Ovidijeva heroida (epistula) „Paris Helenae“, dakle po izdanjih Rudolfa Merkela (Lipsiae 1873) i Al. Riesea (Lipsiae 1871) XV. heroida. Obično se ta heroida u izdanjih na-

¹ Sr. Stari pisci hrv. knj. VI, str. 179 i Fr. Rački u životopisu Lucićevu ibid. str. XIV.

vodi kao XVI., no R. Merkl i A. Riese pristaju i to potpunim pravom uz mnijenje onih učenjaka, koji mniju, da „Sappho“, što se obično broji kao XV. heroida, nije Ovidijeva. Dokaze tomu gl. kod M. Haupta, *observationes criticae*, u njegovih *Opuscula I*, 339, I. Mähly, *Rhein. Mus. IX*, p. 241 sl. i Klein. *Schrift. II. S. 116* sl., C. Lachmann, *ind. lectt. aest. Berol. 1848*. Protivno mnijenje, koje od novijih učenjaka zastupa D. Comparetti „*sulla epistula Ovidiana di Saffo a Faone*“ u „*Pubblicaz. dell' Inst. di studi superiori*“, Firenze 1876, i donekle njegov recenzenat R. Barco, u „*rivista di filologia classica*“ anno V. (1877) str. 441 sl., nije našlo mnogo odziva u učenom svietu. Sr. A. Riese u *Bursian's Jahresber. über d. Fortschritte der klass. Alterthumswissenschaften* od god. 1877 i H. Sedlmayer, *Prolegomena critica ad Heroid. Ovid.* Beč 1878, str. 33 sl. i Teuffel-Schwabe, *Gesch. der röm. Lit. 4. izd. § 248, 3*, gdje se i druga stručna literatura zabilježena nalazi.¹

No prije nego li mogu pristupiti potanku ocjenjivanju prijevoda samoga, valja mi se taknuti velikoga kritijskoga pitanja, koje se tiče latinskoga originala, koje s toga, što će se samo tako moći ustanoviti, kakvimi se je izdanji Lucić poslužio pri prevadjanju i u savezu s tim takodjer donekle razumjeti način, kako je prevodio i zašto je na nekih mjestih upravo onako parafrazovao original a ne drugčije, koje pak s toga, što će se tako kombinatornim putem takodjer moći tačnije opredieliti vrijeme samo, kada je prijevod izradjen. Ali naročito iztičem ovdje, da ću to kritijsko pitanje razpravljati samo u toliko, koliko je za naše svrhe nužno.

Svakomu klasičnomu filologu, koji se je znanstveno bavio proučavanjem Ovidijevih heroida, bit će jamačno poznato, da je epistula „*Paris Helenaë*“ u dva varianta doprla do našega doba. U

¹ Poznato je da nisu sve heroide, koje su nam pođ Ovidijevim imenom sačuvane, Ovidijeve, nego da medju njimi ima što takvih, za koje je izvan svake sumnje, da nisu Ovidijeve — a medju ove spada po malone suglasnom mnijenju svih učenjaka, koji su se iztraživanjem autentičnosti Ovidijevih heroida bavili „Sappho“, — što pak takvih, kod kojih se mnijenja učenjakâ u toliko razilaze, što ih neki drže autentičnimi, drugi pak ne. Sva ta razna mnijenja počevši od 15. vieka, gdje su se učenjaci počeli baviti i filologijskimi pitanji kritijske naravi, sve do našega doba nalaze se vrlo pregledno zabilježena i kritičkim sudom ocienjena u „*Untersuchungen zur Echtheitsfrage der Heroiden Ovid's, von Wolfram Zingerle, Innsbruck 1878* i u recenziji te razprave od H. Sedlmayera u *Ztschft für die oesterr. Gymn. 1878* u XI. svezku.

jednih izdanjih sliede iza 38. stiha sto četiri stiha (39—142), koji su u drugih bud pod zaporku stavljeni bud pak sasviem izpušteni (n. p. u izdanjih od A. Rieseae i R. Merkela), te se tako distih:

v. 38: „Ante tuos animo vidi, quam lumine, vultus;
Prima fuit vultus nuntia fama tui“

odmah nastavlja distihom :

v. 143: „Crede sed hoc nobis, minor est tua gloria vero,
Famaque de forma paene maligna tua est“.

Dočim bi dakle ova Ovidijeva heroida po ovih potonjih izdanjih imala 272 stiha, imala bi po prvih, koja ona 104 stiha kao Ovidijeve priznavaju, 376 stihova. U tih se stihovih 39—142 pripovieda život Parisov od poroda njegova sve do onoga vremena, kada je Paris došao u Spartu k Menelaju te silnom ljubavju uzplamtio k Heleni, osobito pak obširno i nekom dramatskom živošću poznati onaj prizor, kako je Paris u dolini brda Ide sudio trima božicama Junoni, Minervi i Veneri, sbog ljepote, zatim priprave za put i dolazak u Spartu i napokon, kako ga je vanredna ljepota Helenina zatravila, te ga uzpalila živim žarom ljubavi.

Jesu li ti stihovi Ovidijevi ili nisu? Pitanje ovo nije se možda tekar u novije vrieme zapodjelo, nego se njim bavljahu već u prvo vrieme preporoda humanističkih nauka učeni iztraživaoci Ovidijevih djela. Tako dvoji o autentičnosti tih stihova već učeni Aldus Manutius u prvom izdanju t. z. Aldine od god. 1502 i 1503, a A. Naugerius, koji je god. 1515 sl. priredio drugo Aldinsko izdanje, nalazi se prinukanim preuzeti obranu njihovu riečmi: „Non dubium esse ulli potest, quin hi versus ipsius Ovidii sint, sed fortasse credendum est, cum Epistolam composuisset, aut demsisse illum haec, ut nimiam luxuriam et loquacitatem quasi quandam resecaret, quae in his versibus cernitur, aut addidisse potius venustatis gratia; venusta enim et elegantia sunt eorum multa. Luxuriam autem et abundantiam non solum hic poeta ut vitium nunquam fugit, sed ut virtutem semper amavit“. Od novijih učenjaka branjahu autentičnost njihovu medju ostalimi D. I. Lennep u svom izd. Amsterdam 1812³, vrlo zaslužni V. Loers u svom izd. u Koloniji 1830, C. Dilthey „de Callimachi Cydippa“, Lipsiae 1863, str. 41, op. 2; L. Müller, „de re metrica“ str. 43 sl., Theod. Birt, „Animadversiones ad Ovidii heroidum epistulas“ u Rhein. Mus. XXXII, str. 389 sl., pa osobito H. Steph. Sedlmayer, prolegomena critica ad heroidas Ovidianas, Vindobonae 1878, str. 32 sl. Odlučno pak po-

bijahu autentičnost njihovu medju ostalimi R. Merkel, Teuffel-Schwabe op. cit. § 248, 3 i A. Riese i to najprije u C. Bursian's Jahresberichte über die Fortschritte der classischen Alterthumswissenschaften für 1877, str. 22 i zatim u recenziji Sedlmayerove gore navedene razprave u Zarnckeovu Liter. Centralblattu od god. 1879 str. 777 sl.

Razlozi, što ih je A. Riese, bez dvojbe jedan od najtemeljitijih poznavalaca Ovidijevih pjesama naveo, bijahu tako važni i odlučni, da je Sedlmayer, koji je, kako prije navedosmo, svom odlučnošću branio one stihove kao Ovidijeve, Rieseovimi razlozi potaknut, u svom spisu „Kritischer Commentar zu Ovid's Heroiden, Wien 1881, str. 58 sl. od svojih dotadanjih nazora sasvim odustao. „Was jene 104 Verse anbelangt“, veli on, „welche in den Ausgaben bis auf die jüngste Zeit nach v. 38 folgten, und erst von Merkel aus dem Texte entfernt wurden, so halte ich das, was ich Proll. S. 32—37 über dieselben angeführt habe, nicht mehr aufrecht. Ich bin nach reiflicher Erwägung nun doch zur Ueberzeugung gekommen, dass diese Verse erst im 15. Jahrhundert in unsere Epistel eingeschoben wurden“.

Proučivši potanko razloge, koji se od učenjakâ bud ovomu bud onomu mnienju u prilog navode, i obazrievši se na druge vanjske i nutarnje odnošaje, koje u takvu poslu kritičke naravi uvažiti treba, ja sam podpuno osvjedočen, da ti stihovi nisu i ne mogu biti Ovidijevi, nego da ih je koji od vrstnijih humanista 15. vieka vrlo vješto upleo. Za takvo mnienje nisu mi mjerodavni tobožnji jezični i metrijski nedostaci, što ih neki u tu svrhu navode, jer se u tom pogledu onim stihovom absolutno ništa obrazložito prigovoriti ne može; nego drugi su razlozi, koji me na to nukaju.

Predpostavivši, da su ti stihovi Ovidijevi, moralo bi svakomu, koji bez predsude uzčita ovu pjesmu, udarati u oči njezina neobična dužina; ona bi u tom pogledu ne samo sve ostale heroide, medju njimi i najdužu, sa preko sto stihova nadmašila, nego ona bi takodjer, što u našem pitanju osobito uvažiti treba, nerazmjerno duža bila od sljedeće heroide, koja sadržava odgovor Helenin na Parisov list (376 stihova prama 268), a ipak se opaža, da se takve heroide, koje sačinjavaju odgovore, obsegom svojim prilično podudaraju s onimi, na koje odgovaraju. Tako ima XVI (XVII). heroida „Leander Heroni“ 218, a XVII (XVIII). „Hero Leandro“ 210 stihova; u istom razmjerju stoji XVIII (XIX). „Acontius Cydippae“ sa 242 prama XIX (XX). „Cydippa Acontio“ sa 248 sti-

hova¹. Tu je okolnost Teuffel-Schwabe op. cit. § 248, 3 punim pravom obzirom na našu heroidu naglasio riečmi: „Ein modernes Einschiebsel, wodurch die beabsichtigte Gleichheit im Umfange der sich entsprechenden Briefe zerstört wird“.

Nadalje treba spomenuti protuslovja i neke druge nesgrapnosti, koje bi nastale, da se prihvate navedeni stihovi kao Ovidijevi. Na tu je okolnost upozorio A. Riese u Zarnckeovu Liter. Centralblattu str. 777 sl. te i naveo nekoliko takvih primjera.

Tako stihovi 103—116, u kojih se opisuje put Parisov u Grčku, nisu drugo no nešto obširnije specialnije i potanje razlaganje onoga, što je već 21—24 rečeno. U stihovih 119 sl.:

Et soror effusis, ut erat, Cassandra capillis,
 Cum vellent nostrae iam dare vela rates;
 „Quo ruis?“ exclamat: „referes incendia tecum;
 Quanta per has, nescis, flamma petatur aquas“.

proriče Parisova sestra, proročica Cassandra svečanim načinom, da će tim naumljenim putem u Spartu, dakle preko Helene same, stići propast i uništenje grad Troju. Svakako bi se očekivalo, da će Helena na ove tako svečano izušćene rieči, koje nju samu u velike kompromituju, odgovoriti u svom odgovoru, i to tim više, što ona i na druge manje važne sitnice odgovara. No u sljedećoj heroidi XVI (XVII), koja, kako već spomenusmo, sačinjava Hellenin odgovor na Parisov list, ne obazire se ona na ovo kobno i po nju samu tako odiozno proročanstvo Kassandrino. Jer rieči, koje v. 239 sl. piše:

„Et vatum timeo monitus, quos igne Pelasgo
 Ilion arsurum praemonuisse *ferunt*“

ne mogu se smatrati odgovorom na ono mjesto u Parisovu listu, jer stoji *ferunt*, te se ona dakle pozivlje na govorkanje ljudî, ne pak na Parisovu sa svim odlučno izraženu izjavu. Mi ćemo tu morati upravo obratno tvrditi, da je dotični sastavitelj onih stihova, komu se u ostalom okretnost i vještina poreći ne može, baš onimi riečmi u Helleninu odgovoru bio ponukan, da medju ostalimi takodjer u razširenu sgodnu obliku uvrsti ono kobno proročanstvo Kassandrino.

¹ No kod te heroide treba spomenuti, da je uzprkos razlogom navedenim po Teuffel-Schwabeu op. cit. § 248, 3 vrlo dvojbena, potiču li stihovi 13—248 u obće od Ovidija. Sr. H. St. Sedlmayer Proll. str. 35 sl. i krit. Comment. str. 76—78.

Her. XV, 99 veli Paris :

„Te vigilans oculis, animo te nocte videbam,
Lumina cum placido vieta sopore iacent“.

Čitajući ta dva stiha možemo punim pravom pitati : kako je mogao Paris prije, nego je došao u Spartu, kazati, da je Helenu „oculis videbat“, dočim st. 36 i 37 naročito priznaje o istom onom vremenu, dok je još bio u Troji :

„Te prius optavi, quam mihi nota fores:
Ante tuos animo vidi, quam lumine, vultus“,

a isto tako i st. 101 „*quae nondum visa placebas*“.

A. Riese drži za vjerojatno, da je v. 99 :

„Te vigilans oculis, animo te nocte videbam“

puka imitacija od Anthol. Lat. 702, koji se epigram obično Petro-niju pripisuje :

„Te vigilans oculis, animo te nocte requiro“.

Ali i ne gledeć na ta protuslovja i druge nepodobštine, koje bi nastale, kad bi se ti stihovi priznali kao Ovidijevi, valja još uvažiti, da su oni i sasvim suvišni. U odgovoru bo Heleninu nema nijednoga mjesta, koje bi se baš moralo protezati na koji od spomenutih stihova u našoj heroidi. Neke primjetbe, koje su u tom pogledu u prilog njihovoj autentičnosti naveli Birt i Sedlmayer u svojih Prolegomena, sasvim je evidentno opovrgnuo A. Riese u Bursian's Jahresberichte 1877 str. 22 i na navedenom mjestu u Lit. Centralbl.

Suvišni su ti stihovi takodjer obzirom na naš list sám. Neka se izpuste, pa će se vidjeti, da to nije nipošto na uštrb smisla. Stih 38. priključuje se tako podpuno stihu 143, da se logični savez misli u ničem ne prekida.

No među svimi razlozi, koji vojuju proti autentičnosti tih stihova, najvažniji je bez dvojbe taj, što su izvori. iz kojih, i način, kako su doprli do nas, vrlo sumnjivi. Sr. Sedlmayer, krit. Comm. str. 58 : „Handschriften, in welchen sich diese Verse finden, kennen wir nur dem Namen nach : das nun verschollene fragmentum Paulinum¹ und einen schon von Heinsius (živio je u prvoj

¹ O tom fragm. Paul. veli Sedlmayer, Prol. crit. p. 24 : „fragmentum Paulinum, quod solos exhibet vv. ep. XV 39—142 Lipsiae extare in bibliotheca Paulina et Jahnus testatur vol. II, tom. I (Lipsiae 1832) praef. p. XI et Loersius praef. p. IX., attamen Goetzius, qui hoc fragmentum mea causa inspecturus erat, in bibliotheca Lipsiensi invenire non potuit.

polovici 17. vieka) als *recens* bezeichneten cod. Palatinus, vielleicht also dem 16. Jahrhundert angehörig und von einem gedruckten Exemplar abgeschrieben. Was aber das fragmentum Paulinum anbelangt, so hat es darum durchaus keine Bedeutung, weil es eben nur jene 104 Verse enthält; es würde dies vielmehr gerade dafür sprechen, dass dieselben ursprünglich ihre besondere Ueberlieferung und mit der XV. Heroide Ovid's nichts zu thun hatten. Den Text jener Verse kennt man gegenwärtig nur aus alten Ausgaben, und in den beiden ältesten, in welchen sich dieselben finden, in der Parmensis v. 1477 und Vicentina v. 1480 findet sich im Registrum ausdrücklich bemerkt, dass in die Epistel des Paris jene 104 Verse aus einer anderen Handschrift, einem codex antiquissimus (d. h. nach damaliger Manier, saec. XV.) eingefügt wurden“.

S tim se i podpuno slaže ono, što Teuffel-Schwabe II. veli o tih stihovih, da su „nur durch alte Drucke überliefert“.

Uvaživši sve to, što dosada rekosmo, jedva ćemo imati razloga, da stihove 39—142 priznajemo Ovidijevimi.

No važnije je za nas drugo pitanje, jer stoji neposredno u savezu s našim prievodom, naime pitanje, kako je glede tih stihova s izdanji, koja su počevši od 1471, odkad je editio princeps ugledala sviet, do onoga doba izašla, kada je Lucić dao objelodaniti svoj prievod? Jer baš u ono vrijeme, kada je Lucić živio, počese se izdavati Ovidijeva djela.

Po „Jo. Alb. Fabricii Bibliotheca Latina ed. Jo. Aug. Ernesti, Lipsiae 1773, Tom. I. p. 442 i 369 sl“ i po „Recensus editionum P. Ovidii Nasonis“ u „P. Ovidii Nasonis opera omnia ex editione Burmanniana cum notis et interpretatione in usum Delphini, Londini 1821“. Vol. VIII. p. 4179 sl izadjoše od 1471 do 1519 sljedeća izdanja ukupnih djela Ovidijevih:

Editio princeps Romae 1471 i editio princeps altera Bononiae 1471 i po drugi put 1480, no ova su izdanja bila osamljena te od nikakva utjecaja na izdanja, što su sada naročito u Mletcih ugledala sviet: Editio Veneta 1474, 1480, 1486, 1489, 1492—1498, 1493, 1496; Editio Parmensis 1477, editio Vicentina 1480. Izmaku 15. vieka pripada izdanje: P. Ovidii Nasonis opera omnia, diligenter emendata, Antonius Zarotus Parmensis ad utilitatem iuvenum nec non et posterorum impressit (dakle u Milanu). Prva dva decenija 16. vieka imaju samo jedno izdanje ukupnih diela Ovidijevih i to je znamenita editio Aldina Venetiis 1502 i 1503 i editio Aldina altera 1415 i 1416 curavit Andr. Naugerius.

Kako se iz ovoga popisa vidi, odlikuju se izdavanjem Ovidijevih djela osobito Mletci, u kojih je za ono kratko vrijeme od 50 godina devet izdanja celokupnih djela njegovih izašlo, dočim osim Mletaka učestvuju samo Rim, Bologna, Vicenza, Parma i Milan, svaki po jednim izdanjem. U još većoj mjeri pokazuje se takav razmjer glede specialnih izdanja Ovidijevih heroida.

Od onoga vremena, odkad je u Milanu 1474 prvo specialno izdanje Ovidijevih heroida izašlo (Ovidii Heroidum libri, Mediolani per Antonium Zarotum 1474) sve do godine 1519 izdane su Ovidijeve heroide u Italiji do blizu 40 puta, i to većinom u Mletcih (jedno 24 puta). Nije ovdje mjesto, da se sva ta izdanja napose sa svojim naslovima navedu¹, nalaze se medju ostalima zabilježena i popisana u londonskom izdanju Ovidijevih djela od god. 1821, tom. VIII, str. 4181 sl., nego znamenito je, da su godine 1481. ugledala bieli svijet prva dva komentara, koji su za nas tim važniji, što su, kako će se kašnje pokazati, bitno utjecali na Lucićev prievod; to su komentari od Antonija Volsca i Ubertina Clerica. Prvi izidje u Parmi pod naslovom: „Clarissimi Viri Antonii Volsci Expositiones in Heroidas Ovidii. Impressum Parmae opera et impensis Andreae Portiliae anno salutis MCCCCLXXXI. VI. Septembris“, a drugi u Casalu: „Epistolae Heroides cum commentariis Hubertini Clerici Crescentinatis“. Na kraju stoji: „Haec interpretatio Heroidum Ovidii non ad ostentationem ingenii aut doctrinae, sed ad communem utilitatem ab Ubertino cognomine Clerici Crescentinatis edita est in loco Casalis sancti Evaxii Anno salutis humanae M. CCCC. LXXXI. octavo idus Septembris, praedicto Ubertino artem dicendi in ipso loco Casalis publice interpretante. Impressit Gulielmus de Canepa — nova de Campanilibus de sancto Salvatore, impensa praedicti Hubertini venerabilisque et integerrimi Sacerdotis Presbyteri Stephani de Ulmo“. S timi komentari izidjše sada po redu mnoga izdanja heroidâ i to s komentarom Antonija Volsca u Mletcih 1481., 1482 čak dva i to jedno: „Impressum Venetiis per Thomam de Alexandria“, a drugo: „Venetiis per Baptistam de Tortis“, 1483, 1484, 1485 opet dva, 1487, 1490, 1491 i u Milanu 1483, 1488, 1495. Sa dvostrukim komentarom Antonija Volsca i Ubertina Clerica: u Mletcih 1491, 1492 tri izdanja i to jedno „impressum per Bonetum Locatellum mandato

¹ Zanimivo je, da je jedno od mletačkih izdanja g. 1488. štampano „per Andream de Paltascichis Catharensesem“.

virii Octavianii Scoti Modoetiensis“, drugo „per Bartolomeum Venetum de Ragazonibus“, a treće „per Martinum de Rovado de Lazaronibus et Christophorum de Quietis Antignato Cremonensem socios“, 1493, 1497, 1498, 1500, 1501, 1510, 1512, u Milanu 1500, 1501, 1517 i osim toga valjda prvih godina 16. vieka još tri puta bez oznake godine i mjesta.

Većina ovih komentovanih izdanja sadržava takodjer komentar Domitia Calderina za „epistola Sapphus“ i za Ovidijev „Ibis“, koji je komentar već 1474 za „Ibis“ a 1481 za epist. Sapphus u Mletcih bio štampom izdan.

God. 1515 izašao je još jedan treći komentar za Ovidijeve heroide od Egnatia: „Jo. Bapt. Egnatii in Ovidii Nasonis Heroides, Sapphus Epistolam et Ibin Observationes“ skupa s tekstem u Mletcih 1515.

Pita se, kako se ta izdanja odnose na one stihove Ovid. her. XV, 39—142, koje smo prije kano prieporne označili? H. St. Sedlmayer, Proll. crit. p. 27 sl. iztraživao je najstarije izdanje Ovidijevih djela od god. 1471, zatim editt. Ven. ann. 1486, 1489, 1492—1498, nadalje edit. Parm. 1477 i edit. Vicent. 1480, te je našao, da ti stihovi dolaze samo u posljednja dva izdanja naime Parmanskom i Vicentijskom, u drugih izdanjih pak da ih nema. Što se pak specialnih izdanja Ovidijevih heroida tiče, to doduše s toga gledišta nisu naročito izpitana sva izdanja nego samo Editt. Ven. ann. 1484, 1490, 1492, 1496, i što je za nas najvažnije, izdanja s komentari Antonija Volsca i Ubertina Clerica. U nijednom od tih izdanja nema onih stihova, upravo tako nema ih u grčkom prievodu Maxima Planuda (živio oko god. 1350)¹.

U izdanjih 16. vieka dolaze u Aldini (1502—1503), premda je Aldus sam sumnjao o njihovoj autentičnosti, no odkad ih je prvi kritijki iztraživalac Andr. Naugerius uzeo braniti u drugom izdanju Aldine (1515—1516), nije gotovo do najnovijega doba bilo izdanja, u kojem ne bi bili uvršteni, no ipak većinom tako, da bi izdavatelji u opazkah naznačili, da su rukopisno slabo potvrđjeni ili inače prieporni.

¹ Sr. Naugerius u izd. vol. III adnot.: „Quin etiam Planudes, hanc epistolam transferens, haec eadem non agnoscit“. Jahn ad v. 39: „In Planudis versione Graeca desunt“ (scil. vv. 39 - 142).

No čemu sve to navodim? Evo zato, jer stoji u uzkom savezu sa našim prievodom, iz kojega se reć bi celo to kritijsko pitanje odsieva.

Tko pozorno poređi Lucićev prievod s latinskim originalom, opazit će, da se je Lucić u prievodu prvih 38 stihova Ovidijevih doduše u nekih malenkostih udaljio od latinskoga originala, no što se smisla samoga tiče, uvijek njega se držao. Posljednja dva stiha 37 i 38:

„Ante tuos animo vidi, quam lumine, vultus;
Prima fuit vultus nuntia fama tui.“

slažu se po smislu s Lucićevimi stihovi 45 i 46:

„Misal te ma prija pri, neg oko vidi;
tvu lipos najprijia glas mi dopovidi.“

Sada sliede u originalu u onih izdanjih, što sam prije naveo, ona 104 stiha, o kojih sam prije obširnije razpravljao, da nisu Ovidijevi. Lucić tih stihova nije preveo, nego prelazi odmah na 143 sl.

Ovid 143 sl. (39 sl.):

„Crede sed hoc nobis, minor est tua gloria vero,
Famaque de forma paene maligna tua est.
Plus hic invenio, quam quod promiserat illa,
Et tua materia gloria victa sua est.“

odgovara sasvim Lucićevim st. 47—50:

„Od tebe, pravo dim, lakomo ki (sc. glas) zvoni;
jer ja već nahodim, nego mi glas doni,
Vele je, znaj, veća tva lipost i dika
nego moć leteća glasa ni jezika.“

I tako teče prievod, dakako svojim načinom, prama originalu sve do v. 165 (62):

„Contempta est virtus Pallade dante mihi“,

kojemu stihu odgovara Luc. v. 76 i 77:

„Pogrdih kriposti i znan'ja, kim htiše
božica od mudrosti stavit me najviše.“

No iza ovih stihova sliedi u Lucićevu prievodu 28 stihova, kojih u originalu nema:

„onada, kad s njimi i Venus dojde, hteć
da sudim meu njimi, ka je od njih lipa već. 80
Nje mi se li htiše, uticah ja oči
li na nju, najliše kad mi rić potoči:
Parizu, reće, moj, zatajat istine
za mito čuj ne moj od nijedne cine;

jere znaj, vladan'ja zališnja taj nika puna su nespan'ja i straha velika; jošće znaš, da Troja gospodstva za dosti i blaga brez broja ima od vridnosti; a razum se podat pristoji ludakom ne tebi, ki bogat kripostju si svakom.	85 90
No što Palas od zgor došla je na tvoj sud, kad veli, da razbor tribi t' je, jer si lud? Da ja, ka te scinim razumna, kako si, drugi ti dar činim, ki ti se prem prosi.	
A toj će biti vila, koj druge ni na svit, rumena i bila, kako no rvan cvit. Ja t' ću milost dati, prelipe kći Lede, još je lipša neg mati, srid dvora da t' sede. Ki čas tej beside Venus mi izreče, sva sumnja otide od mene daleče.	95 100
Ni mi već silna moć vladan'ja, ni zlato na pamet more doć, ni stan'je bogato Ter vrhu ostalih liće prigizdavo i dar nje pohvalih, kako no jest pravo Samo za obgrlit tve grlo pridrago, ne htih se pohrlit za razum ni blago.“	106

Što se tiče prva dva stiha Lucićeva:

„onada, kad s njimi i Venus dojde, hteć
da sudim meu njimi, ka je od njih lipa već“,

tu nema dvojbe, da odgovaraju nekoj marginalnoj glosi načinjenoj po kojem gramatiku možda 13. vieka (Sedlmayer, Prol. crit. p. 73), koja se takodjer uvukla u tekst nekih izdanja upravo na onom mjestu, na kojem u Lucićevu prievodu dolaze, naime poslie v. 106 (62) te glasi:

„Cum Venus et Juno Pallasque in vallibus Idae
Corpora iudicio supposuere meo.“

Glede ove bez dvojbe kašnje umetnute marginalne glose (sr. Sedlmayer Prol. crit. p. 73) opaža se u Jahnovu izdanju v. 166 sljedeće: In codd. plurimis Heinsii, Guelf. 2, 4, Monac., Vict., Helmst., Erf., Giess. et *edd. Ald.*, Naug. et sqq. legitur:

Cum Venus et Juno Pallasque cet.

cui disticho cod. Vict. addit:

„Prima cum regnum Juno daret, altera sortem
Tindaridos coniux, tertia dixit, eris.“

Desunt hac interpolationes in cod. Guelf. 1, 3, Goth. 1. Trev., Put. et nonnullis melioribus Heinsii et *editionibus Venetis*; in aliis Heinsii a rec. m. in margine adscriptae sunt. Heinsius recte eas reiecit“.

Iz toga sledi, da ona dva umetnuta stiha: „Cum Venus . . . . supposuere meo“, što se izdanjâ tiče — a do toga nam je ovdje upravo stalo —, dolaze tekar počam od god. 1503. I ja sam se sâm osvjedočio, proučavajuć izdanje Ovidijevih heroida od 1492 s komentarima Antonija Volsca i Ubentina Clerica (koje mi je izdanje skupa s Aldinom od 1502—1503 i s Juntinom (Florentiae 1519) bilo dobrotom c. kr. dvorske knjižnice bečke na porabu posudjeno), da te marginalne glose ondje nema, dočim se nalazi u Aldini I, ed. Naug. i Juntina, u Naugeriani s opazkom: „Animadvertendum tamen est, si haec reliquantur carmina (= vv. 39 do 142) summovenda duo illa paulo inferius: cum Venus Pallasque cet.; permoleste enim saepius diceretur.“

Što se pak tiče onih drugih Lucićevih stihova 81—106, to nema dvojbe, da doduše nisu „prievod“, ali da se ipak osnivaju na onih već često spomenutih pseudoovidijevih stihovih 39—142. To dokazuje prije svega njihov sadržaj sam, koji u svojoj bitnosti nije drugi, nego li ono, što se ondje u glavnom dielu, koji radi o Parisovu sudu trima božicama, pripovieda; dokazuje nadalje način, kako se to pripovieda, naročito u toliko, u koliko se i kod Lucića i u lat. tekstu prikazuje Venera, gdje sama Parisu govori, te mu obećaje ljubav najljepše žene; a dokazuju napokon i neke pojedinosti, koje izključuju svaku sumnju, da se je Lucić pri onome svome umetku sbilja poslužio timi pseudoovidijemi stihovi.

Tako veli Venus Parisu v. 83 sl.:

Dulce Venus ridet „Nec te, Pari, munera tangant,
Utraque suspensi plena timoris“ ait:
„Nos dabimus quod ames; et pulchrae filia Ledae
Ibit in amplexus, pulchrior ipsa, tuos.“
Dixit; et, ex aequo donis formaeque probata,
Victorem caelo retulit illa pedem.“

To isto veli i Lucićev Paris st. 83 sl.:

„Parižu, reče, moj, zatajat istine
za mito čuj ne moj od nijedne cine;
jere znaj, vladan'ja zališnja tajnika
puna su nespan'ja i straha velika“

st. 97: „Ja t' ću milost dati, prilipe kći Lede,
još je lipša neg mati, srid dvora da t' sede“
Ki čas tej beside Venus mi izreče,
sva sumnja otiđe od mene daleče.“

Iz toga, što sam do sada razpravljao, sledi, da je Lucić, priredjujuć svoj prievod, imao pred sobom dvostruko izdanje i to:

1. takvo, u kojem onih umetnutih stihova 39—142 nije bilo. To proizlazi odatle, što on prievodu 38. stiha nadovezuje odmah v. 143 (39), te ga i sljedećimi nastavlja. Iz načina pak, kako on u cijeloj pjesmi prevodi latinski tekst, a naročito ona mjesta, koja se odnose na mitologiju, može se takodjer ustanoviti, kakvo je bilo izdanje. To je bilo bez sumnje izdanje, u kojem su bili komentari Antonija Volsca i Ubentina Clerica, kako ću kašnje potanje dokazati.

2. izdanje, u kojem su se nahodili oni stihovi 39—141. To se razabire iz onoga umetka st. 81—106, koji se u bitnosti osniva na onih stihovih. Da on uz izdanje prve vrsti nije imao pred sobom takodjer takvo izdanje s timi stihovi, jamačno ne bi on samostalno bio došao do toga, da u svoj prijevod uvrsti umetak od 26 stihova, koji se glavnim sadržajem pa takodjer u nekih pojedinostih slaže s onimi pseudoovidijevimi stihovi 39—142. Da pak nije svih tih stihova uvrstio, bit će razlog po svoj prilici taj, što je u onom izdanju, po kojem je svoj umetak izradio, našao opazku, koja ga je upozorila na dvojbenost onih stihova. Takvo izdanje moglo je biti tekar *Aldina*, jer ovdje dolaze ti stihovi uz opazku Alda Manutija, kojom se izražava sumnja glede autentičnosti njihove.

To se podkrepljuje i tim, što tekar u Aldini i kašnje dolazi takodjer ona prije navedena marginalna glosa: „Cum Venus . . . supposuere meo“, koja je, kako smo prije razložili, takodjer našla u Lucićevu prievodu svoj izraz. Ta glosa dala mu je ujedno i najsgodniju priliku, da je upravo ovdje, a ne prije ili poslie, uvrstio taj svoj vlastiti no na temelju glavne partije pseudoovidijevih stihova 39—142 izradjeni umetak st. 81—106. Da je pak Lucić taj svoj umetak glede sadržaja tako udesio, da Venera s osobitim prezirom iztiče onaj dar, što Pallada Athena Parisu obećaje, *mu-drost*, dokazujuć, da je njemu ne treba, budući da je dosta razuman, to je, mislim, Lucić učinio zato, što se je Ubertinovim komentarom dao zavesti, gdje se v. 166 (62) *virtus* krivo tumači „*per sapientiam*“.

Da je to izdanje druge vrsti bila *Aldina I*, to se u savezu s onim, što smo do sada razlagali, potvrđuje još prievodom Ovid. vv. 263 i 264 (159 i 160) i Ovid. v. 24. Na prvom mjestu izražava Paris želju, e da bi mu bogovi dali, da mu bude Helena nagrada za njegove patnje i borbe, ovako:

„Ut tulit Hippomenes Schoeneida praemia cursus;
Venit ut in Phrygios Hippodamia sinus.“

To je mjesto Lucić 253 i 254 preveo ovako:

„Ipomenu plata kakono nigda bi
brza Atalanta, kad ju tekuć dobi.“

Očevidno je, da kod Lucića drugi stih Ovidijev nije preveden, jer taj se ne odnosi na Atalantu, nego na priču o Pelopu i Hippodameji. Tu ne može biti sumnje, da se je Lucić, prevodeć ono mjesto onako, kako ga je preveo, ravnao po nekoj interpolaciji, koja se je ne samo u neke rukopise, nego iz ovih takodjer u neka izdanja, medju ostalimi u Editt. Venn. i u *Aldinu* uvukla, i koja glasi:

„Ut tulit Hippomenes Schoeneida praemia cursus,
Quae propero cursu vicerat ante procos.“

Glede ove interpolacije sr. opazku u izd. V. Loersa i Sedlmayer, Prol. crit. p. 71.

Ovid. XV, 24 čita se od Naugeria počam:

„In mare *nimirum* ius habet orta mari“

Lucić to prevodi st. 31:

„a *nije čudo toj*, da oblast provodi
nad morem, u morskoj pini ka se rodi“,

a to očevidno odgovara onomu tekstu, koji se u starijih mletačkih izdanjih i u *Aldini* čita: „In mare *nil mirum* cet.“

No ne bi li bilo takodjer moguće, da je Lucić samo po *jednoj* ediciji izradio svoj prievod? To bi bilo samo onda moguće, kad bi takva edicija sadržavala:

- a) komentare Antonia Volsca i Ubertina Clerica;
- b) stihove 39—142 s opazkom, da je dvojbeno, jesu li od Ovidija;
- c) poslie v. 166 (62) interpolaciju: „*Quae propero cursu cet.*“ i v. 24. *nil. mirum.*

Je li bilo u ono vrijeme, kada je Lucić izradjivao svoj prievod, dakle svakako dobrano vrijeme prije 1519, takvo izdanje, to bi se moglo ustanoviti samo onda, kad bi sva ta starija izdanja bila pristupna. No to stoji, da bi takvo izdanje moglo biti izradjeno istom poslie prve edicije Aldine. Neka je u ostalom Lucić imao pred sobom bud jedno takvo izdanje, koje bi svim tim nuždnim predpostavam odgovaralo (što je pak vrlo nevjerojatno da ga je bilo), bud onakva dva, kako sam prije razložio (naime izdanje s komentari Antonija Volsca i Ubertina Clerica i Aldinu I.): u jednom i drugom slučaju sledi odanle, da toga prievoda prije 1503 nije mogao izraditi.

Ako s tim rezultatom složimo viesti, koje prevodilac u svom listu na Martinčića od god. 1519 o toj svojoj radnji sam donosi,

*

po kojih on taj prievod broji medju „*davnjena* od pisni našega jezika skladan'ja“, i dalje medju „pisni *od davna* složene“ te o njih veli „da ih je jur nekoliko vrimena bio u hrvacku odiću priobukal“; to možemo kao vrieme izradbe ovoga prievoda opredieliti godine medju 1503 i 1515, dakle u kratko reći, da je prievod njegov složen oko godine 1510.

Razloživši tako sva ona pitanja, za koja sam mislio, da je za pravo znanstveno ocjenjivanje našega prievoda neobhodno nužno, da se razlažu, prelazim sada na potanju karakteristiku prievoda samoga.

Da je Lucićev „prievod“, što no vele, vrlo slobodan, toga ne treba gotovo ni spomenuti budući da je to, kako sam već u uvodu ove razprave naveo, svojstvo svih prievoda naših starijih dalmatinskih pjesnika. Tvrdeći to isto o Lucićevu prievodu ne tvrdim ništa nova, jer su to i drugi već prije mene opazili. Tako veli S. Ljubić u Ogled. II, 372 sa sviem sgodno: „U prevodu Paridove poslanice nije se tvrdo držao ni rieči ni misli Ovidijevih, nego ju je sasvim slobodno izradio.“ Jamačno ne ćemo krivo činiti našem prevodiocu, ako reknemo, da mu je „prievod“ više parafraza Ovidijeve heroide nego li prievod, i to parafraza, kod koje je prevodilac često dosta samovoljno postupao, tako da mjestimice naliči više metrijskomu komentaru nego li pravomu prievodu.

Osim omanjih netačnosti, kakve se diljem cieloga prievoda nalaze, pokazuju se te „*licentiae poeticae*“ — ako seieli taj način prevadjanja može tako nazvati — osobito u tom, što je prevodilac kadkada po čitave stihove izpustio, dočim je opet s druge strane koješta dodao, čega u latinskom izvorniku nema. No o tom i o drugih netačnostih ne ću da govorim ovdje, jer ne bi možda nijedan stih ostao, kojemu se po strogih načelih novije znanosti ne bi moglo bud s koje strane što prigovoriti, nego rad sam svratiti pozornost čitatelja na neke druge osebine, sbog kojih mi se poslanica „Pariž Heleni“, ako i nema kao prievod po naših današnjih zahtjevih osobite vriednosti, ipak čini vrlo zanimljiva. Od tih osebina valja osobito naglasiti tu, što se na njem opazaju mnoga od onih obilježja, koja V. Jagić u svojoj vrlo liepoj studiji „o Trubadurih i najstarijih hrvatskih liricah“ (Rad IX, str. 202 sl.) kao karakteristična iztiče u poeziji t. z. petrarkistâ u Italiji i utjecajem njihovim kod najstarijih hrvatskih lirika Šiška Menčetića i Gjora Držića. Ove značajne crtice i druge neke markantnije osebine izlagati, u kojih prevoditelj odstupa od latinskoga

originala, bit će ponajglavnija zadaća ovoga drugoga diela moje razprave.

I. Lucićev „prievod“ pokazuje prije svega, da je prevodilac bio vješt mitologiji staroklasičkih naroda. To posvjedočuju osobito one obširnije amplifikacije, što se na mnogo mjesta nalaze ondje, gdje u izvorniku dolazi kakva priča ili mitologijsko kakvo ime. Takva je prilika vazda dobro došla našem pjesniku, da priču samu u duhu stare mitologije razširi ili da imenu nadoveže koju mitologijsku crticu, koja je skopčana s tim imenom. Na takav postupak prinukala je Lucića jamačno nada sve težnja za jasnoćom, što ga mnogi čitatelji ne bi mogli razumjeti, da se je u tom pogledu strogo držao svoga originala, koji je naravno sasvim drugoj publici bio namijenjen nego li Lucićev spis.

Nastaje pitanje, odkuda Luciću toliko znanje mitologije? Već je pisac onoga članka u „Iskri“ naslućivao, da mu je kod amplifikacija i parafraza te vrsti poslužio komentar kojega izdanja. I jest tako. Tko iole poznaje razvoj klasičkih nauka, taj i znade, da su se u prvo vrijeme prieporoda učeni muževi nada sve trudili, kako bi za učenu i nauke željnu publiku priredili čitljive tekstove starih klasika. U savezu s tim proučavahu oni revno i svestrano klasičke spise same, te nastojahu, da ih što tačnije i razumljivije iztumače. No plod tih svojih studija, koja su se ticala raznih disciplina staro-klasičkih nauka, ne običavahu oni — ili barem samo iznimno — iznositi u posebnih strukovnih djelih, nego u komentarih klasikom samim. I tako vidimo, jedva što se je počelo širiti tiskarstvo knjigâ, gdje po redu ugledaju svjetlo komentovana izdanja starih klasika latinskih i grčkih. Što se na pose komentará Ovidijevih heroida tiče, vidjeli smo na drugom mjestu ove razprave, da je u kratkom razdobju od 1481—1519 u Italiji izašlo do blizu 30 komentovanih izdanja. Već po tom bilo bi vrlo vjerojatno, da je naš prevodilac mitologijsko znanje, koje se odsieva iz njegovog prijevoda, crpao iz kakva komentara. Kakav je to bio komentar, to se reć bi samo sobom razumieva. Osim komentará Antonija Volsca, Ubertina Clerica, Domitija Calderina i Joan. Bapt. Egnatija nije bilo do godine 1519 drugih komentara za Ovidijeve heroide. Calderinov komentar odpada ovdje s toga, što se on osim „Ibis-a“ ticao samo lista „Sapphus“, koji niti nije Ovidijev, pa i na Egnatijev ne trebamo se ovdje obazrieti, jer je tekar godine 1515 izašao, dakle u vrijeme, kada je Lucić već bio sgotovio svoj prijevod. I tako preostaju samo komentari Antonija Volsca i Uber-

tina Clerica. I zaista oba ta komentara poslužila su našem piscu u obilnoj mjeri. Valjda je imao pred sobom izdanje, u kojem su bila oba komentara, jer takva su izdanja, kako smo prije vidjeli, bila od godine 1491 najobičnija.

Tragova tim komentarom ima na mnogo mjesta u načinu, kako Lucić parafrazuje latinski tekst, gdje se njegov prievod ne oslanja na original sam nego na razjašnjujuće opazke njegovih komentatora. Primjeri dokazat će to bjelodano.

Ovid. v. 1 *Priamides* mitto, Luc. st. 1: sin Priama šalju. Ubert.: „Priamides i. e. ego Paris filius Priami.“ Volsc.: „Hecubae et Priamo natus est Paris.“ Ovid. v. 5 Ille (scil. amor) lateat malim. Luc. st. 5: Bolje bi za isto da tajim. Volsc.: „Tacere, inquit, amorem utile est.“

Ovid. v. 5: dum *tempora* dentur, Luc. st. 6: dan i misto, prama opazci Ubertinovoj „*opportunitates*“.

Ovid. v. 6: (*tempora*) mixtos non habitura metus, Luc. st. 6: brez straha; Ubert. komentira to mjesto riečmi „(*tempora*) sine ullo timore“.

Ovid. v. 9: Si tamen exspectas, vocem quoque rebus ut addam. Luc. st. 9: Nu ako rič moja, li hoć', da besidi, što dilom jur tvoja lipota sve vidi. Ubert. „si tamen vis, ut verbis dicam id quod est in te“.

Ovid. 153 (49): Ante recessisset caput hoc cervice cruenta,
Quam tu de thalamis abstraherere meis.

Luc. 61: *Pustil bih pri* s mojom razstavit se glavom,
nego li z gospojom toliko gizdavom.

Ubert.: „*Ante passus essem* mihi incidi caput quam te reddidisse“.

Ovid. 157 (53): Si reddenda fores. Ubert.: „i. e. reddenda fuisses propter *necessitatem*“; Luc. st. 65:

Ako bi tolika li *jakost* jur bila
i sila taj nika, ka bi te odnila.

Ovid. v. 166 (62): contempta est *virtus*. Luc. 78: „pogrđih kriposti i *znan'je*“ po Ubert. „*virtus: sapientia*“. Ovid. ibd. Pallade *dante* mihi. Luc. „kim *htiše* božica od mudrosti stavit me najviše“ po Ubertinovoj opazci: „*dare volente*“.

Ovid. v. 159 (55): vel mihi *virginitas* esset libata. Luc. st. 69: al bih utrgnul *cvit*“ prama opazci Ant. Volsc.: „*raptus esset virginitatis flos*“.

Ovid. v. 179 (75): *Ilion adspicies*. Luc. 127: Troja. Ubert. „Est autem Ilium oppidum Troiae“. Ovid. 185 (81) Achaia Ubert. „Graecia“. Luc. st. 133. Greci.

Ovid. v. 188 (84): In qua tu nata es, terra beata *mihi est*“. Luc. 135: jere svako misto pribogato *sudim*, u kom si ti listo. Ubert.: „mihi: *meo iudicio*“.

Ovid. 200 (96): *extremum noctis quae dea finit iter*. Luc. 158: ona, ka prvi čini dan i suton. Ubert.: „Quia Aurora tenet confinia lucis, quae inchoat, et noctis, quam finit“.

Ovid. 205 (101): *clara fugantem lumina*. Luc. st. 166: ki *sunce* odtira. Ubert. „*solem* (eo scelere) repellentem“.

Ovid. 205 a dape. Ant. Volsc.: „a dape: Thyestes quod *filios devorabat*.“ Luc. st. 166: *gdi sine požira*.“

Ovid. 211 (107) quid refert? Luc 173: Nu što mi prudi toj? Ubert. „quid mihi prodest?“

Ovid. 227 (123) notavi. Luc. 199 vidih taj. Ubert. „adverti“.

Ovid. 240 (136) ille. Luc. 218 od muža. Ubert.: „tuus maritus“.

Ovid. 242 (138): *ad vultus referens singula verba tuos*. Luc. 223: „a sve toj za uzrok, da tebi od moga užgan'ja podam srok“. Ubert.: „ut intelligeres me ea dicere propter te“.

Ovid. 255 (141) modo. Luc. 241 mnokrat. Ubert. interdum.

Ovid 273 (169) *Sigeos portus*. Ubert. „Troianos“, a Luc. 267 obzirom na to, što je Paris Trojanin, veli: „u moje strane“.

Ovid. v. 269 (165): *Nunc mihi nil superest, nisi te, formosa, precari*. Ant. Volscus tumači ovo *nunc* ovako: „quoniam certaminis praemium esse non potest, nil superest nisi cet“.

Luc. 259: „Da po kli sad krati meni se put svaki,
po kom bi prijati mogal se dar taki
ino mi nebogu ničtore ne ostaje cet“

Ovid. v. 289 (185) *furtis*. Luc. 295 bludi. Ubert. „adulteria“.

Ovid. v. 305 (201) *hominem sine pectore*. Ubert.: „id est, *sine sapientia*“ Luc. st. 321 človik lud, *brez svake mudrosti*.“

Ovid. v. 359 (255) *vario certamine*. Ubert. „*in ludis agonibus*“; Luc. st. 405 „u dilu razliku od *igar junačkih*“.

Ovid. v. 376 (272) *pacta munera*. Ubert. *promissa*. Luc. 432 obećanja.

Iz ovih mjesta, kojim bi se broj u ostalom mogao još razširiti, proizlazi bjelodano, da se je Lucić u svom prievodu poslužio komentarima Antonia Volscia i Ubertina Clerica Crescentinata. A ti komentari bijahu mu takodjer podlogom kod onih partija, u kojih

se mitologijske stvari prikazuju, a takvih ima u ovoj heroidi dosta mnogo. Tuj se gotovo svaki put opaža, da ih prevodilac obširnije opisuje, nego li se u originalu prikazuju, predpostavljajući naravno, da bi inače za hrvatskoga čitatelja ostalo tamno i nerazumljivo, što je, makar bilo i kratko i precizno rečeno u latinskom izvorniku, ipak bilo jasno i razumljivo Rimljaninu.

Tako kod Ovidija v. 163—166 (59—62) veli Paris, da je onda, kada je trima božicama sudio radi ljepote, samo to, da je prezirao one darove, što su mu obećavale Junona i Minerva, pa da je dao prednost Veneri, koja mu je obećala najljepšu ženu, naime Helenu samu :

„Praeposui regnis ego te, quae maxima quondam
Pollicita est nobis nupta sororque Jovis.
Dumque tuo possem circumdare brachia collo
Contempta est *virtus* Pallade dante mihi.“

Pallada prikazuje se tuj kao božica rata, te obećaje Parisu, ako njoj dopita prednost pred suparnicami, hrabrost i ratnu slavu. Da treba *virtus* sbilja u tom smislu uzeti, to dokazuje odgovor Helenin na ove rieči u sljedećem listu XVI (XVII) v. 117:

„Unaque cum regnum, *belli* daret altera *laudem*“.

A tako shvatio je rieč *virtus* također pisac onih umetnutih stihova 39—142, što proizlazi iz v. 81 i 82 :

„Regna Jovis coniuX, *virtutem* filia iactat.
Ipse potens dubito, *fortis* an, esse velim.“

Lucić, uzimajući Palladu u drugom mitologijskom svojstvu njezine kano božicu *mudrosti*, navodi u onom svom umetku, o kojem sam već prije na str. 97 sl. govorio, Veneru, gdje obširno oprovrgava Junonu i Minervu, te dokazuje, da Parisu ne treba onih darova, što mu ih obećavaju njezine suparnice, naročito ne Minervina dara, znanja i mudrosti (st. 89—93). Da je Lucić upravo u tom smislu udesio taj svoj umetak, tomu je jamačno dao povod Ubertinov komentar, gdje se ono Ovidijevo *virtus* (v. 166) tumači riečju *sapientia*.

Ovid. 197 (92):

„Phryx erat et nostro genitus de sanguine, qui nunc
Cum dis potando nectare miscet aquas.“

To se odnosi na Ganymeda, a Lucić razširuje to nešto obširnijom izradbom priče st. 153:

„I Ganimed biše Trojanin, ki gori
pribiva sad na nebeskom dvori;

jer ga Jove, orlom stvorivši, odni,
 prid bozi za stolom da mu vince vodni.“

Ta amplifikacija izradjena je po komentaru Ubertinovu, koji glasi: „Ganymedem intelligit. Hic filius fuit Trois regis Troianorum amatus a Jove; qui cum in Ida venaretur, a Jove in formam aquilae transfigurato raptus est, is expulsa Hebe, quae sibi ministrabat, pincernam suum instituit“.

Ovid v. 289 (185) navodi Paris, samo da laglje uzmogne predočiti Helenu, da ni Jupiter ni Venera nisu baš neprijatelji bili tajnoj skrovitij ljubavi:

„Jupiter his gaudet, gaudet Venus aurea furtis.“

Lucić nije se tim zadovoljio, da je u smislu latinskoga originala st. 295 i 296 rekao:

„Dragi su ti bludi Veneri, i Jove
 tvoj otac jest čudi, gospoje, takove“,

nego je, znajući za ljubakanja Jupiterova s Danaom, Evropom, Ledom, Aenom i s drugimi, još specialnije dodao:

„I za toj on zlatim dažjem se i volom
 satvori rogatim, labutom i orlom.“

Kod Ovid. v. 357 (253) veli Paris o sebi medju ostalim:

„Paene puer caesis abducta armenta recepi
 Hostibus, et causam nominis inde tuli.“

Ovo „causam nominis inde tuli“ proteže se očevidno na drugo ime Parisovo *Alexander* (Ἀλέξανδρος = ὃς ἀλέξει τοὺς ἀνδρας sr. Apollod. III, 12, 5, Schol. Hom. I. γ. 325); što je ovdje u toliko neshodno, što ne predhodi „*Alexander*“, nego *Paris*. Lucić nije propustio prilike, a da ne bi potanko tumačio znamenovanje toga imena st. 399 sl.:

„Istino reć mogu, da dite jošće bih,
 gusu kada mnogu potukoh i pobih;
 iman'je za tim pak oteh i plinove,
 i za toj mene svak Aleksandrom zove.
 Ko ime junake zlamenuje one,
 protivščine svake koji no odgone.“

Ovo se izlaganje Lucićevo osniva bez dvojbe na opazci Ubertinovoj: „Alexander dictus est quasi auxiliator vir apo tu andros (= ἀπὸ τοῦ ἀνδρός) i. e. a viro et alego (= ἀλέγω) i. e. auxiliator, quod futurum facit alexo (= ἀλέξω), quia hostibus armenta abducentibus, ut nunc refert, auxilium suis tulit et armenta recuperavit, ex quo hoc quasi agnomen meruit causa nominis: qua dicor Alexander, inde ab auxilio dato“.

Ovid. v. 205 i 206 (101 i 102):

„Non dabimus certe socerum tibi, clara fugantem
Lumina; qui trepidos a dape vertat equos.“

Luc. st. 165 i 166:

Ja t' ne ću svekra dat, ki sunce odtira,
jer ne more gledat, gdi sine požira.

Tu se vidi na prvi mah, da je hrvatski tekst više komentar nego li prievod, a proteže se na poznatu priću o Menelajevu ocu Atreu, koji je bratu si Thyestu radi nanešene uvrede ubio dva sina njegova te mu od njih dao prirediti gostbu. Zaćuvši ovaj za tu nećovječnu opaćinu bratovu, sruši stol, te groznom kletvom prokle ćitavo koljeno Atrejevo: ta opaćina bijaše tolika, da je Helios na nebu zaustavio svoja kola. Tu priću izlažu u svojima komentarima i Ant. Volscus i Ubertinus Clericus dosta obćirno, a nema dvojbe, da se je Lucić njimi poslužio, kako to i neke pojedivosti jasno pokazuju n. p. Luc. „ki sunce odtira“ prama Ubertinovim riećim „*solem repellentem*“, „gdi sine *požira*“ pramu Volscovu „*filios devorabat*“; no uza sve to ostao je ipak nejasan i slabo razumljiv, što bi se ono „gdi sine *požira*“ moglo protezati kao predikat na subjekat svek ar, dakle na Atreja, doćim je to po priću ćinio Thyeste brat Atrejev.

Slićno izlaganje poput komentara nalazimo takodjer u sliedeća dva stiha Ovid. ov. 207 i 208 (103 i 104):

„Nec Priamo pater est soceri de caede cruentus,
Et qui Myrtoas crimine signet aquas.“

Luc. 167—170:

„Nit je did u mene, ki ruke proklete
oca svoje žene u krvi izmete;
i ki ćić zla dila ime moru stvori,
jer u njem Mirtila utopiv umori.“

Ovi se stihovi protežu na priću o Menelajevu djedu Pelopu. Pelops prosio je Hippodameiu ćcer kralja Oinomaa. No ovomu bješe proroćište proreklo, da će umrieti, ćim se uda njegova ćci. S toga je stavio svakomu proscu uvjet, da će mu ćcer dati samo onda, ako ga u nadtrkivanju svlada, no obićno bi hotimice zaostao, te iza ledja proscu probo. Pomoćju krilatih konja, što mu je dao Poseidon, i varkom podje Pelopu za rukom svladati Oinamaa. Podmitio je naime njegova koćijaša Myrtila, te ovaj propusti zaćiti ćavle u kotaće od kolā. I tako se Oinomaosruši s kolā i za-

glavi zadavši si sam smrt, kako je bilo ugovoreno. Za učinjenu uslugu obećao je bio Pelops Myrtilu pol kraljevstva, što je s Hippodomeiom dobio; no na skoro se pokaja sbog toga, te da ne treba izpuniti zadane rieči, strmoglavi Myrtila u more; a po njem se prozva more *Myrtoum mare*. O toj priči sr. Pauly, *Realencyclopaedie* s. v. Myrtilus, Oenomaus i Pelops.

Kako se vidi, sadržava Lucićev „prievod“ poblize razlaganje i reć bi interpretaciju onomu, što je kod Ovidija sa svim kratko izloženo, naročito, u koliko je Atrejev otac (Pelops) „soceri de caede cruentus“ i u čem je sastojao onaj „crimen“, kojim je „Myrtoas aquas signavit“. Da je tomu razširenju Lucićevu dao povod komentar Ubertinov, o tom, mislim, ne će nitko podvojiti, ako uz čita opazke k tim stihovom. K stihu 207 opaža se: „i. e. Nec pater Priami, avus meus, socerum suum interfecit, sicut Pelops, avus Menelai“, a k stihu 208 „i. e. Nec dabimus avum, qui aliquem in mare praecipitaverit: sicut Pelops Mirthilum aurigam Hyppodamiae, quo favente eum vicerat, in mare praecipitavit, a quo mare Mirthoum dictum est“.

Ovid. 249 i 250 (144 i 146):

„Pectora vel puris nivibus vel lacte tuamque
Complexo matrem candidiora Jove.“

Lucić obzirom na dotičnu priču, po kojoj se je Jupiter pod prilikom *labuda* sastao s Ledom, materom Heleninom, izražava to st. 233 sl. ovako:

„biloću pri kih tad *lebut* bi izgubil,
prilipu majku kad tvoju je poljubil.“

Sr. Ubert. „laudat pulchritudinem et candorem eius pectoris, dicit fuisse comparari vel nivibus intactis vel lacti vel *ei cygno*, in quem Jupiter transformatus concubuit cum Laeda“.

No osim takvih obširnijih amplifikacija i dodataka u smislu dotičnih priča, koje su kod Ovidija ili sa sviem kratko izvedene ili kadkada samo kojom markantnijom riečju natuknute, razabire se Lucićevo dobro poznavanje mitologije takodjer iz načina, kako često, i to obično na temelju svojih komentatora, prevodi pojedina vlastita imena svoga latinskoga originala. Tako stoji Ovid. v. 164 (60) *nupta sororque Jovis*, kod Lucića st. 76 sasvim dobro kao što kod Ant. Volsca i Ubertina *Juno*. Ovid. 173 (69) *Pliada*, dobro se prevodi kod Lucića st. 117 s *Electra*, jer je Elektra (ne kći Agamemnonova!) po Zevsu mati Dardana praotca trojanskoga kra-

ljevskoga koljena, bila jedna od sedam kćeri Atlanta i Pleione t. j. jedna od Plejada Sr. Ubert. ad h. l. „Pliada: suae genealogiae vetustatem repetit a Jove et Electra. Nam Jupiter concubuit cum Electra filia Atlantis, quae fuit una ex septem pleiadibus“. Ovid. v. 194 (90) *Aurorae coniux*, Luc. st. 157 posve dobro kao što i Ubert. *Titan*, Ovid. 180 (76) *Phoebus* Luc. 128 *Apolo*; Ovid. v. 263 (159) *Schoeneis* (= Atalanta kći boeotskoga kralja Schoenea), a Lucić metnuo je bez prigovora mjesto toga patronimika pravo ime njezino st. 254 *Atalanta* jamačno po opazci Ubertinovoju: „Schoeneida: Atalantam filiam Schoenei“. Ovid. v. 197 (93) st. *Phryx* Lucić st 153 po Ubertinovu komentaru *Trojanin*. Ovid. 20 *Cytheria* (= Venus), Lucić pak, znajući dobro, da je otok Cypar jedno od najslavnijih i najvažnijih mjesta, gdje su Veneru osobito štivali, parafrazuje to st. 25 vrlo sgodno riečmi: „božica, ku slavi Cypar i počita, jer na njim dvor stavi“. Ovid. v. 345 (241) stoji: „*Phasida* puppe nova vexit Pegaseius Jason.“ *Phasis* (= Φᾶσις) je rieka u Kolchidi, te je od toga imena kod pjesnikâ adjektiv u porabi *Phasis* = kolchidski, a ovaj opet substantivovan *Phasis* = Kolchidkinja = Medea. Obzirom na to rekao je Lucić st. 372 sa sviem dobro *Medea*, bez dvojbe potaknut opazkom Ubertinovom: „*Phasida* i. e. *Medea*.“ Ovid. v. 24 rečeno je mjesto „*Venus*“ *orta mari*, kod Lucića pak st. 32: u morskoj pini ka se rodi“, što se očevidno proteže na onu običnu priču (koja se u ostalom na krivoj pučkoj etimologiji imena Ἀφροδίτη osniva, kano da je Ἀφροδύτη i da dolazi od ἄφρος *pjena* i δῦσεσθαι¹), po kojoj se je Afrodita (Venus) rodila u pjeni morskoj.

Ovi i slični primjeri, koji bi se još mogli navesti, pružaju nam podpuno svjedočanstvo, da je Luciću pomoću njegovih komentara dobro pošlo za rukom, stvari, što no se na mitologiju i na starodrevne grčke priče odnose, jasnije i razumljivije prikazati svojim čitateljem, nego li bi bile, da se je strogo držao izvornoga teksta, zasvjedočujući i tom prilikom, da mu je više stalo do stvari nego do pukih rieči svoga originala. Vrlo su riedki slučajevi, gdje se u tom pogledu kakva netačnost opaža. Osim onoga, što sam prije o prievodu Ovidijevih stihova 205 i 206 (Luc 165 i 166) naveo, netačno je parafrazovano Ovid. 343 (239) sl.:

„Nomine ceperunt Aquilonis Erechthida Thraces,
Et tuta a bello Bistonis ora fuit.“

¹ O tom krivom etimu i o cielom tumačenju toga imena sr. I. Krivčala, prispěvky mytol. u Listy fil. a paed. I. str. 31 sl.

Luc. 381: „Kćer, došad od zgora Traci, Erekteu umčaje prik mora“.

Iz ovoga „prievida“ ne razabire se bitnost priče, jer je prevodilac glavnu osobu, na koju se upravo proteže priča, Aquilona, sa sviem izostavio. Navedeni bo stihovi Ovidijevi rečeni su, kako već Ubertino dobro opaža, obzirom na priču o Boreu (Aquilo), koji je zaprosio Erechthejevu kćer, liepu Oreithyiu, no ne zadobivši je dao ju oteti po svojih Thračanah, kojim je po priči bio kralj. Osim toga izostavljen je u „prievidu“ drugi stih „et tuta a bello Bistonis ora fuit“, što je, uzprkos st. 385 i 386, ovdje u toliko neopravdano, što se kod Ovidija, kako se iz vv. 339 i 340 vidi, upravo na to velika važnost polaže, da je otmica ostala bez štetnih posljedica, budući da Erechtheus nije zato započeo rata s thračkim kraljem Aquilonom.

II. U Lucićevu prievidu opaža se tendencija, da se izglađe i ublaže one oštrine vjerozakonskih nazora, koje se kako u drugih spisih klasične drevnosti u višoj ili manjoj mjeri nalaze takodjer u Ovidijevih heroidah, dapače ne riedko se trudi prevodilac, da udari na svoj prievod biljeg kršćanskoga monteizma ili da ga priudesi prama mnogo uzvišenijem shvaćanju kršćanskom. Tako je svakako čudnovato, da Lucić nigdje, gdje je u latinskom izvorniku plural *di*, ne meće plurala, nego ili u smislu kršćanske vjere *singular*, ili izpušta dotična mjesta, ili, gdje toga radi smisla celoga konteksta ne može da čini, opisuje ih shodnim načinom. Tako stoji Ovid. v. 32 „*quas habeo di tueantur opes*“, u Lucićevu pak prievidu st. 38 „*bog* mi čuvaj samo blago, ko uzdržim“. Ovid. v. 261. „*Di facerent*“ Luc. st. 251 „*Bog* daj“; Ovid 280 (176) „*sic habeas faciles in tua vota deos*“ Luc. 277 „*tako bog . . . sva tvoja na pospih želin'ja napuni*“.

Ovid v. 319 (215) veli Paris Heleni, samo neka mu više vjeruje, da će prisegnuti kojimi god samo bogovi hoće:

„Tunc ego iurabo *quaevis* tibi *numina*, meque
Adstringam verbis in sacra iura tuis.“

U našem prievidu kloni se prevodilac oprezno takve prisege ter se poslužuje mnogo obćenitijimi riečmi, kako to pokazuje parafraza dotičnoga mjesta 345:

„Tada ću prisegnut *rotom* ti se *svakom*
i sebe zategnut prave *vire* trakom.“

Ovid. v. 375 (271):

„Spe modo non timida *dis* hinc egressa *secundis*
Exige cum plena munere pacta fide.“

Luc. 431: „Za to hod' ufan'ja k meni s srcem punim
da ti obećan'ja sva vierno izpunim.“

Kako se vidi, izpustio je Lucić ono *dis secundis* u svom prievodu sa sviem.

Samo jedan jedini put dolazi u Lucićevu prievodu plural st. 156 „*prid bozi* za stolom da mu (scil. Jupiteru) vince vodni (naime Ganymed)“; no tim se mjestom ne obara naša tvrdnja, jer se tuj očevidno pripovieda mythus, dočim su ona druga prije navedena mjesta obćenite naravi.

U savezu s tim stoji tendencija, da se naš prevodilac često služi sa sviem izrazitom kršćanskom frazeologijom. Sr. Ovid. v. 292 (188) i 293 *casta* Luc. 302 i 303 „čista i sveta“. Karakterističan je u tom pogledu prievod Ovid. v. 177 i 178 (73 i 74). Nabrajajuć Paris Heleni sve ljepote nove domovine trojanske veli medju ostalim:

„Innumeras urbes atque aurea tecta videbis,
Quaeque suas dicas templa decere deos.“

On joj dakle obećava, da će vidjeti silu gradova, prekrasnih palača — jer to znači *aurea tecta*, ne pak, kako Lucić, zaveden Ubertinovim komentarom, prevodi „odusvud pozlaćene kuće“ — i sjajnih hramova, dostojnih onih bogova, kojim su posvećeni. Kod Lucića pak st. 123 sl. govori Paris sa sviem po kršćanski:

„Vidit ćeš, ke bi trud zbrojiti, moguće
grade, ter oda svud pozlaćene kuće.
Crkve ćeš još vidit iz nutra ter izvan
tač lipe, da ćeš rit: *pravo su to božji stan.*“

Upravo tako prevedeno je donekle kršćanskom frazeologijom Ovid. v. 333 i 334 (229 i 230):

„Quaque feres gressus, adolebunt cinnama flammae
Caesaque sanguineam victima planget humum.“

Luc. 309 i 364:

„ter stupam postupit gdi budeš, na viru,
vazdi ćeš nastupit na tamjan i miru.“

Kako se vidi, izpušten je u „prievodu“ drugi stih Ovidijev sa sviem, možda zato, što se tuj krvna žrtva navodi — a takve se protive nauku kršćanskomu —, a ono *cinnama* (miomirisna korica

ili cimet)¹ u prvom stihu prevedeno je prama kršćanskom shvaćanju riečmi „tamjan i mira“.²

Slično izvedena je parafraza Ovid. v 219 (105), gdje Paris, opisujući svoju ljubomornost na Menelaja, koji kao muž uživa u podpunoj mjeri svu ljepotu i sve dražesti Helenine, kod Lucića st, 187 medju ostalim veli:

„jer tako po vas vik
ne bih rad u raju da budu stanovnik.“

— dodatak, kojega naravno u izvorniku nema.

Ovid. v. 269 (192) *hora iugalis* prevedeno je kod Luc. 307 prama kršćanskom shvaćanju svetosti i nerazriešivosti bračne sveze; „prava vira ona meu nami ka će bit vazda do okona.“

Ovid. v. 197 i 198 (93 i 94):

„Phryx erat et nostro genitus de sanguine, qui nunc
Cum dis potando nectare miscet aquas.“

Lucić svojim prievodom st. 153 sl.:

„I Ganimed biše Trojanin, ki gori
pribiva sada više u *nebeskom dvori*;
jer ga Jove, orlom stvorivši se odni
prid bozi za stolom da mu vince vodni“

pomiešao je, čini se, sa staropoganskom kršćansku frazeologiju, dodavši čega u latinskom izvorniku nema „ki gori pribiva sad više u nebeskom dvori“.

III. Dalnja karakteristična oznaka Lucićeva prievoda je mjestimice neko nastojanje ili tendencija, da se ona sablažnjiva i frivolna mjesta, što se u Ovidijevoj heroidi nalaze, po mogućnosti nešto ublaže. Rekao sam *nastojanje* ili *tendencija*, jer je smjer i sadržaj čitave heroide po sebi već takov, da se frivolnost sa svim mimoići nije mogla, a da se ne bi jezgra te epistole same uništila. No ipak su razmjerno riedka ona mjesta, gdje je prevodilac frivolnost originala u svoj goloti pretočio. Medju takva mjesta spada n. pr. Ovid. 147 (43) sl.:

„Ergo arsit merito, qui noverat omnia, Theseus,
Et visa tanto digna rapina viro,
More tuae gentis nitida dum nuda palaestra
Ludis et es nudis femina mixta viris.“

Luc. 51 sl.: Nije čudo, da zajde Tezeo van sebe,
kada se nag najde kon nage kon tebe;

¹ *Cinnamum* ili *cinnamomum* = κίνναμον ili κιννάμωμον = miomirisna korica, Zimmet. O toj rieči tudjinki sr. A. Vaniček, Fremdwörter im Griech. u. Lat. Leipz. 1878 str. 25 i I. Kvičala u svom češkom prievodn Herod. 3, 111.

² = myrrha, murrha (ili murra) = μύρρα die Myrrhe, mirha; 2) miomirisna pomast, što se od mirhe sgotavlja Sr. R. Klotz lat. lex.

kad gola prid svimi po običaj vaše
zemlje sa golimi muži se igraše;
tuj te zgrabiv stišće i odni daleče,
scineći za nišće, da za njim tko teče.“

Ovid. v. 213 i 214 (109 i 110):

„Heu facinus! totis indignus noctibus ille
Te tenet, amplexu perfruiturque tuo.“

Luc. 177 sl.: „Po svu noću dragu (ajme, toj me kolje)
tišći te on nagu na sve svoje volje“;

Ovid. 315 sl. (211):

„Sola iaces viduo tam longa nocte cubili
In viduo iaceo solus et ipse toro.“

Luc. 335 sl.:

„Po svu noć u želji, koliko jest duga,
ležim u postelji udovskoj brez druga;
svu noć, meni mniti, s željicom veličkom
na odru još i ti ležiš udovičkom.“

Način, kako je Lucić parafrazovao gore navedeno Ovidijevo mjesto v. 147 sl. (= Luc. 51 sl.) i Ovid. v. 20 (= Luc. 25 sl.) dao je piscu onoga članka u „Iskri“ povod, da se težkim prikorom obori na našega prevoditelja. On naime na str. 43 veli: „Onu istu izliku, kojom se on izvinjava Martinčiću, što izdaje na sviet ovu *bludnu knjigu grube nauke ka uzdrži*, nalazim pod drugim oblikom u jednoga komentatora iste poslanice. Ascensius komentirajući distih (v. 13 i 14):

„Iam dudum gratum est, quod epistola nostra recepta
Spem facit, hoc recipi me quoque posse modo.“

Kaže ili naivno ili licumjerno: „Quo verbo hortatur počta matronas pudicas, ut suspectas litteras repellant, quia quae amatorias legit se amari velle indicat“. A Lucić „ne inako svakoj ženi, ka hoće da počten'je svoje ubrani, nego kako i onomu, ki hoće grad sagraditi, potribno jest znati sve pute i načine, kojimi bi mogli neprijatelji podrvati ga, za neka umi sve tej pute i načine zapričiti. Videći ja dakle, da u toj knjižici svi himbeni ti načini s mnogom hitrostju izmišljeni nahode se, odlučih svršeno itd.“ — Ali da je njemu malo stalo do zlijeh nauka, što bi žene mogle crpljeti iz ove knjige, vidi se i iz toga što ne samo on ne gleda da blaži izreku odviše realističnu, nego još joj diže i zadnju koprenu sladeć se optovanjem nekijeh rieči i nekijeh opisivanja. Prilični broj

onijeh suvišnijih stihova nijesu ni s drugog uzroka istakli. Tako na priliku stih (20):

„Pollicita est thalamo te Cytherea meo“

on prevadja (st. 25 sl.):

„meni te obita božica, ku slavi

Cipar i počita, jer na njem dvor stavi.

Ka reče, pobludit da me će u tvoj skut,
ako se potrudit budu ja na ov put.“

Tako malo naprijed, gdje Ovid pjeva:

„Ergo arsit merito etc.“

Što se prije svega onoga lista Lucićeva na Martinčića tiče, to valja znati, da je u ono vrijeme bio običaj, da su izdavatelji pred svoja izdanja obično metalo takve uvodne listove bud na prijatelje ili literarne drugove, bud na druge odlične osobe, koje su se za takve nauke zanimalo. Tako ima editio Veneta Ovidii operum anni 1489 na čelu: „Epistolam Boni Accursii Pisani ad Cicchum Simonetam, primum ducalem secretarium“, a dalje prije metamorfôzâ „Epistolam Superchiî editoris ad principem Joannem Sforza“.

Isti list „Boni Accursii Pisani ad Cicchum Simonetam“ ima i mletačko izdanje 1492—1498. Editio Ovidii Heroidum cum commentariis Antonii Volsci, Venetiis a. 1484 ima na čelu: „Epistolam Volsci ad Ludovicum Diaedum patricium Venetum“, a editio heroidum Veneta a. 1492 cum commentariis Antonii Volsci et Ubertini Clerici Crescentinatis: „epistolam Ubertini Clerici ad Guidonem de S. Georgio primum marchionalem camerarium“. I tako je takodjer kod većine drugih izdanja. U takvih listovih, kojimi se po prilici *uvodi* ili *predgovori* ili *pripomenci* naših modernih izdanja zastupaju, dolaze osim drugih stvari, za koje izdavatelji misle, da ih treba spomenuti, obično i izprike slične onoj u Lucićevu listu na Martinčića, naročito znam, da ih ima u Ubertinovu listu. Povod takvim moralnim razmatranjem i opomenam, što ih češće nalazimo u tih listovih pred Ovidijevimi heroidami, bijahu jamačno ona metrična i donekle i prozaična „argumenta“, koja su po učenjacih srednjega i prve dobe novoga vieka uvrštena u rukopise. O tih „argumenta“ sr. Sedlmayer, Prol. crit. p. 95—103. Vriedno je ovdje spomenuti, kako on na str. 98 sudi o njh: „Quamquam nemo non videt haec argumenta miserrimi opus esse versificis, tamen quae accuratius tractentur, ea de causa digna sunt, quod et colligi potest ex iis, *quam mira olim grammatici de Heroidum*

indole protulerint iudicia, et in iis servatae videntur commentarii cuiusdam in Heroidas reliquiae, cuius alia etiam extant vestigia. Exhibet enim cod. v₆¹ copiosas argumentorum enarrationes prosaicas, quae apertam prae se ferunt cum argumentis metricis affinitatem“. Ja ću ovdje navesti samo prozaićki argum. ad. epist XV (Paris Helenae) i XVI (Helena Paridi). Prvi glasi: „Intentio Ovidii est reprehendere viros aliorum uxores suadentes legitimum coniugium dimittere“; a drugi: „Intentio Ovidii est reprehendere mulieres suos viros deserere volentes“. Slična moralna razprava o dopuštenoj i nedopuštenoj ljubavi (de casto vel licito et incesto vel illicito amore) nahodi se takodjer u drugom jednom bečkom rukopisu, koji Sedlmayer označuje oznakom v₃. No valja znati, da je Sedlmayer u tu svrhu iztraživao samo nekoliko njemu pristupnih rukopisa bečkih i njemačkih, u koje su ta argumenta i razmatranja bez dvojbe prešla iz starijih talijanskih rukopisa. Onako, kako se u tih argumentih sudi o Ovidijevih heroidah, sudili su takodjer i najstariji izdavatelji i komentatori. Dokaz tomu je onaj prije navedeni odlomak iz Ascensija, a nada sve Ubertin sam, koji u izd. od god. 1490 među ostalim veli: „Materia vero est ethica i. e. moralis, quia describit varios virorum mulierumque mores. Intentio poëtae est exercendo ingenium et quaerendo formam amoris effectus demonstrare et ostendere, quantum hi differant in mulieribus pudicis et impudicis, qui in aliis casti amoris pietatem, in aliis libidinis et furoris incontinentiam probant Itaque aliae ad laudem et imitationem, aliae ad libidinis et impudicitiae detestationem memorantur“.

Što dakle i naš Lucić moralizuje u svom listu na Martinčića, toga on jamačno ne čini s vlastite iniciative, nego zato, što je takva moralna razmatranja našao u onih izdanjih, iz kojih je prevodio, po imenu u izdanju s komentarima Ant. Volsca i Ubertina Clerika. Ako ga i tim ne ćemo i ne možemo posvema izpričati, što je neka sablažnjiva mjesta svoga izvornika još sablažnjivije pretočio na hrvatski, to se tim ipak njegova krivnja, sbog koje ga pisac onoga članka u „Iskri“ tako nemilice osudjuje, znatno umanjuje. No osim toga, ako hoćemo da budemo pravedni sudci, ne valja nam ni s vida pustiti, da osim onih prije navedenih mjesta, u kojih je istina bog nešto nepristojnije ali u bitnosti ipak samo ono rekao, što je u originalu, da, osim onih mjesta, velim,

¹ To je jedan bečki rukopis, o kojem Sedlmayer govori Prol. crit. p. 12.

ima ih i takvih, gdje se baš obratno opaža s moralnoga gledišta hvale vrijedna tendencija, da indecentne golote sulmonskega pjesnika zaodjene ruhom pristojnijim.

Tako se kod Ovid. v. 35 veli:

„Te peto, quam pepigit lecto Venus aurea nostro“.

kod Luc. st. 42: „Tebe samo išću, tebe samo žudim“. Timi je riečmi prevodilac samo pleonastički i galantnije izrazio ono „te peto“ latinskoga izvornika, ali je sasvim mimoišao ono sablažnjivo „quam pepigit lecto Venus aurea nostro“. Tako je uradio takodjer Ovid. 261 (157):

„Di facerent, pretium magni certaminis esses,
Teque suo posset victor habere toro“

Luc. 250: „Bog daj, da te stave, u tebi da bude
rvanje krvave plata tko dobude.“

Ne samo decentnije, nego takodjer bi reć frazeologijom viteških ljubavnika srednjega vieka parafrazovano je Ovid. v. 153 (49):

„Ante recessisset caput hoc cervice eruenta,
Quam tu de thalamis abstraherere meis“.

Luc. st. 61: „Pustil bih pri s mojom razstaviti se glavom
nego li z gospojom toliko gizdavom.“

Ovid. 159 (45):

„Vel mihi virginitas esset libata, vel illud,
Quod poterat salua virginitate rapi.“

Luc. 69: „Al bih utrgnul evit, ki želim vrh svega,
ali sve, što imit se more brez njega“

Ovid. v. 155 (51):

„Tene manus unquam nostrae demittere vellent?“
Tene meo paterer vivus abire sinu?“

Luc. st. 63: „Ruke li bi moje, buduć u životu,
pustiti, gospoje, mogle tvu lipotu?“

I ista ona parafraza Luc. st. 25 sl., kojom se izražava Ovid v. 20, sablažnjiva je samo u onom dodatku, kojom se razširuje misao lat. originala, a nipošto ne prievodom stiha samoga, jer se latinsko:

„Pollicita est thalamo te Cytherea meo“

prevedeno riečmi:

„meni te obita božica, ku slavi
Cipar i počita, jer na njem dvor stavi.“

Ovid. v. 285 (181):

*

„Multa quidem subeunt, sed coram ut plura loquamur,
Excipe me lecto nocte silente tuo.“

Luc. 279: „Sve da bih hotil, što dojde mi u misal
 izpisat, u dan sto ne bih ti ispisal.

Da tuge neka ti sve moje iztužim
 mrklom mi ne krati noću da te združim.“

Dapače ima i takvih mjesta, gdje prevodilac, u opreci s originalom, Parisa prikazuje gdje neku, na onih mjestih baš suvišnu — stidljivost izražava. Tako se Ovid. v. 11 *Parce, precor, fasso* prevodi kod Lucića st. 13 s „Prosti, ma hvalo, da toj rih *brez stida*“, a osobito karakterističan je prievod Ovidijevih stihova 255 (151) sl.:

„Et modo cantabam veteres resupinus amores:
 Et modo per nutum signa tegenda dabam“

Luc. 241 sl.:

a mnokrat malo manj' očito odkrivah
 u pisneh moj oganj, ljuveno ke spivah.
Čto li reć od srama i straha ne smijah
 toj hitro rukama i okom spovijah.“

Zanimiv je prievod ovih stihova, koje s toga, što prevodilac ono *veteres amores* ne uzima u tom smislu, kako treba i kako su i stari komentatori (među njimi i Ant. Volscus) već tumačili = „amores veterum, qui in amoribus inclaruerunt“, ili = „veterum gesta in amore“, nego o Parisu veli, da je u „ljubavnih pjesmah, koje je sam spjevao, odkrivao ljubav“; koje pak s toga, što st. 243 Paris spominje „sram i strah“, dočim o tom u originalu nema ni govora. Uvažimo li, da „sram“ i „strah“ slabo dolikuje onomu Parisu, koji je imao obraza Heleni prije sasviem druge stvari kazati, nego li se sada na našem mjestu navode, nehotice ćemo pitati, kako da si protumačimo takvo protuslovje? Na takvo pitanje teško da će se moći drugčije odgovoriti, nego da taj način i postupak Lucićev treba pripisati utjecaju njegovih neposrednih predšastnika u lirici Siška Menčetića i Gjora Držića i celomu onomu smjeru, što ta dva „hrvatska trubadura“ zauzimaju u našoj poeziji.

Slušajmo, što Jagić op. cit. str. 225 o t. z. „*manière de parler*“ u trubadurskoj poeziji govori: „Zadnji glasovi toga pravila odjeknuše čak u našoj lirici, gdje se više puta spominje, kako pjesnik ne smije neredno govoriti. Dakako kad pravo uzmemo, uprkos toj tobožnjoj pažnji na bon-ton kazuje pjesnik ipak i suviše toga: vidi se, da je sada već i to tek konvencionalnom formulom bilo“.

Naš je prevodilac očividno pod dojmom te poezije gledao, da i u svoj „prevod“ unese onaj ton, koji je u ono vrijeme bio u našoj najstarijoj umjetnoj lirici mjerodavan. No još jasnije očituje se to u mnogih drugih pojedinostih, kojima se taj prevod podudara s takvim osebina, što su upravo značajne kod t. z. trubadurske poezije. Sljedeće razlaganje dokazat će to podpunoma.

IV. Svakomu, koji pozorno pročita Lucićev „prevod“, te ga poredi s izvornikom, mora da udara u oči, da Lucićev Paris *nigdje* ne spominje imena Helenina, dapače ni ondje, gdje se kod Ovidija navodi ili *Helena* (v. 279, 285) ili *Ledaea* (v. 1; 292: *Et Jovis et Ladae filia*) ili *Tyndaris* (v. 306, jer je Helenina mati Lede supruga spartskoga kralja Tyndareja), ili *rure Therapnaeo* (= spartski) *nota puella* (v. 196). Ni na samom početku pjesme ne meće imena svoje ljubavnice, premda bi upravo ovdje bilo najviše trebalo, da se naznači, komu se piše ljubavna poslanica. Mjesto toga rabi Lucićevu Parisu kao kakovu ljubavniku trubadurskih vremena (sr. Jagić, op. cit. str. 224 i 231), kad govori svojoj ljubavnici, većinom rieč „gospoja“. Tako n. pr. st. 64:

„Ruke li bi moje, buduć u životu
pustiti, *gospoje*, mogle tvu lipotu?“

Isto tako i st. 73, 115, 147, 175, 235, 245, 264, 287, 296, 326, 415, 428 itd.

Ili se u tu svrhu služi drugimi naslovi, koji su u ondašnjoj ljubavnoj lirici bili u običaju: st. 13 *ma hvalo*, st. 75 i 151 *ma kruno*, st. 227 *moj venče biseran*, st. 312 *moj žilju pribili*.

S takvim nagovori, kojima Lucićev Paris svoj odnošaj prema Heleni nekom vitežkom galanterijom izražava, stoji u uzkom savezu ta okolnost, što on svakom prilikom iztiče i preko mjere i reda hvali ljepotu svoje ljubavnice. Ima doduše takodjer u Ovidijevoj heroidi, kako to u takvih ljubavnih poslanicah ni ne može da bude drugčije, takvih mjesta, gdje se uznosi Helenina ljepota, i da se je Lucić u svom „prevodu“ stegnuo na ta mjesta, radio bi samo prema originalu, iz kojega je prevodio. Ali njemu to nije dosta: on iztiče ljepotu svoje ljubavnice i ondje, gdje se u izvorniku ni ne spominje, ili ju pak ondje, gdje ju latinski pjesnik tek u kratko navodi, slavi upravo pretjeranimi hiperbolami, baš tako kako to bijaše običaj u trubadurskoj lirici (sr. Jagić, op. cit. str. 230 sl.). Tako ima u našem „prevodu“ mnogo mjesta, gdje se

latinsko *tu* prevodi s „tvoja lipota“ ili slično. Tako veli Ovid v. 155 (51):

„*Tene manus unquam nostrae dimittere vellent?*“

Luc. 63.: „Ruke li bi moje, buduć u životu
pustiti, gospoje, mogle *tvu lipotu?*“

Ovid. v. 338 (234):

„*Plura feres, quam quae littera nostra refert.*“

Luc. st. 371: „vele veće *tvoja lipost* darovita
bit će, nego moja knjiga joj obita.“

Ovid. v. 9:

„*Si tamen expectas, vocem quoque rebus ut addam,*
Uror.“

Luc. st. 9: „Nu ako rič moja, li hoć', da besidi,
što dilom jur *tvoja lipota* sve vidi, gorim“.

Ovid. v. 327 (223):

„*Te rapuit Theseus*“. Kod Lucića st. 353: „Tezej odni *tvu mladost prilipu*“, a malo niže opet „*lipos tvoju*“. Još silnije izražava se njezina ljepota na ovih mjestih:

Ovid. v. 154 (50): *tu* Luc. st. 62 *gospoja gizdava*.

Ovid. 279 (175): „*Parce contemnere amorem*“.

Luc. 275: „A za toj *tva slavna lipost* ne razluči“.

Dapače st. 21 dolazi tija: „*angelska tva lipost*“. Ljepota se Helenina iztiče još Luc. st. 287:

„Tako bog, *ki vrh svih lipotom te kruni,*
sva tvoja na pospih želin'ja napuni!“

dočim se kod Ovidija na dotičnom mjestu v. 280 (176) samo veli: „*Sic habeas faciles in tua vota deos*“. Lucić hvali u st. 173 „prilipi obraz“ Helenin, dočim je kod Ovidija v. 211 (107), koje mjesto našem odgovara, samo „*te*“. Upravo je tako Ovid. v. 191 (87) *hanc faciem* kod Lucića str. 142 s „tve liče gizdavo“ a 290 s „lipost, ku razbluda je samo viditi“, a Ovid. v. 287 (183) *aut faciem mutes* kod Luc. 291 s „al obraz od tvoga manje lip umisi“ prevedeno. Amo spada takodjer Ovid. 220 (116) *lacertos collo imposuit* Luc. st. 186: „na bili vrat da t' ruku potoči“ i Ovid v. 11 ... „*nec vultu cetera duro perlege, sed formae conveniente tuae*“.

Luc. st. 15: „I čteći ne čini, da stoji navrsit
tvoj obraz jedini, ki je svim izvrsit.“

I u onom obširnom umetku st. 80 sl., koji radi, kako smo prije razložili, o poznatoj prepirci triju božica sbog ljepote, ne propušta prevodilac prilike, a da Paris ne bi uznosio ljepotu Heleninu. Tako

Venera opisuje Parisu ljubavnicu, koju će mu dati, ako njoj do-
sudi ucjenu najveće ljepote, veli među ostalim st. 95:

„A toj će bit vila, koj druge ni na svit,
rumena i bila, kako no rvan evit.“

V. Da takva ljepota ljubavnika začarava, to je sasvim naravno. I Ovidijev je Paris zatravljen ljepotom Heleninom, te ljubi tu ženu, koju mu je Venera obećala; ali ju ljubi svojim načinom t. j. onako, kako i drugi heroi i junaci ljube svoje ljubavnice, gotovo sasvim u duhu realističnih nazora one herojske dobe, uz nešto samo primjese sentimentalnosti i ljubavne boli. No Paris, kako nam se ukazuje u Lucićevu prievodu, posve je drugojačiji ljubavnik. On je prije svega mnogo udvorniji i galantniji od Ovidijeva. To se ne posvjedočava samo takvim mjesti, gdje Paris kod Lucića, kako smo prije vidjeli, hvali i kadšto pretjerano slavi ljepotu Heleninu, gdje toga Ovidijev Paris ne čini, nego takodjer i drugimi crtami, kojim u latinskom originalu nema povoda. Gotovo nigdje se Lucićev Paris ne zadovoljava tim, što njegov imenjaka kod Ovidija liepa ili udvorna kaže ljubovci, bud da za se šta prosi, bud da u obće njoj govori: sve mu se to čini premalo udvorno i premalo dostojno takve za njega idealno liepe ljubavnice. Ljubavna frazeologija Ovidijeva odveć mu je oskudna, te zato ju što izpravlja i dotjeruje prama ukusu svoga vremena, što po uzoru trubadurske lirike novimi više vitežkimi galanterijama obogaćuje. Sr. Ovid. v. 10 *uror*, Luc. st. 10: gorim kako no klas prid zrakom sunašca; Ovid. 253 (149): *Oscula si natae dederas*, Luc. 239: *slatki* celov. Kod Ovidija v. 195 (91) zadovoljava se Paris Heleni reći:

„Da modo te facilem nec dedignare maritum,
Rure Therapnaeo nata puella, Phrygem.“

kod Lucića pak st. 151 veli:

„Ma kruno, toga cić ne htij se odvrčić,
Trojanski kraljević da t' budem u srić.“

Njemu je dakle *maritum Helenae esse* toliko koliko „biti u srić“. Opisuje kod Ovidija v. 191 (87) Paris Heleni, kako ju sjajan i ljepoti njezinoj dolikujući život čeka u Troji, veli:

„Hanc faciem largis sine fine paratibus uti
Deliciisque decet luxuriare novis“,

kod Lucića st. 140 sl. nabraja joj sve potanko i obširno:

„Na viru, jer pravo jest, da se razkoši
tve liće gizdavo u svakoj razkoši;

urehe da nove svaki čas probire
 i svake darove prijima bez mire
 i svakom još inom, s zlatom ter biserom,
 diči se prominom, kako no pav perom.“

Ovid. v. 285 (181) hoće Paris nekim sofističkim umstvovanjem Helenu da na milost skloni, predočujući joj, da je ludo i pomisliti, da bi takva ljepota mogla ostati nenapastovana i bez grieha. On to čini ovimi riečmi:

„A! nimium simplex, Helena, ne rustica dicam,
 hanc faciem culpa posse carere putas?“

To se je našem prevodiocu činilo odveć oštro i neuljudno, da se ljubavnici u obće može kazati, da je *simplex* ili čak *rustica*; zato je ne samo ostavio neprevedeno ono *rustica*, nego je takodjer, da ponešto izglati i zasladi ono slabije *simplex*, mislio, da mora iztahnuti razboritost i mudrost, koju inače zasvjedočava st. 287:

„Gospoje, mudra si i razumna dosta,
 da u tom sada si, viruj mi, priprosta,
 koja mniš, brez bluda da more živiti
 lipost, ku razbluda samo je misliti.“

Vitežka galanterija Lucićeva Parisa očituje se takodjer prama dvorkinjam ljubovčiniim. Dočim Ovidij v. 257 (153) sl. naprosto pripovieda, kako je nastojao Paris, da za svoju svrhu predobije Helenine dvorkinje:

„Et comitum primas, Clymenen Aethramque, tuarum,
 Ausus sum blandis nuper adire sonis.“

to Lucić istu misao mnogo učtivije i udvornije izražava st. 245 sl.:

„Do pokon, gospoje, tuj smionost ja stekoh,
 da *molbom* dvi tvoje dvorkinje zatekoh,
 Etri *priklono se moleć* i Klimeni,
 da mi *lik* izprose u tebe ljubavi.“

A tuj treba još spomenuti i to, da je prevoditelj posljednji stih, koji takodjer posvema odgovara duhu i naravi trubadurske lirike (sr. Jagić op. cit. str. 229), sam dodao:

Iz Ovidijeve heroide proizlazi, da je Paris vatren ljubavnik, koji ima samo jedno na umu, kako će se što prije domoći užitka svoje drage, koju mu je Venera u ime nagrade obećala: njemu je samo do toga stalo, da mu dozvoli ljubavni sastanak, i da ju onda kašnje otme i odvede u svoju trojansku domovinu. Pri takvu nastojanju muči dakako i njega ljubomornost, i već sama pomisao,

da njezinu ljepotu i njezine dražesti uživa drugi, naime njezin muž Menelaj, zadaje mu trista jada.

Sve to nalazimo naravno takodjer u Lucićevu „prievodu“, no osim toga znao je naš prevodilac svoga Parisa ukrasiti takvim svojstvi, kakvih Ovidijev Paris nema. Tako n. pr. Paris u Ovidijevoj heroidi uza sav žar ljubavi i ljubomornosti ni ne misli na to, da bi svoju *vjernost* naglasivao, kako to Lucićev Paris čini. Sr. Ovid. 309 (205):

„Ut te nec mea vox nec te meus incitet ardor.“

Luc. 325: „Ako riči moje i ljubav i *virnost*
prignut te, gospoje, ne mogu na milost.“

Mimogred opažam, da je takodjer za cieli smjer prievoda karakteristično, da je ono *incitare* u latinskom originalu prevedeno izrazom „prignuti na milost“, premda nije nemoguće, da „milost“ stoji ovdje u značenju „ljubav“, kako je n. pr. takodjer st. 97: „Ja t' ću *milost* dat, prilipe kći Lede“.

Osobito pak važno je u tom pogledu drugo jedno mjesto, koje kako nijedno drugo označuje taj „prievod“, a to je Ovid. v. 274 (140):

„Ille ego, si nescis, verus amator eram.“

Lucić st. 227: „Znaj dobro, ja on bih, moj venče biseran,
ljubovnik, koga dih, i *sluga priveran*.“

Dakle ne samo ljubavnik, nego i „sluga priveran“, dakle upravo tako, kako se ljubavnici u trubadurskoj poeziji karakterišu (sr. Jagić, op. cit. str. 229).

No ne samo to! Paris, kako nam ga Lucićev „prievod“ označuje, zna biti takodjer vrlo sentimentaln. Ima doduše tragova tomu i u latinskom originalu. Sr. n. p. vv. 231 (127) sl.;

„Multaque ne videam, versa cervice recumbo:

Sed revocas oculos protinus ipsa meos.

Quid faciam, dubito: dolor est meus illa videre;

Sed dolor a facie maior abesse tua.

Qua licet et possum, luctor celare furorem:

Sed tamen apparet dissimulatus amor

Nec tibi verba damus: sentis mea vulnera, sentis:

Atque utinam soli sint ea nota tibi!

Ah quoties, lacrimis venientibus, ora reflexi,

Ne causam fletus quaereret ille mei!“

Ali sve to nije bilo dosta našem prevodiocu. Njegov Paris gotovo diljem čitave poslanice neprestaje izjavljivati Heleni tugu i i žalost i muke, što ih trpi što od silne ljubavi i ljubomornosti, što

od one dvojbe i nesigurnosti, da li ga i ona ljubi i da li je voljna uslišati ga. Tuj se reć bi bez konca i kraja ponavlja cviljenje i jadikovanje, premda latinski izvornik razmjerno riedko daje povoda takovu sentimentalnu uzdisanju i plakanju. Poredjenje lat. teksta s prievodom pokazat će to do sita. Tako odmah na početku Ovid v. 1 veli Paris:

„Hunc tibi Priamides mitto, Ledaeva, salutem,
Quae tribui sola te mihi dante potest.“

Luc. st. 1: Zdravje tebi ovoj šalju sin Priamov,
ka zdravje i *poko*j moreš mi dat sama.“

Ovid. v. 269 (165) „Nunc *mih*i nil superest“ Luc. st. 261 „ino *mi nebogu* ničtore ne ostaje“.

Kod Ovid. 213 (109) videći Paris, da, po njegovu mnienju ne-vriedni, Menelaj uživa Helenu, uzklikne: „Heu facinus!“ U njegovih je dakle očiu to zločin; a kako kod Lucieća? Tuj Paris st. 177 sa sviem sentimentalno veli: „ajme, to me kolje!“

Ovid. 235 (131): „luctor celare *furorem*“, Luc. st. 213 „skriti *bis, ki kolje*“.

Tako takodjer Luc. st. 205: „Mnokrat za ne nazrit, *što mi daje tugu*“ prama latinskomu v. 231 (127): „*Multaque* ne videam“, gdje o tuzi nema ni spomena.

O tugah, kojih u originalu nema, govori se takodjer Luc. 201:

„Mnokrat sam toteka poželil u vinu
da budu p'jan, neka *tuge* mi pominu;
da nu mi prem vino *sve tuge* pojavi,
u oganj jaki no kad oganj tko stavi.“

Ovid. v. 229 (125):

„Saepe mero volui flammam compescere: at illa
Crevit, et ebrietas ignis in igne fuit.“

Ovid. v. 217 (113):

„Hostibus evenirent convivia talia nostris
Experior posito qualia saepe mero“.

Luc. st. 183:

„Ka mi daju uzrok, *u mukah da stojim*,
zgodal se taj obrok protivnikom mojim!“

Ovid. v. 285 (181):

Multa quidem subeunt, sed coram ut plura loquamur
Excipe me lecto nocte silente tuo“

Luc. 279: Sve da bih hotil, što dojde mi u misal,
ispisal, u dan sto ne bih ti ispisal.

*Da tuge neka ti sve moje iztužim,
mrklom mi ne krati noću da te združim.“*

Muke, što ih od prevelike ljubavi i ljubomornosti trpi, tolike su, da si želi istu smrt. Sr. Ovid. v. 221 (117): „rumpor et invideo“; Luc. st. 118 „Pucam ter zavidim, *smrtca mi omili.*“ Tako i st. 162. Ovid. v. 215 (111):

„At mihi conspiceris posita vix denique mensa
Multaque quae laudant, hoc quoque tempus habet.“

Luc. st. 179 sl.: „a ja jedva tada mogu te viditi
za trpezom kada budemo siditi.
Ajme, mnoga vidim u to vrijeme totu
ka čine, *da sidim u smrtnom ja potu.*“

Karakteristično je u tom pogledu takodjer, kako je Ovid v. 162 (58) parafrazovao:

„Flamma rogi flammis finiet una meas.“

Luc. 73: „Ne bi pri, gospoje, uzal se razmuknul
od ljubavi tvoje, nego bih izdahnul.“

Ovid v. 151 (47) veli Paris o Theseju, kada je Helenu ugrabio, ali ju kašnje opet pustio:

„Quod rapuit, laudo, miror quod reddidit unquam,
Tam bona *constanter* praeda *tenenda fuit.*“

Lucić prevodi to st. 57 sl. ovako:

„Za to svaku, sudim, pravo mu jest dati
hvalu; neg se čuđim, za što te pak vrati.
Jer trpiv sve muke, imaše pri zginut
nego dat iz ruke takav plin izkinut.“

Dapače muke, što mu ljubomornost zadaje, čine mu se tolike, da on pod tu cieniu ne bi htio ni „u raj u biti stanovnik“.

Sv. Ovid. v. 219 (115):

„Poenitet hospitii, cum me spectante lacertos
Imposuit collo rusticus iste tuo.“

Luc. st. 185: „Koliko godi krat, on hlap, u me oči
vidim, na bili vrat da t' ruku potoci:
tolikokrat se kaju, jer tako po vas vik
ne bih rad u raj u da budu stanovnik.“

Kao podkrepa tomu, da je Lucić u svom „prievodu“ Parisa prilagodio ljubavnikom trubadurske poezije, može se navesti i to, što se st. 211 izražava misao, da čovjek u ljubavi gubi razbor (sr. Jagić op. cit. str. 228). Sr. Ovid. 235 (131):

„Qua licet et possum, luctor celare furorem:
Sed tamen apparet dissimulatus amor.“

Luc. st. 211: „Silim se, najbolje kako godir mogu,
skriti bis, ki kolje srce mi nebogu;
da ljubav očiča po sebi se sama,
razbora ke cīca ne ima ni srama.“

A napokon služi tomu za dokaz i način, kako prevoditelj parafrazuje Ovid. v. 241 (137), gdje Paris pripovieda, kako je sam često, boraveći u Menelajevoj kući, izmišljao i pripoviedao tudju kakvu ljubavnu sgodu, samo da uzmogne njoj u toj pripoviesti samoj vlastitu svoju ljubav očitovati. Dočim se kod Ovidija veli:

„A! quoties *aliquem* narravi potus amorem“,

ili po starijih izdanjih, za kojimi se Lucić poveo:

„A! quoties *iuvenum* narravi potus amorem“,

izražava hrvatski prevodilac tu misao st. 221 sl. ovimi riečmi:

„Kolikrat ja stanu povidati dila
i ljubav užganu *vitezov ter vila.*“

Značajne ove crte, koje smo diljem ove razprave naveli o Lucićevu prievodu, te ih i obilnima primjeri podkriepili, bit će, mni-
jem, dovoljne, da dokažu, da se ni Lucić nije mogao oteti onoj
struji, koja je, što neposredno iz susjedne Italije što utjecajem
„hrvatskih trubadura“ Menčetića i Držića, zavlada u starijoj lir-
skoj poeziji dalmatinskih pjesnika, tako da je po mom mnienju i
glede našega Hvaranina dokazano ono, što je dični naš akademik
V. Jagić op. cit. str. 233 tvrdio: „I za to ja kažem: Menčetić i
Držić to su naši trubaduri, od njih su naučili svi potonji dalma-
tinsko-dubrovački pjesnici pjevati sladkim glasom o ljubavi; kao
što je od provencalskih trubadura naučila ljuvenu dvorbu sva sredo-
vječna romansko-germanska lirika“.

Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća.

Čitao u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti dne 15. srpnja 1886.

PRAVI ČLAN DR. FR. RAČKI.

III.

Vrhovna državna vlast. Odnosaj medju crkvom i državom.

1.

U hrvatskih listinah označuje se *pojam hrvatske države* prije XII stoljeća riečju „regnum“ uz dodatak „Chroatorum“, ili „Chroacie“. jednom još „Chroatorum, Dalmatinorumque“.¹ Ova rieč „regnum“ (Chroatorum) dolazi već u IX stoljeću, u Trpimirovoj listini god. 852, kada Hrvatska ne bijaše još „regnum“, kraljevina, u običnom značenju. Ali u onom značenju dolazi ta rieč i u drugih spomenicah početkom srednjega vieka, u kojih znači sada zemlju u obće, sada kneževinu (ducatus), sada „imperium“, sada „kraljevsku krunu“.² S toga se i u onom spomeniku riečju „regnum Chroatorum“ označuje „hrvatska država“. Uz rieč „regnum“ upotreb-
ljuju se još u istom značenju rieči: „terra, provincia, fines“³ uz navedeni dodatak. Kojom je hrvatskom rieči ovaj pojam izražen bio, ne imamo za ono doba potvrde. U kasnijih glagolskih spomenicah⁴ nalazimo rieči: „Hrvati“, prema „Čechy“, u znamenovanju ne samo naroda nego i njegove države, i „hrvatska zemlja“, prema lat. „Chroatorum terra“, cir. хрѣватъска земла⁵, podobno srbskih listina „срѣбъска земла“.⁶ Ovimi se riečmi jamačno zvala i hrvatska država još prije XII stoljeća.

¹ V. listine u Documenta p. 4, 28, 52, 103, 119, 154.

² Du Cange: Glossarium med. et inf. latin. ad v. regnum, gdje se navode primjeri za sva ova značenja.

³ Docum. p. 187, 196, 292, 388.

⁴ Kukuljević: Listine hrvatske. str. 66, 100, 217, 221, 225, 243, 247.

⁵ Miklošić: Lexicon palaeoslov. ad v. хрѣватъскѣ.

⁶ Daničić: rječnik iz knjizevnih starina srbskih kod r. земла.

Prvim i glavnim predstavnikom hrvatske države bijaše njezin vladalac, koji u domaćih spomenicah nosi do X vieka naslov „dux Chroatorum“, onda „rex Chroatorum“ i „rex Chroatorum et Dalmatinorum“.¹ Mjesto naslova „dux“ dolaze kod inostranaca i druge rieči, kano što kod Bizantinaca ἄρχων (Χρωβατίας), u kojih je carskom dvoru taj naslov bio služben u X vieku, a znači lat. princeps; na dalje kod rimske stolice „dux, princeps, comes“, kod Mlečana takodjer „iudex Chroatorum“ u značenju „princeps“. Kako je ovaj naslov glasio u hrvatskom jeziku, ne imamo za ono doba potvrde; ali pošto se razlikuje od naslova „iupanus“, župan, te se ovaj naslov nigdje u domaćih spomenicah ne daje glavaru zemlje, već se daje samo glavarom pojedinih okružja zemlje, prosto je zaključiti, da naslov „dux“ nije bio istovietan s naslovom „župan“, niti u sebi, niti s dodatkom „veli“, koji je naslov, na ime „вели жупанъ“, vladalac srbski nosio još u XII vieku². S toga mislim, da je hrvatski naslov latinske rieč „dux“ glasio „knez“. Ako se i smatra ova rieč u slovjenštini pozajmljenom³: to se ona kod svih slovjenjskih plemena od pamtivieka tako udomaćila, da je zadobila pravo gradjanstva; a znači u obće ἄρχων, princeps. Kod Rusa nosio je vladalac u prvo doba naslov „кнѣзъ“ i njegovo vladanje zove se „кнѣженіе“⁴; kod Moravljana vladalac Rastislav zove se „моравьскыи кнѣзь“, a kod panonskih Sloviena Kocel „кнѣзь паноньскыи“⁵; kod Čeha rieč „kněz“ značila je vladaoca sve do XV stoljeća⁶; a tako i kod Poljaka u obliku „książe“. Kod istih Srba, u kojih je vladalac nosio najprije naslov „вели жупанъ“, onda „краль i царь“, prihvati poslije izumrća Nemanića vladalac Lazar naslov „кнѣзь“, koji pridrža takodjer sin mu i nasljednik Stjepan I. U Dubrovniku glava občine pišaše se „кнѣзь доубровльскыи“. S toga ako i jest ovaj naslov tečajem vremena prenesen i na druge dostojanstvenike, ne sumnjam, da je u Hrvatskoj naslov „dux

¹ V. u Documenta p. 511 Chroatorum duces, reges, gdje se navode mjesta u izpravah.

² Dokaze kod Daničića op. cit. ad v. жупанъ.

³ Miklošić: Lexicon palaeoslov. ad v. кнѣзь. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen (Wien 1886) ad v. Künengü, lit. kuningas, dominus. Beruht auf einem germanischen Kuninga ahd. chuning. (goth. kuni = gr. γένος, lat. genus).

⁴ U t. zv. Nestorovom ljetopisu i drugdje.

⁵ Žitie sv. Konstantina gl. XIV. XV. Izd. Šafarik.

⁶ Jireček: Slovanské právo I, 74.

Chroatorum¹ za hrvatske vladaoce glasio hrvatski „knez“¹. Kako je onaj drugi naslov latinski: „Chroatorum rex“, hrvatski glasio, imamo potvrdu na glagolskoj baščanskoj ploči, gdje se „Зъвънмиръ“ piše „kralъ hrъvatъskъ“². Rieč „краль“ stavlja se, kako je poznato, u savez s velikim franačkim vladaoцем Karlom, koji je prvi došao u tjesnije odnošaje s ondašnjim slovjetskim svietom, imenito s polabskimi, češkimi, noričkimi, panonskimi i hrvatskimi Slovieni. Putem Poljaka priedje ovaj naziv u obliku „krol“ k Malorusom i Veliko-rusom, tako da postupice postade obćenitim kod svih Sloviena, premda se u njihovih starijih spomenicah nenalazi³.

Ova oba naslova izmienila su se i u Hrvatskoj onim redom kano i drugdje; nalazimo na ime vladalaca najprije s onim prvim, onda onim drugim naslovom. Već sam drugdje dokazao⁴, da se je ta promjena u Hrvatskoj dogodila negdje početkom X. vieka, svakako izmedju god. 892 i 924. Promjena takova bijaše obično sljedstvo ili velikih događaja ili osobne vrline vladaoца. Kano da je jedno i drugo utjecalo na promjenu u Hrvatskoj. Tjesniji odnošaji sa zapadnom i istočnom carevinom, koji su hrvatskoga kneza vezali, razklamani su razpadnućem karolinžke moći koncem IX i početkom X. stoljeća i oslabljenjem istočno-rimske carske vlasti što pod bugarskimi udarci što uslied osobne nemoći njezinah nosilaca. S toga su hrvatskomu knezu ruke ostale odriešene; te bi i manjih osobnih vrlina vladalac, nego li bijaše Tomislav, upotriebio bio ovaku liepu priliku, da i naslovom samostalnji položaj svoj označi.

Mnogo je jasniji postanak kod Hrvata naslova „kralja“ nego li postanak naslova „kneza“, lat. ducis. Ovaj se naslov javlja u spomenicah prvi put u drugoj desetini IX stoljeća, te se daje Borni⁵. Pošto taj naslov dolazi malo kašnje, kako spomenusmo, u domaćoj listini: ne može se o istinitosti njegovoj posumnjati. Ali ovdje otvara nam se u tom pitanju jaz od dva stoljeća, za koja ne znademo niti imena niti naslova hrvatskomu vladaoцу. Taj jaz možemo donjekle popuniti samo uporavom obćih slovjetskih javnih na hrvatske odnošaje, što je ne samo dozvoljeno nego i nuždno, a obzirom na jednakost obiteljskoga i plemenskoga života takodjer nedvojbeno.

¹ S toga daje prof. T. Smičiklas bez razloga prvim hrvatskim vladaoćem naslov „bana“. Poviest hrvatska I, 136 slied.

² Documenta p. 487—8.

³ V. Miklošić op. cit. ad v. краль, korljū.

⁴ Rad XVII, 70 slied.

⁵ Docum. p. 320. u Einhardovu ljetopisu.

Rod, pleme, župa, to su oni glavni oblici, u koje se je najstarije društvo kod svih Sloviena zaodjenulo. Oni se svuda pojavljuju na poprištu poviesti podieljeni u plemena s plemenskim glavari, sa župani na čelu. Skup plemena srodnih činio je narod, skup župa bijaše, kako bismo danas kazali, država; skup župana činio je državnu vlast. Čim se dublje ide u davninu, tim se veća medju župani iztiče jednakost. Ovo je udaralo u oči inostrancem na iztoku i zapadu, koji su bili navikli, da je u zemlji u jednoj ruci, u jednoj osobi, pače u jednoj obitelji državna vlast pribрана. Odavle poznate izjave kod Prokopija, Mauricija i Lava, da u Sloviena V i VI vieka ne ima jednoga vladaoca, kojemu bi se sve pokoravalo, već da imade kod njih mnogo vlastodržaca (πολλῶν . . . ῥηγῶν); pak da ne trpe jedinstvene u jednoj osobi usredotočene vladavine. Na ovo starije doba odnosi se takodjer tvrdnja cara Konstantina bagro-rođenoga¹, da Hrvati i Srbi ne imadu „arhonta“ nego samo „župane starješine“ (Σουπάνους γέροντας); pošto on sam navodi takovih arhonta za IX i X stoljeće. Za takovo ustrojstvo kod ostalih takodjer Sloviena starije dobe imade se potvrda, imenito kod polabskih Sloviena², kod Poljaka³, kod Čeha⁴, a i kod Rusa sve do dolazka varjažkih Rurikovaca.

Tako bijaše za cijelo i bez sumnje i kod Hrvata, kada su dielove rimske Dalmacije i Panonije zaposjeli, t. j. podieljeni u plemena a porazmješteni u župah življahu pod svojim župani, koji su skupa dielili državnu vlast. S toga se niti kod Hrvata, kano što ni kod drugih Sloviena, dok su u tom društvenom obliku živili⁵, ne zna za imena tih medju sobom ravnih župana. A to će biti i glavni uzrok, što spomenici šute o Hrvatih kroz drugu polovinu VII i sav VIII viek, i što nisu umjeli iztaknuti ni jednoga kod njih imena. Bijaše to doba, kada su živili ἐν δημοκρατίᾳ, kada se „nisu pokoravali jednoj osobi“; bijaše to doba vladavine plemenskih žu-

¹ De admin. imp. c. 29. p. 128. Ed. Bonn.

² Thietmar Merseburg. Chronicon ed. Pertz. SS. Germ. V, 812. Cf. annales lauresham. ib. I. 34.

³ Boguphali ep. Poznan. Chron. II, 20—21.

⁴ Annales Fuld. ad a. 895. Pertz I, 411, govore „omnes duces Boemanimorum“.

⁵ Znamenita je tvrdnja fuld. ljetopisa (loc. cit.) o Češkoj: „Ibi de Selvania omnes duces Boemanimorum, quorum primores erant Spiti-gneuo, Vratizla(uo) . . . zatim o polabskih Slovjenih kod lauresham. ljetopisa (loc. cit.): „Et venerunt reges terrae illius cum rege eorum Tragwito“ (Dragovito). Isto i kod Einharda (annal. I, 175).

pana, prvo doba župansko u hrvatskoj poviesti; doba nutarnjega sabiranja, uredjenja i pokrštenjem izazvanoga preobražaja. Odavle i doba mirovanja naprama inostranstvu, jer osim toga narod s mnogimi glavari ne bijaše ni razpoložen ni prikladan za vanjska vojena poduzeća. Ovo se miroljublje, koje je svoj korien u društvenom ustrojstvu zemlje imalo, kašnje pripisivalo ugovoru utanačenu s glavom crkve¹.

Ali već je i u županskom uredjenju kod Sloviena postavljena bila klica preobražaju državne vlasti. Pojedini župani stali se medju svojim drugovi izticati, postajali ugledniji budi sa svojih osobnih vrlina, budi s odličnijega položaja ili roda ili plemena, kojima su pripadali. Za to imade dokaza glede onih Sloviena, o kojih su se za prvo doba sačuvala pismena svjedočanstva, kano što poimence glede čeških i polabskih. Pripovieda se², da je njemački kralj Ljudevit god. 845 dao „quatuordecim ex ducibus Boematorum cum hominibus suis“ po njihovoj želji pokrstiti. Kada je isti kralj god. 856 provalio u Češku, predaše mu se „nonnulli ex (Boëmanorum) ducibus“³. Ali ni ovdje ni drugdje ne ima spomena o jedinom vladaocu Češke, već se ova prikazuje kano zemlja upravljana župani, koji se za cijelo pod latinskim naslovom „duces“ razumievati imadu. Nu medju timi župani iztiču se mjestimice neki imenom; tako se u ratu god. 872 navode duces: „Svetislav, Vitislav, Herman, Spitimir i Mislav“⁴; a medju onimi, koji su god. 895 bili primljeni u dvoru njemačkomu, spominju se kano „primores“ Spitigneu i Vratislav.⁵ Tako su i medju polabskimi Slovjeni pojedine zemlje upravljane bile od više župana, koji se kod njemačkih pisaca zovu obično „reguli“; ali medju njimi bili su pojedini, koji su veći ugled uživali. Takav bijaše za Karla velikoga medju Vlci „Dragovit“, o kojem kaže ljetopisac⁶, da „caeteris Wiltzorun regulis et nobilitate generis et auctoritate senectutis longe praeeminebat“; s toga kada se je on Karlu pokorio, da su ga odmah sliedili „caeteri Selavorum primores ac reguli“.

Odavle pako bio je samo korak, da jedan od župana zadobije vlast u cijeloj zemlji. Povod mogao biti nutarnji i vanjski: razdor

¹ Constant. Porph. de adm. imp. c. 31. Docum. p. 292.

² Annal. Fuld. ad a. 845. Pertz. SS. I, 364.

³ Ibid. p. 370.

⁴ Ibid. 384.

⁵ Ibid. 411.

⁶ Einhardi annales. Pertz SS. Germ. I, 175.

medju plemeni i župani, za kojega utišanje osjećala se obćenito potreba, da se vlast pribere u jedne ugledne, krepke ruke; navala iz vana, koja je zahtievala usredotočbu sila i vlasti; spoljašnji upliv, preket misli oko javnih poslova itd. U Češkoj prvi kršćanski vlastodržac jest ujedno prvi knez ciele zemlje; s Borivojem zaključuje se županska doba a počima kneževska; on je podjedno tako rekuć prva historijska osoba u redu vladalaca Češke; pak i Palacki predšastnike njegove počam od Kroka, spomenute u čeških ljetopisih, uvršćuje medju pučke priče¹.

Poslije ovoga razjasnjenja iz najstarije poviesti drugih Sloviena biti će jasnije, što tvrdjah o županijskoj dobi hrvatskoj. Prvi historijski „dux“ Hrvatske je rečeni Borna, koji se tečajem godina 818—821 spominje². Bornu su na površinu iznieli oni veliki dogodjaji na zapadu Evrope, koje je Karlo veliki pokrenuo, i koji su se kosnuli silno cieloga zapadnoga Slovienstva od baltičkoga do jadranskoga mora. Polabski, češki, norički, panonski i hrvatski Slovieni došli su u doticaj s novom velikom državom franačkom. Neće biti dakle slučajno, što je u to upravo vrijeme ovo Slovjentstvo stupilo u prielom sa starim oblikom vladavine, i što na pozorište stupaju pojedine osobe sa širim područjem državne vlasti. Bio koliko mu drago neopredieljen odnošaj, u koji je dalmatinska Hrvatska poslije god. 799 stupila s Franačkom³, ipak nalazimo tjesniju svezu medju predstavnicima vlasti obiju zemalja. Ne može biti bez smisla, što su god. 818 poslali svoje zastupnike u Cahov na carsko-kraljevski dvor i Bornu „dux Dalmatiae“ i Ljudevit „dux Panoniae inferioris“. A tjesnija se sveza medju hrvatskim Bornom i franačkim vladaocem ima odanle takodjer izvoditi, što nalazimo Bornu kano saveznika Franačke u ratu proti posavskom Ljudevitu⁴.

Kano što su se dakle i u Češkoj najprije izitali pojedinci izmedju župana, dokle nisu veliki dogodjaji, cvdje osobito sukob medju Moravskom i Franačkom, vlast utisnuli u ruke jednomu licu, Borivoju: tako pod uplivom istih velikih dogodjaja stupa i u Hrvatskoj na površinu jedna osoba, koja ju naprama inostranstvu zastupa. Samo što za Hrvatsku ne možemo onoga prielaza historički konstatovati. Niti to se ne može apodiktički tvrditi, da je Bornu prvi knez bio, ako se i javlja u spomenicima kao takav;

¹ Dějiny narodu českého. I, 102 slied.

² Docum. p. 320—5.

³ Ibid. p. 400.

⁴ Ibid. p. 322—4.

ali mnogo pred njim nije se doba župansko moglo završiti; a moguće je, skoro pače vjerojatno, da je on prvi nov poredak državnoj vlasti otvorio.

U tu promjenu s nosioci državne vlasti u Hrvatskoj nješto će nam svjetla unesti starodavna predaja. Po toj predaji, koja se je sačuvala u dosta starih spomenicah tečajem cieloga srednjega vieka¹, hrvatski se je narod sastojao iz dvanaest plemena (tribus), a svako pleme iz više rodova (generationes). Dvanaest se rodova, t. j. po jedan u svakom plemenu, iztiču kano odličniji, pak iz ovih izlazili su i banovi i župani u starije doba. Članovi tih rodova odlikovali su se, da se poslužim spomenutimi riečmi ljetopisca, „nobilitate generis“; oni su još u župansko doba imali biti „primores“ medju župani. Iz takova jama²no roda bijaše i „Borna“ ili onaj prvi hrvatski knez.

Da se rieči „tribus“ i „genus“ hrvatskih latinski pisanih spomenika ponješto razjasne, budi mi dozvoljeno svratiti pažnju na crnogorsko pleme i bratstvo. Ondje je bratstvo skup više pomanjih ili povećih zadruga, obitelji, koje proizlaze (po znanju ili predaji) od jednoga pradjeda; pak svi, koji jednomu pripadaju bratstvu, nose takodjer jedno ime, koje se naprama drugomu bratstvu uvijek iztiče. Po svojem obsegu jedno bratstvo zauzumlje jedno ili više sela; ali ako imade u jednom selu obitelji različitih bratstava, svaka znade kojemu bratstvu pripada, te su jim i zemlje obično jedna uz drugu. Pleme je skup više bratstava sa točno označenim zemljišnim obsegom. Bratstvenici i plemenici žive u rodstvenoj zajednici, izprepletenoj uzajamnimi i dužnostmi i pravi, i pod zajedničkim poglavari. Svako si bratstvo bira svoga glavara starješinu ili kneza, koji sudi bratstvenikom i vodi jih u rat (serdar, vojvoda, kapetan); a bratstva jednoga plemena biraju si poglavara cieloga plemena, i to obično iz najjačega bratstva. Starješina plemena, vojvoda, imade veliku vlast i u mirno i u ratno doba; a naprama starješini bratstva on je vrst više instancije³. U Crnojgori znači dakle „pleme“ lat. tribus a „bratstvo“ genus, generatio. Starim hrvatskim listinam

¹ V. ibid p. 482—6.

² Bogišić: Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. Str. 512 slied. Kraus: Sitte und Brauch der Südslaven. S. 18 fl. 33 fl. God. 1754 po metropolitu Vasiliju Petroviću bilo je u Crnoj gori u užjem znamenovanju 12 plemena, u Primorju 3, u Brdih 4. Plemenu je teritorialno odgovarala „nahija“. Glavar plemena zvao se vojvoda, glavar bratstva knez.

prva rieč rabi za oba pojma; ali običnije za ovaj drugi, zamjenjuje dakle rieč „bratstvo“. Ali da je i kod Hrvata poznata bila ova rieč i u ovom značenju, razabire se iz glagolske izprave rmanjske od g. 1451, u kojoj sudac Ivaniš veli, da „sa svim bractvom“ postavi „dioce, ki razdile mei (medju) bractvom, kako koga pristoi“¹. S toga su „genera“ latinskih a „plemena“ hrvatskih izprava i spomenika imenom Kačići, Kukari, Šubići, Čudomerići, Svačići itd. bila prava bratstva u ono dvanaest hrvatskih tribus, plemena, i to glavna i najuglednija bratstva, iz kojih su župani i banovi birani, t. j. plemenski i državni starješine, glavari.

Takovo je bratstvo za celo bio i onaj rod, iz kojega je hrvatski knez polazio, a to bratstvo pripadalo je jednomu od onih 12 plemena. Tako u Crnojgori vladalac pripada već od konca XVII stoljeća plemenu Njeguša a bratstvu Petrovića. Koje je pako ime u Hrvatskoj nosilo pleme i rod ili bratstvo, iz kojih su Trpimiri i Kresimiri bili, o tom šute stari spomenici.

Ako imademo uvijek pred očima ove rodstvene odnošaje, na kojih bijaše osnovan sav javan i sukroman život kod Sloviena u starije doba: tada nam neće teško biti nadopuniti oskudicu u pisanih spomenicima *glede načina, kojim je u Hrvatskoj prelazila vrhovna državna vlast i glede položaja njezina nosioca u državnom sklopu*. Ako se najprije osvrnemo na spomenike, da si udarimo kakav takav temelj, tada nalazimo, da je u X stoljeću Kresimir nasliedio na prijestolju svoga otca Trpimira, Miroslav opet svoga otca Kresimira, a ovoga sin mu Držislav; da na dalje početkom XI stoljeća sliede Držislava braća Svetoslav, Kresimir i Gojslav, pak onda sin Svetoslavov Stjepan, a za ovim sin mu Kresimir Petar, dok se taj red ne zaključi s Kresimirovim sinovcem Stjepanom II. Ovdje dakle nalazimo uz stotinu godina vrhovnu vlast državnu prelazeću ili od otca na sina ili od brata na brata, ili napokon na bratova sina. Prema tomu ostajala je vrhovna državna vlast u jednom rodu, te bi se odatle zaključiti moglo, da bijaše nasljedstvena. Ali imademo primjera, da je prenesena u isto doba i na druge. Tako u IX stoljeću zakneži se Domogoj, koji nije bio Trpimirova roda, te je uslied toga poslije njegove smrti sinove mu iztisnuo Sedeslav (877), o kojem se kaže, da je „ex Tibimiri (Trpimiri) progenie“ bio. Ali ova iznimka mogla bi se pripisati prevratu.

¹ Kukuljević: Listine hrvatske str. 77. Sr. akad. rječnik pod riečju „bratstvo“.

Nu u XI stoljeću nalazimo poslije Kresimira Petra najprije Slavica, onda Svinimira Dimitra, premda je Petrov sinovac Stjepan živio, te je tek Svinimira sliedio, koji je na prijestol uzvišen bio, kako se izriekom iztiče, „synodali et concordi totius cleri et populi electione“¹. Odavle se vidi, da je u Hrvatskoj načelo nasljedstva na prijestolu bilo do duše pravilom, ali da nije ni načelo izberivosti izključeno bilo. S toga je i Kresimir Petar mogao uztvrditi, da mu je bog dao „hereditarii regni gubernacula“², i Svinimir mogao se smatrati zakonitim izabranim vladaoцем. Vidi se na dalje i to, da nasljedstvo u samom rodu nije bilo strogo uređjeno; te da je s toga vrhovna državna vlast, premda je redovito prelazila od oca na sina, mogla prema okolnostim prelaziti i na brata ili na bratova sina.

Sve ove pojave nalazimo u drugih takodjer slovjenjskih zemljah one dobe. U Češkoj imao je pravo na prijestol samo rod Přemislovića; ali u najstarije doba stupao je na prijestol onaj od roda, kojega ili je vladalac za života svojim nasljednikom ustanovio, ili ga rod za takova odabrao; s toga nije morao sliediti ni sin prvorodjeni ni najstariji član roda. Za to nalazimo i u Češkoj, da oca nije uvijek nasliedio sin, nego kadšto brat ili bratov sin. Ovakav red nasljedstva trajao je sve do kneza Břetislava, koji je god. 1055 ustanovio nasljedstvo po starješinstvu, t. j. da knezom bude uvijek najstariji mužki član roda bez obzira na bliže ili dalje rodstvo s predjašnjim vladaoцем. U XII pako stoljeću zavlada načelo, da bude samo onaj od Přemislovića češkim vladaoцем, kojega izabere sabor ili prizna ugovor, što no ga vladalac utanači o nasljedstvu s ostalimi članovi roda³. — U Poljskoj je bilo pravo na prijestol kod roda Piastovaca; ali na prijestolu sliedio je sada sin oca, sada brat brata, sada stariji od roda pravom starješinstva, sada onaj, koji je izabran bio⁴. U Rusiji imao je pravo na prijestol samo rod Rurikovaca, koji ako je i bio strana porekla, skoro se posvema poslovio. U početku nasliedio je sin oca, jer se je dogodilo,

¹ Navode v. Documenta p. 511 pod Croatorum duces, reges.

² Ibid. p. 73.

³ Jireček H. Slovanské právo v Čechach i na Moravě I, 192. Kalousek: České statní právo. str. 160—1. Odavle je Spitihněva († 912) nasliedio brat Vratislav († 926), Vaclava († 935) brat Boleslav I († 967) itd.

⁴ Maciejowski: Historya prawodawstw słowiańskich. Wyd. II. t. II, str. 25—7.

da je knez samo jednoga sina ostavio; ali čim to prestade, kano poslije smrti Svjatoslava i Vladimira, borili su se članovi roda za vladavinu. Da se to zaprieči, već je Svjatoslav (954—72) zamislio zemlju tako podieliti, da najstariji sin bude glavnim gospodarom, a braća mu udielni knezovi. Ova misao stupi u život poslije Vladimirove smrti († 1015), ali u sustav svede ju Jaroslav († 1054); premda nije ni on tvrde ustanove o nasljedstvu ostavio. Najstariji od roda Rurikova zauzima mjesto oca; a kad umira, sledi ga onaj, koji je iza njega najstariji. Knez u Kijevu stolujući je načelno gospodar ruske zemlje; on odredjuje s udielnimi kneževinami, kada se izprazne; on je vrhovni sudija i vojvoda; a svaki od braće njegove imade po starješinstvu pravo biti mu nasljednikom; svaki se njih smrću starijega sve to više primiče veliko-kneževskom prijestolu; iz Smolenska prelaze u Perejaslav, odavle u Černigov, a napokon u Kijev. Uza to zavlada običaj, da samo onaj imade pravo na kijevski prijestol, kojega je otac već na njem sjedio. Sinovi oca, koji je umro prije nego li je u Kijev došao, ostaju u udielnih kneževinah. Ali odkako je ugled Kijeva stao padati, starijim priznavan je i ne kijevski knez. A tako su u ovako neopredjeljenom redu nasljedstva učinjene i druge iznimke; te bi kadšto veliki knez sam sinu svomu ostavio prijestol, ovaj opet bratu; kadšto pako sam si narod prizvao kneza itd. Da su ovaki odnošaji neuredjeni dali povoda nutarnjim ratom, poznato je iz poviesti¹.

U ovih dakle slovjenjskih zemljah priznato je glede prava na prijestol jedno načelo, da naime to pravo pripada jednomu rodu: u Češkoj premislovskom, u Poljskoj piastovu, u Rusiji Rurikovu t. j. rodu, koji polazi od zajedničkoga praotca: Premislava, Piasta, Rurika. Svaki član toga roda uživao je pravo nasljedstva. sin, brat, sinovac, stariji, mladji; ali svagdje se opaža težnja, da se uvede i ustanovi red nasljedstva po starješinstvu. U odredjivanje nasljednika uplivao je sada sam vladalac, sada cio rod, sada oba sporazumno, sada zastupnici naroda, zemlje.

Sudeć po navedenom redu, kojim su vladaoi u Hrvatskoj sledili na prijestolu, ova su načela vladala i u njoj. O tom ne ima sumnje, da je i u Hrvatskoj pravo na prijestol priznato samo jednomu rodu, kojemu su pripadali Trpimir, oba Kresimira, Miroslav, Svetoslav, Gojislav, oba Stjepana i Petar Kresimir; na dalje da

¹ Бестужевъ-Рюминъ: Русская исторія. I, 193 сл. Th. Schiemann: Russland, Polen, Livland bis ins XVII Jahrh. S. 94—6.

nisu se u nasljedstvu izmjenjivali po pravu prvorodstva, već da je pravo starješinstva u rodu odlučan uticaj imalo. Ovo drugo proviruje iz dva podatka, koja nalazimo u spomenicima. U izvještaju na ime o nesretnom ratu hrvatsko-mletačkom god. 997/8 zabilježi mletački poviestnik¹ uz ostalo ovo: „Sclavorum etiam regis frater, Surigna nomine, aderat (na ime u Trogiru), qui condam *fraterno dolo deceptus* regni amiserat diadema“. Po toj bilježici bio bi Surinja imao zauzeti hrvatski prijestol; ali ga „prevari“ brat; a to može imati smisla samo onda, ako se uzme, da je mlađji brat Surinje zaposjeo prijestol pretekav si starijega, ili da je brat Surinje za nasljednika si odredio bio sina svoga. Isti Mlečanin pripovieda na dalje, da se je taj Surinja pokorio onom prilikom duždu Petru Orseolu, pak da mu je za taoca dao svoga sina, tada još maljašna, Stjepana. Ne ima sumnje, da je taj Stjepan, kašnje duždov zet i suprug kćeri njegove Hicele, otac Petru Kresimiru. A ipak je on na prijestol došao tek poslije striceva svojih Svetoslava, Kresimira i Gojslava. Ovdje dakle vidimo, da je u nasljedstvenom redu pravo starješinstva pobjedu steklo; u koliko je pako ono u Hrvatskoj mienjano uplivom vladalaca samoga t j. u koliko si je on sam naznačivao svoga nasljednika, na to ne možemo odgovoriti ne imajući podloge u sačuvanih spomenicima.

Svi se ovi pojavi o prielazu državne vlasti lasno mogu shvatiti, ako se o zadržanom životu slovjenškoga naroda omjere. Svaka zadruga imade svojega glavara, svoga običnim imenom domaćina. On nije gospodarom već samo upravljateljem zadržanoga imetka, na koji ne ima većega prava od ikojega odraslih zadržugara. Domaćinom je redovito najstariji član zadruge, a uz njega glavnom su joj podporom stariji članovi prema poslovi: U stara glava a u mlada snaga“. I gdje se domaćin bira, izbor pada obično na najstarijega u zadruzi. U mnogih krajevih naroda domaćin naznači si od starijih i nasljednika; a kada taj nije naznačen, tada poslije smrti domaćina stariji se posavjetuje s ostalimi zadržugari o nasljedniku, te ovi imenuju si onoga starijega za domaćina. Ovi nazori vladali su i u širjoj zadruzi, u bratstvu, i u plemenu, u kojih su si bratstvenici i plemenici postavljali svoje poglavare, starješine. Ovi su nazori vladali i u rodu, na kojega je preneseno pravo na prijestol; te su oni odlučivali i glede nasljedstva u vladavini.

Da je hrvatski narod *právo izbora* nasljednika na prijestolu vršio u slučaju, kada je red vladavine u vladalačkom rodu prekinut bio,

¹ Johannis chronicon venetum. Documenta p. 427.

imade se jasan dokaz u navedenom slučaju glede Svinimira. Da je právo na prijestol prvobitno izborom prenešeno bilo na jedan rod, sledi iz pomenutih uredaba zadružnoga života kod Slovjena, uslied kojih i bratstva ili rodovi i plemena birala su si svoje stariješine, vojvode, knezove. Nu i poslije, od kako je právo naznačiti vladaoca prešlo na rod prvobitnim izborom naznačen, pridržan je narodu njeki uticaj kod svake promjene u osobi vladaoca. U Češkoj postavljen je novi vladalac iz premislavljeva roda u pritomnosti cieloga ondje uz veliko slavlje sakupljenoga i novoga vladaoca priznavajućega naroda. Tako je bivalo i u Hrvatskoj, kao što nam razjasnjuju ove rieči¹ spomenutoga Kresimirova sinovca Stjepana, koje glase: „cum igitur dei omnipotentis pietas me sua clementia patrum, auum, proauumque solio (in) regio, *omnibus Chroaciae et Dalmaciae nobilibus collaudantibus, exaltauerit honore . . .*“ Ovdje dakle Stjepan proglašuje hrvatski prijestol baštinom, koju je od otaca, djedova i pradjedova nasliedio. To isto tvrdi u drugoj izpravi² ovimi riečmi: „Ego Stephanus, dei clementia eiusdem patrum mei (Cresimiri) in regno heres“. A ovakovim je smatrao takodjer stric njegov Kresimir hrvatski prijestol³. Právo na prijestol bijaše dakle u rodu nasliedjeno; pa ipak se ondje kaže, da je uzvišen bio na djedovinski prijestol uz priznanje svih hrvatskih i dalmatinskih plemića t. j. zastupnika hrvatskih plemena. Ako ove rieči Stjepanove sa spomenutimi nješto više Svinimirovimi uzporedimo, tada nalazimo tu sličnost, da je ovdje i ondje narod sudjelovao; ali opet i tu razliku, da je Svinimira izabrao kraljem; a Stjepana, koji je već kano član vladalačkoga roda imao právo na prijestol, kod nastupa, t. j. poslije Svinimirove smrti, priznao za svoga zakonitoga kralja. Odavle se imade zaključiti, da je ono nasliedjeno právo priznanjem naroda prigodom krunitbe stupilo u život, postalo istinom. Čin pako krunitbe razabiremo iz Svinimirove zavjernice⁴ od god. 1076, u kojoj se izriekom kaže, da je on „per vexillum, ense, sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex“.

¹ U povelji od god. 1088/9. Docum. p. 148.

² Ibid. p. 152.

³ „Ego Cresimir — piše — aui mei beate memorie Cresimiri regis, patrisque mei regis Stephani . . . habenas regni retinens“. Ibid. p. 72.

⁴ Ibid. p. 103.

⁵ Krunitbenu svečanost opisuje nagadjanjem da kako I. Kukuljević u Radu knj LVIII, str. 48—51.

Ali ne samo prielaz vladalačkoga prava bijaše u Hrvatskoj osnovan na plemenskoj i rodovnoj uredbi, nego i *obseg vladalačke vlasti*. I ono malo sačuvanih spomenika one dobe prikazuju nam hrvatskoga kneza i kralja s jedne strane kano kršćanskoga vladaoča, obasuta onim sjajem i ugledom i snabdjena onom moći, što no su jih kršćanstvo i crkva sredovječnomu kršćanskomu vladaoču dali, s druge pako strane kano glavu naroda sastojećega se iz plemena i rodova i kano starješinu zemlje sastavljene iz župa.

Prema nauku kršćanskom, koji je sv. Augustin u kratko ovimi riečmi izrazio: „solus deus regnorum imperiorumque terrae largitor est“¹, i hrvatski vladalac smatra se takovim „dei gratia, dei providentia, nutu dei, divina favente clementia“² itd. Ako i dobiva vladalačku vlast pravom nasljedstva neposredno, to ju on ipak posredno izvodi iz volje i odredbe božje; pak se i višnjemu preporuča: „qualiter — kako kaže Petar Kresimir — hereditarii regni michi concessa gubernacula conservaret“³, te njemu pripisuje, što su se granice zemlje razširile na kopnu i na moru⁴. Punoću prava i vlasti prima krunitbom, koja je odlično vjerskim činom, a temeljna mu je misao, da izrazi, kako vladalac odredbom i dozvolom božjom vlada, te je organom božjim u upravljanju naroda. Kruna, koja mu se tom prigodom stavlja na glavu, znak je slave i veličanstva; po njoj tek stiče u pravom smislu naslov „regia maiestas, dignitas“, kojim se hrvatski takodjer vladalac u javnih izpravah kiti⁴. Žezlo ili pastirski štap poziva vladaoča, da povjeren mu puk ljubavju, vjernošću i pažnjom pastira vodi i za njega, ako je nužno, svoj život žrtvuje. Mač prikazuje simbolički dužnost vladaoča, da pravo i nevinost brani a zločin kazni. Zastava predaje mu se kano vrhovnomu vojskovođji, da se za pravdu bori. „Kraljevski prijestol“, „regalis thronus, solium regale“, kako se u naših izpravah čita⁵, i koj je vladalac prigodom krunitbe prvi put svečano zasio, jest odsjev božjega prijestola, s kojega svevišnji svietom upravlja, kano što i kršćanski vladalac sa svojega prijestola povjerenom si zemljom upravlja. Oдавle je i Dimitar Svinimir izjavio, da vrši kraljevsku

¹ De civitate dei. V, 21.

² Documenta p. 78, 90, 178.

³ Ibid. p. 73.

⁴ V. ibid. 29, 73, 139.

⁵ Ibid. p. 112, 113, 138, 148.

vlast kano namjestnik božji „*gratia divinitus collata subministrante et sagacis vigore sciencie vere celitus attribute cooperante*“¹.

Ali uz ovaj ugled, kojim kršćanstvo obasjava vladaoca, i kojega je dionikom bio i hrvatski vladalac, preuzima ovaj velike dužnosti. Dana mu je velika vlast ne radi njega samoga nego radi naroda; s toga on je radi puka, a ne puk radi njega. „*In hoc reges — veli sv. Augustin² — sicut eis divinitus praecipitur, deo serviunt, in quantum reges sunt, si in suo regno bona iubeant, mala prohibeant; non solum quae pertinent ad humanam societatem, verum etiam quae pertinent ad divinam religionem*“. Nije on neodgovoran, već je odgovoran za puk svojoj sviesti i bogu: „*Sumis, kaže mu se prigodom krunitbe, praeclarum sane inter mortales locum, sed discriminis, laboris atque anxietatis plenum. Verum si consideraveris, quod omnis potestas a domino deo est, per quem reges regnant et legum conditores iusta decernunt, tu quoque de grege tibi commisso ipsi deo rationem es rediturus . . .*“ (Pontif. rom.) Nesmie se dati svojimi strastmi voditi; ne smie misliti, da je za to svaki čin njegov pravedan i ćudoredan, jer potiče od njega. Krieposti, u kojih imade prednjačiti, valja mu učiti od kralja sviju kraljeva; a medju svimi kriepostmi, kojimi se imade kršćanski vladalac odlikovati, jest pravednost, jest dobrohotnost naprama svakomu „*Omnibus te adeuntibus — preporuča mu se kod krunitbe — benignum, mansvetum atque affabilem pro regia tua potestate praebebis*“ Hrvatski kralj Dimitar Svinimir izriekom se je u zavjernici uz ostalo obvezao, da će u svaćem biti pravedan: „*in omnibus, quae ad rectitudinis statum congruunt, deo auctore, me aequum exhibeam*“³. A svoju kraljevsku vlast vršeci držao je, da ne smie nitko biti lišen dokaza njegove dobrostivosti⁴.

Prema ovim kršćanskim nazorom o pravih i o vlasti kršćanskoga vladaoca hrvatski je knez i kralj bio prije svega kano vladalac kršćanski u izvršivanju svojih prava i svoje vlasti ograničen božjim zakonom, očitovanim u vjeri, a crkvom proglašenim i štićenim. U tom smislu bijaše i u Hrvatskoj, kano u cijeloj kršćanskoj Evropi srednjega vieka, vlast vladalačka ograničena; u koliko je pako i u Hrvatskoj na nju crkva utjecala, viditi ćemo kašnje.

¹ Ibid. p. 116.

² Contra Cresconium III, 51.

³ Documenta p. 104.

⁴ Ibid. p. 139.

Sada nastaje pitanje: bijaše li *vladalačka vlast* u Hrvatskoj ograničena i državnim zakonom, ili samim društvom? Odgovor na ovo pitanje čini se težak ponajviše poradi nedostatnosti historijskih spomenika one dobe. Ali ja ću kušati na nj odgovoriti i uz ove razmjerno nedostatne spomenike.

Tko je iole pomnjivo pročitao listine hrvatskih knezova i kraljeva, mogao je opaziti, da gotovo nijedan vladalački akt ne biva bez sudjelovanja župana i dostojanstvenika. Evo primjerâ! Knez Trpimir sagradio je samostan i radi njegova uredjenja učinio zajam „*communi consilio meis cum omnibus zuppanis*“.¹ Knez Mutimir rješava pravdu između spljetskoga nadbiskupa i ninskoga biskupa „*communi consilio cum meis cunctis fidelibus et primatibus populi*“.² Kralj Petar Kresimir podjeljuje kraljevsku slobodštinu zadarskomu ženskomu samostanu sv. Marije „*concessione Laurencii spalatensis archiepiscopi omniumque nostri regni episcoporum, et laudacione nostri ducis Stephani ceterorumque Chroatie comitum*“³; na dalje benediktinskomu samostanu sv. Krševana u Zadru daruje otok Maon „*residens una cum nostris iupanis, comitibus atque banis, capellanis etiam nostre regalis aule . . . sic bona nostra decrevit voluntas annuentibus et supplicantibus universi nostri regni principibus*“ . . .⁴; na dalje svjedoči „*cum omnibus nobilibus meis*“ o slobodštini danoj belgradskomu samostanu sv. Tome⁵; na dalje rješava zemljišno pitanje glede rabske biskupije „*insimul meis cum principibus*“.⁶ Kralj Svinimir daruje spljetskomu samostanu sv. Benedikta posjed Rusicu u Lazanih „*consultu omnium servorum dei et nobilium nostrorum*“;⁷ na dalje spljetskomu nadbiskupu podjeljuje cetinsku župu „*una cum Gregorio venerabili Chroatorum episcopo et tepcio Dominico, meorum comitum aliorumque nobilium communi fulcitus consilio*“⁸; na dalje potvrđuje spomenutomu zadarskomu samostanu sv. Marije po kralju P. Kresimiru podijeljenu mu slobodštinu uz privolju crkvenih poglavara, „*et alii episcopi et comites laudantes confirmaverunt*“.⁹ Napokon kralj Stjepan II

¹ Ibid. p. 3.

² Ibid. p. 15.

³ Ibid. p. 66.

⁴ Ibid. p. 73.

⁵ Ibid. p. 74.

⁶ Ibid. p. 87.

⁷ Ibid. p. 113.

⁸ Ibid. p. 117.

⁹ Ibid. p. 145.

potvrđuje rečenomu spljetskomu samostanu darovnicu svojega predšastnika „nostrorum nobilium consilio suffulti“.¹ U ovih dakle primjerih hrvatski vladalac pozajmljuje novac za dogradnju samostana, rješava pravdu između dvojice crkvenih dostojanstvenika, podjeljuje povlastice i darovnice crkvenim sborovom, ustanovljuje granice biskupijam uz savjet, privolju, supotvrdu državljana, imenom „zuppani (iuppani), primates populi, regni principes, comites, nobiles“. Od ovih izraza samo prvi je već u sebi jasan, te znači predstavnike župa, župane; dočim ostali su izrazi odviše obćeniti, naznačujući prvake, starješine puka i kraljevine, te plemiće i „comites“ zemlje. Ove će nam izraze razjasniti i protumačiti podpisi onih vladalačkih listina; jer ne ima sumnje, da oni obćeniti izrazi obuhvaćaju također supodpisnike izprava, kod kojih se napose nalaze. Na kneževskih listinah, u kojih se Trpimir i Mutimir poziva na savjet „župana“ i starješina ili prvaka puka, potpisani su samo župani; pak za to ne ima sumnje, da se ondje pod izrazom „primates populi“ imaju razumievati župani. Ali, kako se osobito iz Mutimirove listine razabire, bilo je župana dvoje vrsti, na ime jedni su bili samo glavari župa, te se u potpisu označuju samo dodatkom uz ime rieči „iupanus“, kano što „Petrus iupanus“, ili još nazivom župe, kano: Zelimir iupanus Cleunae, Leledrag iupanus Clissiae; drugi su obnašali dvorsku čast, kano što Budimir iupanus palatinus, Prisna macecharius iupanus, Pirvana iupanus cavallarius, Zelisto, Boledrag, Cresamustlo i Stephanus iupanus camerarius, Zelidedo iupanus pincernarius, Tugina iupanus armiger; njeki su pače obnašali takovu čast i kod kneginje: Budimir iupanus comitissae, Zelidrag (iupanus) macecharius comitissae. Jednim i drugim glavni je naslov „iupanus“, koji naslov nose i glavari župa i dvorski dostojanstvenici tako, da u kneževskom razdoblju među „primates populi“ kano da i nije bilo drugoga naslova. U drugo t. j. kraljevsko doba pojavlja se uz „iupanus“ također naslov „comes“, na jednom pače mjestu i naslov „baro“ u višebroju „barones“.² Ovaj drugi naslov, na ime „comes“, počeo je za cijelo sa zapada prodirati, i to, reći bi, postupice tako, da kano što je kraljevski dvor stao se sve više na zapadnu preuredjivati, tako je dvorski župan najprije zamienio ovaj starodavni hrvatski i u obće slovjenki

¹ Ibid. p. 148.

² Darovnica kr. Svinimira god. 1076 *ibid.* p. 106: „et aliorum nostrorum comitum et baronum“.

naslov sa zapadno latinskim naslovom „comes“. To nam potvrđuje spomenuta darovnica P. Kresimira od god. 1069, u kojoj se usporedice razlikuju u textu „iupani“ i „comites“; a u podpisih glavaru župa pridržavaju starodavno ime „iupannus“, te se kano takovi navode župan ninski, lučki, bibrirski, sidražki, cetinski, dočim se Boleslav ne piše „curialis iupanus“ nego „curialis comes“, Studec ne „iupanus“ pincernarius“ kano što Celided u Mutimirovoj listini, nego „regalis pincerna“ itd. Ovi dakle ujekadašnji dvorski župani primaju naslov „comites“, te se „curialis comes, postelnic, regalis pincerna, regalis curie iudex“, pod onom izpravom podpisani, jamačno razumievaju pod „comites“, koji se uz „iupani“ spominju ondje. Reć bi, da ovi „comites“ nisu bili podjedno župani, jer dočim se „Budeć“ podpisuje ne samo „postelnic“ nego i „berberisticus iupanus“, ovaj se naslov kod drugih ne nalazi uz onaj dvorski. Onim lat. zapadnim naslovom kano da se je dvorske dostojanstvenike, koji su prije bili župani, htjelo razlikovati od pravih glavaru župa. Ovi nose i na dalje starodavni domaći naslov; ali polagano se i na njih prenosi onaj drugi zapadni; to se događjalo za kraljevanja Dimitrija Svinimira, kano što potvrđuje njegova darovnica¹ od god. 1076, u kojoj se podpisuju Dobril kano „comes cleunensis“, Pribin kano „comes cetinensis“, Lubomir kano „comes“ (de Sidraga), a ne starodavnim imenom „župan“. Iz ove se pače listine razabire, kako su se postupice hrvatska dvorska imena na zapadnu latinila; ondje se na ime Dominik podpisuje „tepi, curialis comes“, rabi mu dakle starohrvatski naslov „тєпѣуи“² i novi latinski „curialis comes“. Prema tomu mislim, da je stari naslov „župan“ s vremenom dobio si stranoga zapadnoga druga u imenu lat. „comes“; pak da se je ovaj naslov počeo davati županom, i to ponajprije dvorskim, onda zemaljskim; nu da se jedni i drugi glavno razumievaju pod onimi obćenitimi izrazi: „primates, principes“.

Župani su dakle bili uz vladaoca glavni učestnici državne vlasti. U doba župansko nosioci državne vlasti, kako spomenusmo, bijahu samo župani. To je ono doba, o kojoj govore bizantinski pisci, kada tvrde, da Slovjeni ne imaju vladara (αρχοντα) nego samo starješine župane (ζουτάνους γέροντας). U kneževsko i kraljevsko

¹ Ibid. 106.

² V. Miklošić: Lexicon palaeoslov. a. v. тєпѣуи. Daničić: Rječnik iz srpskih starina a. h. v.

doba podijeljena je državna vlast medju kneza i kralja te župane tako, da je prvi smatran glavarem ciele zemlje, a drugi glavari njezinih pojedinih dielova, pak da je prvi u vršenju vlasti državne nad celom državom upućen bio na sudjelovanje glavara pojedinih česti države, na sudjelovanje župana. Župani bijahu naravni savjetnici vladaoca, bijahu naravni članovi vladaočeva vieća; naravui za to, jer je njihov položaj osnovan bio na nutarnjem ustrojstvu hrvatskoga naroda i hrvatske zemlje.

Tako je bivalo i kod drugih slovjsenskih naroda i u drugih slovjsenskih državah u ono davno doba, dok nisu strane uredbe preotele prievlast Tako u Moravskoj, kad se je Rastislav, suvremenik našem Domogoju, odlučio bio, da se za vjerovjestnike obrati u Carigrad i tim svoju zemlju i s crkvene strane rieši njemačkoga upliva, „сѣвътъ сѣтвори съ кнези сконни и съ моравлини“, što Miklošić prevodi: „consilium habuit cum principibus suis et cum Moravis“¹ — gotovo iste rieči našega Mutimira: *communi consilio cum meis cunctis fidelibus (съ моравлини) et primatibus (съ кнези) populi*“. Pošto je i stara Moravska podijeljena bila na župe², ne ima sumnje, da su „кнези“ izvora bili „župani“, *comites*. Rieč „primates“ za spomenutu slovjsensku „кнези“ upotrebljuje se na drugom mjestu, gdje se govori o miru god. 901 medju Moravskom i Njemačkom: „Missi sunt, qui ipsum ducem et omnes primates eius eandem pacem se servaturos iuramento constringerent“.³ Tako je bivalo i u susjednoj Češkoj, gdje je takodjer knez u svih važnijih poslovih zemlje vezan bio na glas starješina, koji se u lat. spomenicih „seniores, maiores natu, primates, proceres“, za tim „comites“, a u nješto kasnijih čeških lechy, vladky, „kmetovi“ zovu, koja rieč znači i u starih srbskih i bugarskih i ruskih spomenicih kadšto „magnatum, procerum unum“⁴. „Rex Vratislaus — kaže se pod god. 1091 — congregat terrae maiores natu, atque corroborat omnium sacramento comitum“.⁵ Kmetovi bijahu uvijek pozvani knezom, kad je god potreba ili korist zemlje zahtievala; a osobito kad se radilo o spoljašnjih pitanjih. „Oni sami — kaže Palacky⁶ —

¹ Die Legende v. h. Cyrillus. S. 25, 42. Šafarik: Památky dřevu. pisemn. Jihoslovanův. p. 17, Житие св. Константина. XIV.

² H. Jireček: Slovanské právo v Čechách i na Moravě. II, 13.

³ Annal Fuld. ed. Pertz ad a. 901.

⁴ V. Miklošić: Lexicon palaeoslov. a. v. кметъ.

⁵ Kod H. Jirečka op. cit. II, 134.

⁶ Dějiny narodu čes. I, 200.

sastavljali su tako rekuć cieli narod češki; u njih je počivalo pravo prvobitno jedro i glavna sila njegova od najstarije dobe sve do XIV stoljeća“. U Poljskoj je vladalac zastupao državu prama iuostranstvu, bijaše vrhovni zapovjednik vojske i glava nutarnje uprave; ali uza sebe imao je „principes, proceres, nobiles“, od kojih se mogu razlikovati dva razreda: u jedan su spadali glavari pojedinih pokrajina (ducatu, provinciae, comitatu), obično „comites“ zvani, odgovarajući našim županom; u drugi pako dvorski dostojanstvenici, kojim je na čelu stajao „comes palatiu“, vršeci kano predsjednik vieća velik upliv i na državne poslove¹. U Rusiji je knez imao uza se „družinu“, sastojeću se iz „muževa“ t. j. slobodnih ljudi (люди) i boljara, koji su stupili u službu kneza, te su njegovo vieće (доума) sastavljali; a uz ovo kneževsko vieće postojalo je zemaljsko (княге), u koje su ulazili slobodni gospodari (домокладники) za razpravljanje obćih poslova.

Svi ovi primjeri potvrđuju, da je kod svih Sloviena u staro doba vladalac, kano zastupnik ciele zemlje, dielio državnu vlast s plemenskim starješinama, kano sa zastupnici pojedinih plemena i dielova zemlje. A ovimi se primjeri samo utvrđuje, što je o hrvatskom knezu i kralju naprama županom glede vršenja državne vlasti rečeno.

Samo se po sebi namiče pitanje: kakav je položaj zauzimao ban u tom skupu? U X. stoljeću bio je hrvatski ban podjedno županom triju županija, koje su zapremale ovkraj Velebita južnu hrvatsku visočinu, župu na ime gacku, ličku i krbavsku². Odavle se vidi, da je ban po rodu imao biti, kano što su i župani bili, članom onih rodova u plemenih, iz kojih su upravljalci zemlje potjecali; pak da će u bitnosti istinita biti ona dosta stara predaja³, po kojoj bi bili banovi iz šest rodova ili bratstva birani od svih plemena. Vlast bana bila je već u X. stoljeću tako velika, da se jedan, na ime Pribina, drznuo postaviti silovitu ruku na kneza Miroslava, da se vrhovne državne vlasti dočepa. Da je banska čast i u kraljevsko doba bila uzvišena, sliedi već odanle, što se u kraljevskih izpravah ili uz vladaoca spominju⁴, ili medju podpisnici na prvom

¹ Schliemann: Geschichte Polens (Russland, Polen und Livland) I, 424—7. Maciejowski: Historia prawodawstw słowiańskich. (II. wyd.) II, 30 sl.

² Documenta p. 400.

³ Ibid. p. 486.

⁴ Ibid. p. 62.

mjestu navode¹, u drugih pako izpravah na čelu njihovu poslije imena vladajućega kralja njihovo ime bilježi². Odkle se vidi, da je ban imao biti prvim viečnikom u vladalačkom vieću.

Župani i bani zastupali su svakolika plemena kod nosioca vrhovne državne vlasti. Oni su bili pravi „primates, primores, principes“; oni su bili „nobiles“ t. j. plemići, plemstvo, u strogom smislu rieči. Nu župani su, kako je rečeno, obnašali takodjer dvorske službe, to pod predjašnjim imenom, to pod kasnijim stranim „comites“. Iz izprava ne može se razabrati, kojim su jim načinom dvorske službe podjeljivane: nisu li na ime neki župani određeni bili za obavljanje tih služba, ili nisu li bili samim vladaocem u te službe primljeni. U Rusiji stupali su boljari, koji su posjedovali imanja na temelju prava lične sobstvenosti, svoje volje u kneževsku družinu, uglavili s knezom ugovor, i opet dobre volje izstupali. Svakoga boljarina stupivšega u družinu kneza nepriepornim pravom smatralo se pravo savjeta naprama knezu sastavljajući njegovu „дѣлу“. Ovi boljari postavljani su većinom za posadnike, tisućnike i vojvode.³ I u Češkoj su lechovi, kmetovi, obavljali takodjer dvorske službe; te se ondje pod uplivom susjedne Njemačke tek početkom XI stoljeća počelo uz staro razvijati i dvorsko plemstvo, kad su na ime češki vladaoci svoje dvorjanike za izkazanu jim službu stali plemstvom, obično uz nekretna dobra, nagradjivati⁴. Za Hrvatsku ne ima primjera tomu ravna; te mislim, da su ovdje župani, ili bar plemići, preuzimali dvorsku službu, t. j. postajali tepčije, dvorski sudci, postelnici, vinotoči, štitnici ili štitonoše, ubrusari itd. A da je kadšto župan preuzeo službu dvorsku pridržav takodjer župsku službu, kano da na to naslučuje navedeni primjer Budeca, koji je i postelnikom dvorskim i bibrirskim županom bio. Ako tako, t. j. ako su dvorjanici uzimani bili iz reda župana ili plemića u obće: tada su oni svi takodjer bili uz župane i banove učestnici državne vlasti.

Ali uz župane, banove i dvorske častnike spominju se još biskupi kano savjetnici vladaočevi. Biskupi se takodjer nalaze podpisani kano svjedoci kraljevskih darovnica. Nego u tom pogledu udara ipak u oči dvoje: a) da u izpravah prvoga t. j. kneževskoga doba ne ima traga sudjelovanju biskupa u državnih poslovih; onda b)

¹ Ibid. p. 52.

² Ibid. p. 80, 85, 95, 96.

³ Bestužev-Rjumin op. cit. I, 208.

⁴ Jireček H. op. cit. II, 73.

da se to isto opaža u njekih izpravah drugoga t. j. kraljevskoga razdobja, gdje se vladalac poziva na savjet i sudjelovanje samo velikaša i plemstva zemlje, dočim se u drugih to isto čini i glede biskupa. Tako kada P. Kresimir podjeljuje slobodštinu zadarskomu samostanu sv. Marije, poziva se na dozvolu (*concessio*) nadbiskupa spljetskoga i svih biskupa zemlje, a tako i D. Svinimir, kada ovu povelju potvrđuje. U jednoj Svinimirovoj darovnici ne poziva se na savjet svih biskupa nego samo na savjet hrvatskoga biskupa, koji je, kako je poznato, bio ujedno kancelarom kraljevine, te je uvijek kralja aliedio. Pošto se spomenute izprave odnose na crkvene zavode, to sudjelovanje biskupa u crkvenih poslovih nije i onako ništa ne obična; a pošto se ipak na njih vladalac ne poziva uvijek redovito, kano što na župane i velikaše: kano da bi se smjelo odavle izvoditi, da biskupi, osim možebit hrvatskoga kano kancelara kraljevine, nisu uvijek i redovito bili učestnici u državnoj vlasti.

Ako su ovi izvodi istiniti, tada su župani, ban, članovi vladalačke obitelji (kano što potvrđuje navedeni primjer o knezu Stjepanu, sinovcu P. Kresimira), za tim dvorski častnici s kancelarom, i u mnogih slučajevih biskupi s nadbiskupom stajali o bok hrvatskomu vladaocu u izvršivanju državne vlasti. Ovo bijaše njegovo vieće. Što se ipak ne ima tako razumievati, kano da su svikolici ovi, kojim je inače to pravo pripadalo, imali uvijek i svagdje kod svakoga vladalačkoga čina prisutni biti, i kano da bi ovaj u protivnom slučaju nevaljan postao. Prema jednostavnim državnim odnošajem i prema običajem u drugih takodjer zemljah one dobe kralj je osim u svojem dvoru i u drugih mjestih zemlje vršio državnu vlast, pak se je u tom vršenju služio sudjelovanjem onih svojih državljana, koji su na to imali pravo a o njegovu se boku nalazili. Prisutni su zastupali njekim načinom i odsutne; te je s toga mogao vladalac reći, da čini ovo ili ono na savjet i privolom svih velikaša, svih plemića itd. zemlje. U čem se je ovo sudjelovanje sastojalo, dade se donjekle zaključiti iz izjava u vladalačkih izpravah, za koje se upotrebljuju izrazi: *consilium*, *consultum*, *annutus*, *laudatio*, *confirmatio*, *supplicatio*. Savjetnici na ime gdje što su molili vladaoca za koji čin državne vlasti, gdje što su mu savjetovali ili sami ili njim upitani, gdješto su privolili, gdje što potvrdili t. j. pristajali.

Nu više navedene rieči vladalačkih izprava, kojimi se izriče sudjelovanje ne samo ondje podpisanih, obično u broju ograničenom, nego množine, kano što „cum meis *cunctis fidelibus* et pri-

matibus populi . . . omnium regni nostri episcoporum, ceterorumque Chroatae comitum . . . cum *omnibus nobilibus meis* . . . daju naslućivati, da su kadšto ne samo župani i dvorski častnici i biskupi uz vladaoca razpravljajući državne poslove nego i mnogi drugi bili. To se isto potvrđuje, popunjuje i razjasnjuje još drugim izrazi. Tako kralj D. Svinimir zaključuje svoju darovnicu od 9. listopada 1076 god ovimi riečmi: „Acta sunt hec in presencia horum servorum dei (biskupa) . . . nec non comitum et baronum, ubi fuit *fideliū maxima congregacio*“¹. Tako kralj Stjepan II piše god. 1088/9 u gradu Šibeniku, da kad je stupio na priestol, „*undique universa nobilitas seu exigui populi manus, ac caeteri ecclesiarum cenobiorumque rectores, vel retroactis pro causis aut confirmationis rerum, vel gracia communis nostri regni utilitatis, ad nostram, ut moris est omnibus imperantibus, (presenciam) confluere ceperunt*“². Ovdje se na jednom i drugom mjestu dosta jasno govori o sastancih, o skupštinah uz sudjelovanje ne samo plemstva i episkopata nego i puka, nižih napose državljana (*exigui populi manus*); a u drugoj izpravi navodi se, za što su se oko kralja sakupljali ne samo plemstvo i više svećenstvo nego i pućani i niže svećenstvo redovnićko i dušobrižnićko; na ime njeki, da izmole riešenje zaostalih poslova, drugi, da si dadu potvrditi povlasti i prava; ali uz ove više privatne poslove navode se takodjer javni (*gratia communis nostri regni utilitatis*), koji su se u takovih skupštinah narodnih razpravljali. Takove narodne skupštine potvrđuje osobito svećana izjava D. Svinimira, da je na hrvatski priestol uzvišen „*synodali et concordī tocīus cleri et populi electione*“³ t. j. bijaše izabran u skupštini (*synodus* = *congregatio*) po svem kolikom svećenstvu i narodu. Ovdje je dakle svećenstvo i puk vršilo u *skupštini* (*synodus*) najviše pravo, pravo izbora vladaoca

Iz ovih dakle izprava sledi, da su u Hrvatskoj prije XII stoljeća držane skupštine, u kojih je s plemstvom i svećenstvom sudjelovao takodjer puk. Svjedoćanstva ovih riedkih izprava biti će jasnija i popunjena glede sastava i lica tih skupština, ako se osvrnemo na suvremene skupštine kod drugih slovjenjskih plemena.

Kod svih slovjenjskih plemena bijaše u staro doba nosilac državne vlasti, bio kojega mu drago naslova, upućen u izvršivanju te vlasti

¹ Documenta p. 106.

² Ibid. p. 148.

³ Ibid. p. 103.

na glas skupštine. U Rusiji sastajala su se plemena, kano što Novgorodjani, Smoljani, Kijevljani, Poločani „*на коже на думу на кѣву*“. Svaka oblast (*колоть, влать*), kneževina (*кнѣженіе*) imala je svoje „*кѣве*“, koje se držalo obično u glavnom joj gradu. Ovo „*вѣче, дума*“ bijaše središnja skupština za cijelu oblast; te su se ondje sastajali žitelji ne samo glavnoga grada nego i prigradova i sela, koja su imala opet za svoje mjestne poslove posebne skupštine. U tu osrednju skupštinu dolazili su svikolici slobodni žitelji (*люди, мѣжи*) oblasti, knežije, bez svakoga ograničenja glede slojeva i stališa, bili *лучшіе люди, меньшіе, черные, или смерды, худые мужики, купцы* itd. O mjestu i vremenu, gdje se i kada sastajalo „*вѣче*“ ne bijaše ništa stalno uglavljeno; sastajalo se onda, kad je potreba iziskivala, i ondje, gdje je najsgodnije u takovu slučaju bivalo; ali obično u gradu pod vedrim nebom, a kadšto i izvan grada u polju. Trajalo je tako dugo, dok su se poslovi, radi kojih bijaše sazvano, dovršili. Sazivao ga obično knez t. j. glava oblasti; ali kadšto i drugi, koji je držao, da javno dobro zahtieva takav sastanak. Svaki, koji je imao pravo dolaziti u „*вѣче*“, imao je pravo i sazvati ga u slučaju potrebe, samo ako je odziva našao u sudržavljana. Obično se sazivalo zvonom. Rješavalo se po svoj prilici ili jednoglasnošću ili takovom većinom glasova, da se manjina nije usudila protiviti. O načinu i toku viećanja imade malo svjedočanstva za starije doba. Obično je prvi progovorio onaj, koji je vieće sazvao i razložio povod i uzrok sazovu; onda su govorili i drugi. Starješine puka uživali su velik upliv kod viećanja i zaključivanja. Šta se predmeta tiče, koji su na vieće spadali, bijaše ovo organom zakonotvornim, upravnim i sudstvenim. A šta se odnošaja „*вѣча*“, kano organa oblasti i naroda, naprama knezu tiče, valjalo je, da medju njima bude suglasje, inače porodila se oprjeka, koja je dovela do sukoba. U tom pogledu vladala je razlikost izmedju sjevernih i južnih oblasti Rusije. Na sjeveru, u Novgorodu i Pskovu, vlast kneževa nije tako silna bila kano na jugu, u Kijevu; s toga se ondje imao knez u većini slučajeva pokoriti vieću, dočim je ovdje obično bivalo protivno. I u staroj dakle Rusiji bijaše „*narodna skupština bitnom sastavinom političkoga bića, te je znamenitu ulogu igrala u državnoj vladavini*“.¹ — U Českoj su se takodjer razpravljali javni poslovi ciele

¹ В. И. Латкинъ: Земскіе съборы древней Руси“. С. Петербургъ 1885. Стр. 2—7, gdje se i historijski dokazi navode.

zemlje u skupštinah, koje se u lat. izpravah zovu „conventus, colloquium, curia, synodus“. U skupštine dolazili su slobodni žitelji u obće, ne samo plemstvo, lehoivi i vladike, nego i pučani, gospodari. Držale su se obično u sielu kneza, u gradu pražkom ili na Višehradu ili u dvoru kneževskom drugdje; al i u gradu župe (u Boleslavi, Ljutomicah, Olomucu itd.), pak i na otvorenom polju. Skupštinu je redovito sazivao knez (conventum, curiam indicere); uz njega su u njoj prvo mjesto zauzimali „seniores“ (kmeti, páni, hospodari) t. j. starješine (župani), koji su i njegovo vieće saastavljali, pak i u skupštinah velik upliv imali. I u čeških skupštinah stvarali su se zakoni, rješavale razpre većega zamašaja; uređivali poslovi tičući se ciele zemlje; a držale su se prema potrebi, tek od konca XIII vieka redovite u odredjeno doba.¹ — I kod polabskih Slovena sastajale su se skupštine, kad su to važni poslovi zahtievali. Knez bi naznačio vrieme i mjesto, sakupljali se župani, vojvode i sav narod, i to obično na trgu, gdje je uzviše nije mjesto odredjeno bilo za govornike; zaključci su se jednoglasjem stvarali. Kod nekijh plemena prikazivala je skupština vrhovnu državnu vlast, tako da je kneževska sasvim podređjena bila. Tako je napose kod Ljutica bilo.² — U Poljskoj pristojalo je vladaocu pravo izašiljati poslanstva, sakupljati vojsku i uređivati upravne poslove države t. j. vladalac je bio predstavnik države naprama inostranstvu, vrhovni zapovjednik vojske i prvi upravljatelj. Ali osim što bijaše upućen na vieće prvaka i starješina (principes, proceres, nobiles) naroda, dužan bijaše u svih važnih poslovih zemlje sazvati i saslušati takodjer narod. U Poljskoj postojalo je kano u Rusiji vieće, lat. „concio“, u koje su pozivani bili ne samo „maiores et seniores“, nego i „totus populus, multitudo tota“, da viećaju i zaključuju o poslovih tičućih se ciele državne zajednice.³

Što je ovdje navedeno o skupštinah u staroj Ruskoj, Češkoj, polabskoj Sloveniji (Solavinia) i Poljskoj, vriedi i za ostale slovjenske zemlje, ako se i ne može utvrditi svjedočanstvi suvremenih izprava, al to potvrđuju kasniji spomenici. U svih na ime slo-

¹ H. Jireček: Slovanské právo v Čechách i na Moravě. II, 129 sl.

² A. Котляревский: Книга о древностяхъ и исторіи поморскихъ Славянъ. Прага 1874. стр. 121.

³ Th. Schieman: Russland, Polen und Livland bis ins XVII Jahrh. S. 433—4. Latkin op. cit. p. 8. Maciejowski: Historya prawodawstw słowiańskich. II, 90—1.

vjenskih državah, dok je u njih staro ustrojstvo postojalo, nalaze se uz vladaoca, kao vrhovnoga zastupnika državne vlasti, osim vieća, u koje su ulazili predstojnici zemaljskih oblasti, župani i dvorski častnici, dakle starješine naroda, još i skupštine, u kojih je sudjelovao sav narod, t. j. svi gospodari, starješine zadruga, kuća. Sastav i lice tih skupština bijaše pored svih razlikosti u pojedinostih kod svih Slovena u bitnosti jednak. Sazivane su bile, kad je potreba ili dobro zemlje zahtievalo, dakle u neopredjeljeno vrijeme; sazivane su obično u sielo vladaočevo t. j. u glavni grad, oli u grad druge župe, pak i drugamo, kamo se shodnije činilo. Pravo sazova bijaše u prvom redu u kneza, kralja, vladaoca; ali ne bijahu izključeni ni drugi, da u slučaju nužde ureku skupštinu. U skupštinu mogao je osim starješina zemlje doći svaki slobodni žitelj zemlje. U skupštinah razpravljali su se poslovi odnoseći se na cijelu zemlju, poslovi obćega interesa, stvarali zakoni, rješavale razpre; bijahu dakle organ zemlje zakonotvorni, upravni, sudstveni. Zaključci stvarali su se obično jednoglasno, te se razpravljalo, dok se ova jednoglasnost ili bar ogromna većina nije postigla.

Tako je bivalo i u Hrvatskoj. „Congregatio, synodus“ naših izprava nije drugo nego rusko „сѣвъ, дѣла“, nego li „synodus, conventus (congregatio), colloquium, curia, concio“ itd. u lat. izpravah zapadnih Slovjena; to jest narodna *skupština, sabor*. U tu skupštinu, u sabor, dolazili su s knezom, kraljem, ne samo „primates populi cum omnibus nobilibus, omnes comites et episcopi“, ne samo „universa nobilitas“, nego takodjer „cuncti fideles, exigui populi manus, populus“. U tih se skupštinah viećalo o svem, što je „communis regni utilitas“ iziskivala; a osobito izvršivalo se vrhovno pravo naroda glede nasljedstva na prijestolju. Da se i u hrvatskom saboru tražilo kod zaključka jednoglasje, dade se naslućivati iz one izjave, da je D. Svinimir izabran bio za kralja „concordi tocius cleri et populi electione“; što odgovara izrazom „de consensu omnium, una sententia, unanimiter“ lat. izprava kod zapadnih Slovjena.

Popa Dukljanina ljetopis u latinskoj i hrvatskoj redakciji daje nam prilično jasnu sliku o starodavnoj hrvatskoj skupštini. Kad je hrvatski kralj Budimir (ili Svetoplk) odlučio bio zemlju urediti i dati joj dobre zakone, najprije „skupi sve starce i mudarce gospodstva svoga (omnes sapientes regni sui)“ t. j. najprije sazva vieće župana i starješina, te ga zamoli, „da bi (tko) o boljemu redu pomislio i tomu da se najde način k volji i misli kraljevi“. Onda

„kralj zapovidi, da se *vas puk zemlje njemu podložne skupe* na polji hlivanskom“ (tunc rex iussit congregari in eadem planitie Dalmae omnes populos terrae et regni sui“). Sastanak taj zove se u lat. textu „synodus“, u hrv. „shod“ (conventus); te je trajao dvanaest dana. Ovdje „s voljom svega puka (tocius populi) posvetiš kralja i potvrdiš u kraljevstvo, i svim zemljam, ke pod njim bihu, zapovidiše posluh i volju kraljevu i ostatka njegovu“. Ovdje „učiniše arhibiskupe i biskupe, i posvetiš jih, i razdiliše jih po gradovih“; jednoga na ime nadbiskupa za Solin ili Spljet, drugoga za Duklju ili Bar. Ovdje „crikvene i duhovne stvari naredivši“ „narediš gradovom i mistom zakone . . i svim zemljam mejaše . . i svakomu mistu (t. j. pokrajini) postaviše bana, a nigdi duža (vojvodu) . . i oni da učine kneze od svoga kolina; i učiniše satnike i te satnike učiniše svake zemlje ljudi . . i da budu satnici s banom puku suditi“. Napokon odredjen bi i dohodak upravljaateljem zemlje¹. — Neupuštajući se ovdje u razglablanje pitanja, da li je ta skupština na hlivanskom polju sbilja držana, mora se ipak priznati, da nam njezin opis prikazuje dosta vjernu sliku starih hrvatskih skupština X i XI vieka, te da se on ne protivi onim nagovieštanjem, koja se u izpravah nalaze, da jih pače popunjuje. Po ljetopisu: a) vladalac (saslušavši prije svoje vieće) sazivlje „shod“ ili skupštinu na odredjeno mjesto. b) na toj skupštini sudjeluje „vas puk zemlje“. c) predmetom skupštinskoga viećanja jesu svi poslovi državni tičući se ciele zajednice; tuj se kralj ustoljuje (primjer takodjer Svinimir), zemlja dieli u upravne pokrajine i crkvena okružja, postavljaju upravitelji jednih i drugih, odredjuju dohodci, stvaraju zakoni, čitaju stare odredbe itd. u kratko: skupština je organ zakonotvorni, upravni i sudstveni ciele zemlje. Napokon d) pokle je viećanje svršeno, svi se „voljom kraljevom razjdoše i pojdoše domom“.

Sada možemo dosta razgovietno odgovoriti na pitanje: da li je vladalačka vlast u Hrvatskoj ograničena bila? Da, bila je, i to uredbami, koje su svoj korien imale u društvenom ustrojstvu naroda hrvatskoga i cieloga slovjenskoga roda. Bila je ograničena voljom naroda u vieću (consilium) i skupštini, saboru (synodus, congregatio). U vieću govorio je narod kroz svoje plemenske poglavare, u skup-

¹ Popa Dukljanina ljetopis. Izd. dr. I. Črnčić. Str. 13—20. Po istom ljetopisu (str. 33) i kralj „Zvonimir zapovidi po sve kraljevstvo svoje, da bude *skupščina* i sa shodom u petih erkvah u Kosovi“ (kod Knina).

štini kroz ove i neposredno na svoja usta. Neposredno utjecanje naroda u javne poslove bila je kod svih Slojevna prvobitna i najstarija forma zastupstva zemlje. Ona se je tek polagano, ponajviše pod uplivom stranih institucija ili pod uplivom osobitih okolnosti, u koje je javan život naroda dospio, preobrazila u zastupanje po pojedinih slojevih, razredih, i to negdje prije negdje kašnje. Najprije su skupštine počele gubiti svoj demokratički karakter u Poljskoj i Českoj; sakupljali su se ondje u vieće ponajviše samo „barones ac milites regni, nobiles terrae“ već u XI vieku, a u XIII vieku bio je sabor poljski samo plemićkom skupštinom; u Českoj sudjelovao je puk još do XII vieka, a u sljedećem samo plemstvo. U Rusiji trajalo je sudjelovanje puka t. j. slobodnih žitelja u vieću najduže; ali mongolskim zavojevanjem izgubilo je ono značaj političkoga organa, te je vlast državna prešla u ruke kneza i službenika njegovih, pripadajućih kneževskom vieću, dumi¹. U Hrvatskoj pridržalo je starodavni demokratički karakter i vieće i skupština tečajem celoga razdobja, u kojem je narodna dinastija stajala na čelu zemlje.

U kakovu su zamjenitom odnošaju u Hrvatskoj stajali vieće i skupština ili sabor s jedne a vladalac s druge strane, ne može se na temelju preostalih nam spomenika utvrditi, t. j. ne znađe se, gdje je prevaga bila u slučaju nesuglasja. Po svoj prilici nastojalo se, da se u javnih poslovih sačuva suglasje medju vladaocem te viećem i saborom, kano što se je u tih sborovih radilo o jednodušnosti u zaključivanju; a mnogo je takodjer visilo o samoj ličnosti vladaoca, njegovu ugledu, sposobnostih, zaslugah za zemlju itd. U predaji sačuvaovao se i slučaj nesuglasja, kojega da je žrtvom kralj pao².

Da je izmedju ona dva organa zemlje prvi, na ime vieće, redovitije i običnije s vladaocem dielio vlast, leži u naravi same stvari, a i spomenici to potvrđuju, dočim malo ne sve izprave vladalacke svjedoče, kako je vladalac saslušavaovao mnienje svoga „vieća“ u svih iole važnih poslovih. O sastavu vieća bilo je već govoreno, te su spomenuti i članovi njegovi; pak nam ovdje ne preostaje drugo nego da ponješto razjasnimo dvorske časti, kojih su nosioci, uz župane pojedinih župa, bili takodjer učestnici vieća. Kano čast-

¹ Obširnije vidi kod Latkina op. cit. p. 18—29.

² Popa Dukljanina ljetopis. Str. 35.

nici u dvoru (curia) kneževskom spominju se¹: iupanus palatinus, iupani camerarii, iupanus pincernarius, iupanus armiger, iupanus macecharius i iupanus cavallarius; u dvoru pako kraljevskom: tepči, comes curiae, regalis curiae iudex, ded, postelnik, pincerna, vinotoc, ščitonoša ili ščitnik, ubrusar, volar, vratar, dvornik, sokolar, psar. Prije svega može se kod ovih imena, kano što je već rečeno, opaziti, da jim je u kneževsko doba dodana rieč slovjsenska „iupanus“ za točnu oznaku, da su čast „palatini, camerarii, pincernarii, armigeri, macecharii i cavallarii“ obnašali župani, dočim je u kraljevsko doba kod jedne dvorske časti dodana rieč „comes“ mjesto „iupanus“, a druge su časti označene narodnim nazivom bez dodatka „iupanus, comes“, premda ne ima sumnje, da su jih samo župani obnašali. Šta se samih časti tiče, sama jih imena označuju; bijahu na ime u kneževsko doba: župan dvorski (palatinus), župan komornik (camerarius), župan peharnik (pincernarius), župan konjušnik (cavallarius) župan štitonoša (armiger) i župan buzdovanar (macecha, sr. gr. ματζούκκ, clava, drugdje ensifer). U kraljevsko doba „comes curiae“ ili tepči² (тєпльн, тєпльннн u Bosni) zamienio je dvorskoga (iup. palatinus), hrv. „postelnik“ župana komornika (takodjer „cubicularius“), „pincerna“ i hrv. „vinotoč“ jest „iupanus pincernarius“, „ščitnik, ščitonoša“ jest „iupanus armiger“³, hrv. „volar“ zamienio je „župana konjušnika“. „Ded“ bit će „villicus“ češkoga dvora t. j. župan, koji je upravljao dohodkom dvorskoga gospodarstva, na zapadu „maior domus“; na dalje „ubrusar“ „iupanus dapifer“ t. j. župan stolnik, „regalis curiae iudex“ dvorski sudac. Ostali, na ime „dvornik, vratar, sokolar i psar“ bit će dvorjanici niže vrsti; „sokolar“ i „psar“ bijahu dvorski lovci (curiae venatores), kojih je prvi pazio na sokolove a drugi na pse u lovačke svrhe. Odavle se vidi, da su hrvatski knezovi i kraljevi imali dvorsku družinu po bizantinsko-franačkom obrazcu. Glavni dvorski častnici bijahu: camerarius ili cubicularius, onda senescalcus ili dapifer, pak pincerna ili buticularius, scantio,

¹ V. Documenta p. 511—12 pod riečju: aula, curia, gdje se ujedno upućuje na dotičnu izpravu.

² Da je „tepči“ slovjsenski izraz za lat. „comes curiae“, sliedi odatle, što se Boleslav „tepči“ (Docum. p. 52, 53, 62) u jednoj listini (p. 73) piše „curialis comes“.

³ C. Dufresne: Glossarium med. et inf. latinitatis ad v. armiger. Scholarii, qui pro palatio excubabant; praesertim qui principum enses et scutum deferebant; ὀπλοπάρουχος.

napokon *marescalcus* ili *comes stabuli*. U Njemačkoj obnašali su te časti vojvode, *duces* (*ad mensam, ad cameram, ad cellarium, ad stabulum, qui equis praefuit*). U srodnoj nam slovjenskoj Češkoj dvorski dostojanstvenici bijahu¹: *comes palatinus, camerarius* ili *cubicularius, dapifer mensae regalis, pincerna, marescalcus* ili *agazo, ensifer*; za tim „*iudex curiae*“, *villicus*, pak *curiae venator*. I u staroj Poljskoj nalaze se među dvorskim častnicima: *comes palatinus, dapifer, pincerna, onda agazo, thesaurarius* itd.² U Rusiji uz kneza bijaše dvorska družina, koja se dielila na „bojare“ (muže) i „otroke“ (dčeki); od kojih su prvi glavni savjetnici bili, te je i knez iz njih uzimao lica za prve službe u zemlji, za posadnike, tisućnike, vojvode³. — K spomenutim svjetovnim dvorskim dostojanstvenikom može se i u Hrvatskoj pribrojiti još „*cancellarius aule regis*“. U kneževsko doba obavljali su službu dvorske pisare dvorski svećenici; u kraljevsko pako doba nalazimo posebnu službu dvorskoga „kancelara“, koju je redovito obnašao kninski ili hrvatski biskup⁴. On je bio podjedno „kraljevski biskup, sliedio je dvor i bio je jedan od dvorskih dostojanstvenika“⁵.

Sada si dakle možemo posvema jasno predočiti sustav vladalačkoga ili zemaljskoga vieća u Hrvatskoj. Članovi mu na ime bijahu: župani kano predstojnici plemena, ban, dvorski častnici: dvorski župan (*palatinus, comes curiae, tepčij*), dvorski sudac (*iudex curiae*), posteljnik ili komornik, ubrusar (*dapifer*), vinotoč ili peharnik (*pincerna*), volar (*agazo, marescalcus, konjušnik, cavallarius*), štitonoša, ded i kancelar. Pošto se gdje što u izpravah među savjetnici navode takodjer nadbiskup i biskupi, spominju se na dalje i članovi kraljevske obitelji, to su imali i ovi u vieće pozivani biti; a kadšto i dvorski svećenici. Članove vieća obćenitimi izrazi i po njekih razredih navodi sam kralj Petar Kresimir riečmi: „*una cum nostris iupanis, comitibus atque banis, capellanis etiam nostre regalis aule*“⁶. Ova nas izprava ujedno glede mjesta, gdje se je vieće sakupljalo, upućuje, da je to bilo u dvoru i u mjestu obitavanja

¹ Jireček op. cit. II, 116—21.

² Th. Schieman op. cit. I, 425. Maciejovski: *Historia pravodavstv slov.* II, 51.

³ *Bestužev-Rjumin: Русская история.* I, 209—212.

⁴ V. Documenta p. 512 ad v. *aulae capella et cancellaria*, gdje se upućuje ujedno na izprave.

⁵ Thomae archid. *spalat. Historia salonitana* c. XV.

⁶ Documenta p. 72.

vladaoca, u kojem se je tada upravo nalazio. Spomenuto vieće držano je u Ninu „in regio (nostro) coenaculo“.

U naravi stvari leži, da se je između ova dva sбора, na ime između vieća i skupštine, prvo češće sastajalo. Vieće bijaše nekim načinom permanentnim organom uz vladaoca. Malo ne sve poslove, za koje su se izprave sačuvalе, obavljali su vladaoci sa svojim viećem; odkle bi se zaključiti dalo, da je hrvatski vladalac ili po zakonu ili po običaju bio uvijek u svih znatnijih poslovih upućen na sudjelovanje vieća.

Ovaj odnošaj medju vladaocem i zastupnici naroda, u vieću i skupštini, posvema odgovara starodavnim slovjskim nazorom i starodavnomu ustrojstvu slovjskoga društva. Vladalac zemlje jest prvi između zastupnika i predstojnika plemena i cjelokupnoga naroda; jest prvi između župana; s toga valja mu stajati u neprekinutom saobraštaju s timi naravnimi predstojnici naroda, s kojimi dieli vlast i kroz koje čuje neprestano volju naroda, zemlje. Ovakav položaj vladaoca kod Hrvata i Srba, a tako i kod ostalih Sloviena, činio se inostranstvu, naviklu jakoj središnjoj državnoj vlasti, upravo nedokučivim; a jer se u takovih okolnostih ime vladaoca manje izitalo, činilo se, kano da Hrvati još polovinom X stoljeća i ne imadu vladaoca (ἄρχων) već da zemljom hrvatskom vladaju „župani starješine“¹.

Medju tim uza sve to, što je vlast hrvatskoga vladaoca viećem i saborom bila ograničena, uživao je on i čast onu i prava ona, koja su u sredovječnoj monarhiji pripadala kršćanskomu monarhu, i koja su ga u položaju daleko nad prvaci naroda podigla. I hrvatski knez i kralj bijaše smatran personifikacijom veličanstva i časti države; te mu kano takovu davan naslov „maiestas regia“², kojim naslovom, na ime „maiestas“, bijahu najprije, kano što je poznato, počašćeni carevi rimski, a koji je odanle prenesen na franačke, pak onda na druge kršćanske vladaoce, imenito kraljeve i careve, srednjega vieka. Vladalačku čast svoju Petar Krešimir nazivlje „nostra regia dignitas“³: te veliku kaznu namjenjuje svakomu, koji bi ju povriedio („perversor nostre regie dignitatis“). Odkle sledi, da je i hrvatskoga vladaoca osoba bila „nepovriedljiva“. Na dalje čast i moć njegova bješe državnimi znakovi vid-

¹ Constant. porphy. de admin. imp. c. 29. Documenta p. 338.

² Documenta p. 29.

³ Ibid. p. 73.

ljivim načinom prikazana: krunom kano simbolom veličanstva (maiestatis); mačem kano simbolom moći; žezlom kano simbolom pravice, mudrosti i milosti; zastavom kano simbolom slave. Kraljevski prijestol zove se u izpravah: *regalis thronus, solium regale*¹, na kojem se vladalac prikazuje sjedeći a obkoljen vjernimi podanici; kruna: *corona, regni diadema*². Na dalje spoljašnji sjaj hrvatskoga također vladaoca bijaše povećan mnogobrojnom dvorskom družinom, sastavljenom poput dvorske družine u Carigradu i na zapadu, koja ga je, kano što nam izprave potvrđuju, i na putu po zemlji pratila. Koja je pako materijalna sredstva vladalac imao za uzdržavanje toga vanjskoga sjaja, razpraviti ćemo niže, u koliko se to iz oskudnih vrela učiniti dade.

Ovo su dakle ona „iura maiestatica“, koja su i hrvatskomu kralju pripadala. Uz ova prava vršio je on još i vladavska.

Hrvatski vladalac bijaše poimence *zastupnikom zemlje naprama inostranstvu*. Kano takav obćio je neposredno sa stranimi vlastimi i dvorovi, primao i izašiljao poslanike za rješavanje međunarodnih odnošaja, ili je osobno posredovao, uglavljivao ugovore, navješćivao rat i sklapao mir. Za sve ovo ima se po koji primjer. Silom svojega položaja i historijskih događaja Hrvatska je tečajem prvih pet vjekova dolazila u međunarodni doticaj ponajviše s istočno-rimskom carevinom, franačkom kraljevinom, mletačkom obćinom i rimskom kurijom. Nu pošto ćemo ob odnošaju medju Rimom i hrvatskim dvorom malo niže napose progovoriti: to ćemo se sada na zastupanje hrvatskoga vladaoca samo naprama onim trim vlastim osvrnuti. Iz carske kancelarije carigradske priobćena su³ „*ἄλλα εἰς τοὺς ἐθνικοὺς γενομένων ἐπιγραφῶν*“ za one države slovjenskoga juga, s kojima je carski dvor pismeno obćio; pak medju ovimi jest i Hrvatska. A odanle je carska „*βουλλα*“ i „*κέλευσις*“ u Hrvatsku uvijek pošiljana „*εἰς τὸν ἄρχοντα Χροβατίας*“ t. j. na hrvatskoga kneza. U Carigradu se dakle priznavalo, da je zakonitim zastupnikom hrvatske zemlje njezin vladalac; pak da se u međunarodnih odnošajih valja obratiti na njega. Sedeslav, iz Trpimirova roda, pristaša istočno-rimske carevine, dolazi glavom u Carigrad, te pomoćju carskoga dvora zauzima pravom nasljedstva pripadajući mu

¹ Ibid. p. 112, 113, 138, 148.

² Ibid. p. 104, 139.

³ Constantini porphy. de caeremoniis aulae byzantinae lib. II, c. 48. Documenta p. 416.

kneževski prijestol¹. Knez Borna šalje svoje poslanike (818) k caru Ljudevitu u Cahov, pak se kašnje (820) i sam onamo uputi². Držislav napada oružjem Mlečane zbog uzkracena si danka³; a knezovi Mislav (839) i Domogoj (865) sklapaju mir s duždom Petrom Tradonikom i Ursom Particiacom⁴. Ako se pismo Chasdaia Ibn-Šafrutia⁵ dobro tumači, hrvatski je kralj polovicom X. stoljeća slao svoje poslanike čak u Španjolsku, u Cordovu k Abd-al-Rahmanu III (956—61).

U *području hrvatske države* smatra se vladalac pravom vrhovne vlasti gospodarom cjelokupnoga državnoga zemljišta. Kraljevinu Hrvatsku drži Svinimir svojom: „in regno meo“⁶; a Petar Krešimir dalmatinsko more zove svojim: „in nostro dalmatico mari“⁷. Zemlja hrvatska i more, koje ju sa zapada oplakuje, smatraju se svojinom vladaoaca, jer podpadaju pod njegovu vrhovnu vlast, te se njegova vladalačka prava na nje protežu. U obsegu toga državnoga zemljišta spominju se u izpravah napose „territorium regale“, „terra regalis“, „villa regalis“. Pod prvim izrazom („territorium“) razumieva se cijeli „dominium“, gospoštija, vlastelinstvo sa svimi pripadci njezinimi. Ovakove gospoštije kraljevske bijahu razpršene po cijeloj zemlji: imenito Diklo kod Zadra, Brda kod Nina, Rasohatica kod Biograda, Bosiljina kod Trogira, Lazani kod Spljeta, Tugari u Poljicah kod Omiša; a tako bijaše kraljevski i cijeli otok Mauni (Maon) naprama otoku Pagu. O tih dobrih i zemljah kraljevskih sa gledišta narodno-gospodarstvenoga biti će govora u posebnom članku ovoga izraživanja o nutarnjem stanju hrvatske države.

„Vladavinska moć nije samo skup pojedinih prava nego središnja punoća državne moći, koja poput svjetla, što no svoje trake svakamo šalje, izsijava u različitim pravcima u posebnih pravih. U monarhiji je to jedinstvo i punoća moći u jednoj osobi osredotočena“⁸. Ova obćenita primjetba glasovitoga državoslovca vriedi ne samo za sadanje nego i za stare monarhije. I u Hrvatskoj je

¹ Documenta p. 373.

² Ibid. p. 320, 324.

³ Ibid. 424.

⁴ Ibid. p. 335, 364.

⁵ Ibid. p. 420—1.

⁶ Ibid. p. 106.

⁷ Ibid. p. 73.

⁸ Bluntschli: Allgemeines Staatsrecht. II Aufl. II Bd. 88.

vladalac stupiv na prijestol preuzeo „vladavinu zemlje“ (regni regimen). Već tada obreče¹, da će biti pravedan: „in omnibus, que ad rectitudinis statum congruunt . . . me aequum exhibeam“; da će pravicu gojiti: „iustitiam excolam“; da će bditi nad izvršivanjem dužnosti svakoga stališa i razreda žiteljstva; da će osobnu slobodu svojih podanika u zaštitu uzeti („hominum venditioni contradicam“); da će slaba braniti itd. Vladalačka moć u području države izražavala se osobito u sudstvenih poslovih. U starom i srednjem vijeku bijaše vladalac svagdje u svojoj osobi vrhovni sudac: kamo je god u svojoj zemlji dolazio, imao je pravo sam suditi, te je pred njim svaka druga sudbena oblast uzmakla². Za to imade se glede hrvatskih vladalaca primjera u naših izpravah. Kada je između Radovana i između Većemira lučkoga župana i Boleslava teptičje poradi zemlje u Suhovari razpra nastala, prvi je priepornu pravdu donio pred kralja P. Krešimira, koji je onamo (1070) u pratnji mnogih hrvatskih plemića došao bio³. Kralj Slavić došao je u Omiš s banom Petrom i županom Sarubom, da izravna pravdu između Slavica i Lubomira; te je ondje držeći sud u crkvi sv. Petra riešio također priepor između Petra Črnoga i žitelja Tugarana radi jedne zemlje⁴. Kralj Svinimir sjedeći na sudu u Šibeniku a uza se imajući rimskoga stožernika Petra, biskupa Lovru, župana zagorskoga Vlčinu, primorskoga Jakova, dvornika Domorada itd. presudio je u tužbi spomenutoga Petra Črnoga⁵. U svih tih slučajevih sam kralj glavom sudi kano vrhovni sudac ciele kraljevine. Nu kano takav imao je pravo odrediti svoga izaslanika, da u njegovu ime pravdu kroji, te je i u tom slučaju redovita sudačka vlast prepustila kraljevu izaslaniku svoj obični djelokrug. I za to ima se potvrda u listinah Kralj Petar Kresimir poslao je u Biograd Vojila Draga, da sudi u prieporu beogradske opatiije Sv. Ivana radi crkve sv. Kuzme i Damjana⁶.

Napokon kralj se smatra vrhovnim čuvarom zakonitoga poredka u državi tako u pogledu cjeline kano i u pogledu pojedinih za-druga i osoba njezinih. U tom svojstvu on pazi, da se ničija prava ne krnje, da se stečene povlasti uživaju i štuju; te mu pripada

¹ V. zavjernicu kralja D. Svinimira. Documenta p. 103.

² Bluntschli op. cit. II, 98.

³ Documenta p. 81.

⁴ Ibid. p. 129.

⁵ Ibid. p. 132.

⁶ Ibid. p. 86.

pravo i podjeljivati povlasti i starije potvrdjivati. „Notifico omnibus — svečano proglašuje kralj Petar Kresimir¹ — quod iustum visum est mihi, ut statuta parentum meorum antiquorum non cassarentur. Unde nos sancimus, eorum sanciones a nobis roboratas perpetuo permanere“. Kano što svuda u srednjem vieku, tako je i u Hrvatskoj vladao običaj, da su si i društva i zadruge i pojedinci davali svoje povlasti i svoja prava potvrdjivati po vladaocu, kada je vladavinu zemlje preuzeo. Za to imade se jasna potvrda u navedenoj izjavi² kralja Stjepana II.

Odredbe svoje, koje se obično zovu „definitio, sanctio, statutum“, podkriepio je vladalac ustanovljujući podjedno kaznu proti onim, koji bi se usudili prekršiti jih. Kazna se obično ustanovljuje dvojaka: jedna u duhu kršćanskom vjekovita, jer se kršenjem zapoviedi zakonite bogom odredjene vlasti poremećuje moralni poredak, druga vremenita, kano zadovoljština naprama državnoj vlasti, saстоjeća se ponajviše u globi. Gdješto se kazna određuje ne samo proti podanikom prekršiteljem vladalačke oblasti nego i proti samim vladaocem nasljednikom. U tom pogledu veoma je značajno, što kralj Petar Kresimir ustanovljuje za utvrdu svoje odredbe (1070) glede područja rabske biskupije: „Et hoc statutum uolumus perpetuo inuolabile manere, sicut semper a maioribus natu didicimus dicte iam ecclesiae inuolabile perstitisse. Quicumque igitur nostris de successoribus hoc privilegium perturbare et ei vim inferre aliquo molimine attemptauerit, nostro iudicio pellatur a regno; de inferioribus sanctimus componere centum libras auri . . .“³ Ovdje dakle određuje kralj, da se granice i obseg rabske biskupije, kano što su već prije odojčene bile a sada iznovice potvrđjene, nesmjedu mienjati; pak ako bi ipak tko ovo kušao, bude li taj nasljednik njegov, neka se izagna iz zemlje, bude li pako od nižih, neka se globi sa 100 libara zlata.

Ako li je ovo tumačenje osnovano, a po riečih jedva se može inače tumačiti: tada je i u Hrvatskoj vladalo načelo odgovornosti državne glave naprama zakonu i državnomu poredku zemlje, koje je u germanskoj Evropi srednjega vieka skoro svuda provedeno bilo. Poznato je, da je rimsko državno pravo, i za republike, priznavalo neodgovornost najviših magistrata u poslovih, dokle njihov

¹ Ibid. p. 62.

² Ibid. p. 148.

³ Ibid. p. 88.

politički službeni djelokrug dosiže. Usuprot germanski su narodi u starije doba shodnijim i naravnijim držali načelo odgovornosti svojih knezova i kraljeva. Rimljani su ljubili jaku središnju vlast, te su radje proti zlorabi tražili jamstvo što u njezinoj deobi medju dva ili više nosioca, što u češkoj promieni putem izbora, nego da se odgovornošću sila njezina slabi. Ovi obziri nisu se u srednjem vieku činili toli jaki, da jim se drugi mnogo jači, obziri na pravvednost, podrede; pak ako se je i dopuštalo samo višemu sudiji suditi nižemu, dopuštalo se je podjedno, da mu namjestnici njegovi sude, ako bi on sam právo pogazio. S toga je u njemačko-rimskoj carevini car sudio knezovom, a izborni knezovi bili su vlastni suditi caru, te ga pače svojom odsudom skinuti¹. U Englezkoj je poznata „magna charta“ godine 1214 načelo odgovornosti kralja točnije ustanovila i jamstvi podkriepila². Načelo odgovornosti vladaoca u Hrvatskoj ne bi se protivilo ni nazorom slovjenaskim o glavi zemlje i o pravom vrelu njezine vlasti, ni onomu položaju, koji je naprama prvakom naroda u vieću i naprama volji cjelokupnoga naroda u skupštinah zauzimao.

2.

Sada prelazim na razpravljanje zanimivoga pitanja ob odnošaju državne vlasti u Hrvatskoj naprama crkvenoj, ob odnošaju dakle obiju vlasti, koje upravljaju društvom.

Kada Hrvatska kano država stupa na pozorište: već je odnošaj medju državom i crkvom u velikih crtah ustanovljen bio, već je i nutarnji djelokrug jedne i druge opredieljen, već su uzajamne do-dirne tačke obiju odsječene bile. U iztočnoj rimskoj carevini, u kojoj su predaje o pontifikatu sdruženom u carevoj osobi prešle i na kršćanske vladaoce, ustanovljen je nov poredak tek poslije velikih borba izmedju crkve i nosioca državne vlasti, koji si je dopuštao nepripadajućega mu po kršćanskih nazorih upliva u crkvene poslove. Tim laglje je taj odnošaj uredjen na zapadu u novih germanskih državah, kojih je žiteljstvo iz Rima pokršteno i njihovi vladaoci u duhu kršćanske nauke odgojeni bili. Ovdje je bilo laglje podpunoma odieliti svećeničku vlast od vladalačke i odsjeći jim granice. Taj nov poredak našao je čist izraz osobito u franakvoj državi karolinžkoj i u novo uzkrisenom zapadno-rimskom

¹ Bluntschli op. cit. II, 69—73.

² R. Gneist: Das englische Parlament. Berlin 1886. II Aufl. S. 100.

carstvu. „Na uspomenu sv. apostola Petra — tako govori osnovač ove države, koji se je prozvaov „devotus sanctae ecclesiae defensor“ — hoćemo Ńtovati svetu rimsku i apostolsku stolicu, da rimska crkva, koja nam je majkom svećenićke ćasti, bude i ućiteljicom crkvenoga osjećajaja; s toga valja s krotkošću poniznost ćuvati tako, da ako nam i jedva podnosljiv jaram bude svetom stolicom nametnut, podnosimo ga i pobožnom odanošću trpimo“. Takav duh provejava, kano Ńto je poznato, svekolike uredbe i zakone nove velike države. Sve ove uredbe i svi ovi zakoni poćivali su na priznanom naćelu, da su crkva i država dvie posebne zadruga različitoga postanka, različitoga zvanja, ali na uzajamnu podporu za dobrobit ćovjećanstva pozvane. I kada se god ovo naćelo zametnulo, nastali su izmedju zadruga sukobi. „Jedan od najvaćnijih uzroka viŃe i slobodnije prosvjete zapada naprama iztoku — dobro kaŃe Bluntschli¹ — leŃi svakako u razvijenom dvojstvu i odieljenosti države i crkve; a jedna od najćvrŃih podpora iztoćne despoćije u ujedinjenju vrhovne državne i crkvene vlasti u jednom vladaocu“.

Nu osim Ńto je Hrvatska naŃla jur ustanovljen i ućvrŃćen uzajamni odnoŃaj izmedju crkve i države, naŃla je već na svojem zemljiŃtu dvie velike ćinjenice: pripadnost na ime k rimskom primatu i patriarhatu i doma uredjenu hierarhiju. Ove dvie ćinjenice postale su i ostale za hrvatsku državu odlućujući regulator za odnoŃaj njezine državne vlasti i naprama glavi katolićke crkve i naprama domaćem episkopatu. Poćem od pokrŃtenja pak sve do konca ove periode, na koju se ovo iztraćivanje proteŃe, nije bila nikada, ako izuzmemo kratko razdobje od kojega decenija u drugoj polovini IX stoljeća, kano Ńto je u drugom ćlanku ove razprave² obŃirnije dokazano, prekinuta nit medju Hrvatskom i Rimom. Kada bismo paće smjeli podpunoma pouzdati se u tvrdnju kasnijega pisca³, prvi medjunarodni ugovor, koji je krŃćanska Hrvatska sklopila, bio bi onaj uglavljen s rimskom stolicom.

Prema tomu prvo je Ńto se u odnoŃaju hrvatske državne vlasti naprama crkvi opaŃa: *priznavanje rimskoga primata* za celo podrućje hrvatske države ujedno s podpunom s njim skopćanom jurisdikcijom u svih njoj poćinjenih crkvenih poslovih. Nikada i u

¹ Op. cit. II, 292.

² Rađ LXXIX, 170—184.

³ Constantinus porphy. de admin. imp. c. 31. Documenta p. 291—2.

ni jednom pitanju ne nalazimo pomučeno ovo priznanje; dapače niti u pitanju toli nježnom, kano što je bilo pitanje o liturgičkom jeziku, koje je uz dva stoljeća velik dio naroda bilo uzkomešalo, i u tanke žice narodnoga mu čuvstva dirnulo. I Tomislav i Petar Kresimir priznavali su u tom pitanju izključivu nalježnost crkvene vlasti, imenito vrhovnoga joj nosioca, rimskoga pape¹. Jednako nije bilo nikada i u ni jednom pitanju pomučeno obćenje medju rimskom stolicom i hrvatskim vladaocem; a obavljalo se je što dopisi, što poslanici. S kolikim su pako poštovanjem ovi u hrvatskom dvoru primani bili, dade se nagovieštati odanle, što su jim imena u vladalačke akte unesena, i što su za svoga boravka u Hrvatskoj stajali uz bok vladaocu, kada je prava svoja vladalačka izvršavao². S toga ona i na političko polje presizuća tjesnija sveza izmedju kralja D. Svinimira i rimske stolice pod Grgurom VII bijaše samo vremenom izazvana posljedica ovih stoljetnih tiesnih odnošaja Hrvatske s Rimom.

Rekosmo na dalje, da se je Hrvatska našla naprama drugoj gotovoj činjenici, a ta bijaše: hierarhija s metropolitom spljetskim, kano zakonitim nasljednikom solinskoga nadbiskupa, na čelu. Uprava dalmatinske i hrvatske crkve stajala je u rukama ove hierarhije; a vodila ju je po crkvenih zakonih i propisih, to sabrana u sinodah, to putem nadbiskupa i biskupâ. Organi hierarhije ustanovljivani su takodjer po starodavnom crkvenom zakonu i običaju: nadbiskup na ime i biskupi slobodnim izborom, prvi uz potvrdu pape, drugi uz sudjelovanje metropolita i pokrajinskih biskupa. U Hrvatskoj dakle *nije imala državna vlast kod popunjivanja biskupskih stolica onoga upliva*, koji je ona u romanskom i germanskom zapadu postupice stekla. Poznato je, da su najprije u Španjolskoj kraljevi stekli pravo imenovati biskupe uz potvrdu nadbiskupa Toledskoga; da su u Francezkoj već merovinžki kraljevi uplivali kod namješćivanja biskupa; da su Karolingi počeli imenovati biskupe, te da su se njemački kraljevi i carevi toga prava čvrsto držali; pak da je taj način popunjivanja biskupskih stolica prešao na sve zemlje, koje su pod uticajem njemačke države ili njemačkih zakona stajale. U Češkoj uveden bi neki posredujući način, koji je do prielaza XII u XIII viek trajao: biskupi su na ime birani sudjelovanjem kneza, svećenstva i naroda. U Hrvatskoj pako sačuvan

¹ V. Documenta p. 187 ss. 206 ss. Starine XII, 222.

² Sr. Documenta p. 52, 119, 121, 132.

je u čistoći starodavni crkveni način: izbor na ime sudjelovanjem svećenstva i puka. Kako to, da je državna vlast ostala izključena? Jer joj je nedostajalo onoga temelja, na kojem je na zapadu stekla onaj upliv. Ovdje je na ime s episkopatom bio uvijek spojen „beneficium“, kašnje „feudum“, koji je vladalac podjeljivao; ovdje su biskupi uživali imunitete i državna dobra, pak uslied toga i prava na državne poslove, te jim je s toga kod uvoda na biskupsku stolicu predan „beneficium, feudum“ po kralju ili u ime kralja, i to simboličkim načinom, na ime investiturom s prstenom i štapom, znakovi biskupske časti, mjesto mačem i zastavom kano kod svjetskih feudatara. Svega toga nije bilo u Hrvatskoj, jer ni u njoj, kano što ni u nijednoj slovjsenskoj zemlji, dok nije došla pod upliv Njemačke, nije bilo feudalnih odnošaja. Dobra, koja su u Hrvatskoj biskupi ili crkve imali, nisu bila državna „beneficia“; te ako su jim i podieljena bila od vladaoca ili državljana, bijahu darovi njihovi, bijahu zadušbine bez ikakove primjese feudnih prava i dužnosti. S toga ne ima u Hrvatskoj kod ustoljenja biskupa investituri državnoj ni traga. Jednu vrst iznimke nalazimo u dva slučaja kod opata reda sv. Benedikta samostana sv. Krševana u Zadru. Ovomu na ime samostanu bješe Grubina darovao crkvu sv. Ivana sa svimi zemljami na otoku Tilagu; kašnje kušalo se taj posjed oteti. Opat Petar potuži se papinskim poslanikom, najprije (1060) Teuzonu, onda (1075) Girardu. Pošto je dokazano, da je onaj posjed sbilja vlasništvo samostana tada Teuzo: „per virgam — kako se u izpravi veli — quam in manu sua tenebat, investivit prefatum abbatem de ipsa ecclesia ac de omnibus rebus ad eam pertinentibus“¹; Gerardo pako zapovjedi „suo praesuli investire abbatem et coenobium . . per pedum, quod manu portabat“². Ovdje se dakle govori o investituri; ali ta investitura ne ima ništa feudalnoga. Ovdje crkvena oblast simbolički potvrđuje i predaje zakoniti posjed. Odavle u Hrvatskoj nije bilo i nije moglo biti one borbe radi investiture izmedju crkve i države, koja je pod papom Grgurom VII za vladavine našega D. Svinimira u interesu slobodnoga popunjivanja biskupskih stolica zapodjenuta, i koja je sav zapad potresla, te jedva god. 1112 vormskim konkordatom i prvim lateranskim saborom (1123) završena bila. Držim, da s te strane možemo s ponosom izticati slobodu crkve u Hrvatskoj one dobe.

¹ Ibid. p. 97.

² Ibid. p. 99.

Ovako slobodno u smislu crkvenih zakona, bez uticaja državne vlasti, sastavljena crkvena hierarhija hrvatska *upravljala je samostalno hrvatskom crkvom*. Slobodna bijaše imenito u vršenju svoje zakonodavne vlasti, koje organom bijaše crkven sabor. Već smo napomenuli¹, da su crkveni sabori češće u Hrvatskoj držani tečajem X i XI stoljeća, za koje vrijeme nam se sačuvalo više spomenika; da su jim članovi bili pokrajinski biskupi s metropolitom na čelu i opati; da se je na njih viećalo o pitanjih vjere, čudorednosti i stege svećenstva i puka; da su na njih stvarani zaključci o predmetih javnoga i privatnoga crkvenoga prava, imenito glede hierarhije i uzajamnih odnošaja njezinih članova, glede crkvenih nadarbina velikih i malih, glede bogoštovja, glede crkvene uprave i crkvenih dobara, glede braka itd., napokon da je priznavano rimskoj stolici pravo potvrditi ove crkvene zaključke. Nigdje ne ima traga, da bi crkva u vršenju svoje zakonodavne vlasti spriećavana bila.

A tako je hrvatska crkva bila slobodna i u vršenju *prava nadzora*, da se njezini zakoni i naredbe provode; pak da se u protivnom slučaju poremećeni red uzpostavi i zakonu zadovoljština pribavi. Priznana joj vlast da u priepornih slučajevih presudi i priesudu svoju duhovnimi prisilnimi sredstvi provede. U svih kršćanskih državah priznato je u obće, da je *sudbenost* bitnim dielom crkvene vlasti; pak su joj rimski kršćanski vladaoци ne samo to priznali nego i gradjanskimi prisilnimi sredstvi podupirali. Na zapadu su pače prema vjerskim načelom one dobe upućeni na crkvene sudove svi pravni odnošaji, koji su se bud iz daleka ticali vjerskih dužnosti i pitanja savjesti, kano što ženitbeni poslovi, a i pitanje o zakonitosti poroda, na dalje oporuke, svekolike prisegom podkripljene obveze, pravo patronatsko itd. Kano prisilna sredstva crkveni je sud ponajprije upotriebio crkvene kazne; nu državni su sudovi bili upućeni, da jim u provadjanju, kada god uzhtiju, idu na ruku. Pod crkvenu su sudbenost podpadali ponajprije svećenici, i to počam od VI vieka na iztoku a od IX vieka na zapadu, ne samo za crkvene nego i za gradjanske prekršaje. Od tada je priznato načelo, koje je crkva za svoje organe od nekada zastupala, da samo crkveni, a ne svjetski, sud je nalježan svećeniku suditi (*privilegium fori*). Polagano se crkvena sudbenost protegnu i na svjetovne osobe; ponajprije bješe dozvoljeno i svjetovnjakom

¹ Rad LXXIX, 153—8.

svoje priepore podvrći crkvenu sudu, te su u njegovu nalježnost postupice povučena ne samo delicta ecclesiastica nego i svi prekršaji ćudorednosti. Napose bjehu pod zaštitu crkvenoga suda postavljene sve osobe, koje su takove podpore trebale, a imenito siromasi, sirote i udovice, jer se je crkvi u obće priznavalo pravo uzimati u svoju zaštitu takova lica u interesu ćovječnosti.

Sva su ova načela priznana u Hrvatskoj. I ovdje je samo crkvena vlast sudila svećenstvu, kano što nekoliko primjera potvrđuje. Crkvenim sudom sudjen je i odsudjen spljetski nadbiskup Dabral, obtužen radi povrjede celibata i zanemarivanja svojih pastirskih dužnosti¹. Crkvenim je sudom odsudjen pop Vuk obtužen radi zavadjanja puka glede liturgičkoga jezika². U jednom i drugom slučaju radilo se o prekršajih crkvene stege i propisa o bogoštovju, dakle o čisto crkvenih pitanjih. Sud je izrekao priesudu i odmjerio kaznu, i to u jednom slučaju suspensiu ab officio et beneficio, u drugom ne samo suspensiu nego i zatvor. Ova posljednja kazna daje predmievati, da je i državni sud upućen bio izvoditi kaznu crkvenoga suda, ako je ovaj to zahtievao, nalazeći se možebit u nuždi, da pribavi provedbu svojoj priesudi. Odavle se vidi, da je u Hrvatskoj svećenstvo, kano što je već prigodice napomenuto, uživalo t. zv. privilegium fori.

Al u naših spomenicih imade i ustanova, iz kojih se razabire, da su i u Hrvatskoj podpadali crkvenomu sudu takodjer svjetovnjaci za prekršaje crkvenih zakona. Tako se u crkvenom saboru god. 1061/2 odredjuje kazna izobćenja i kanoničke pokore proti svjetovnjakom, koji bi ruku postavili ili nasilje počimili na biskupu, svećeniku ili kleriku³. U saboru od god. 924 odredjuje se kazna za umorstvo župana (princeps provinciae) i vlastitoga gospodara⁴. Jedva bi crkvena vlast bila ustanovila kaznu za ove zloćine, da počinitelji nisu pod njezinu sudbenost podpadali. Onaj prvi prestup vriedjao je t. zv. privilegium canonis, koji je svećenik uživao; te je naravno prestupnik imao odgovarati pred crkvenim sudom. Umorstvo smatrano je povredom zakona ćudorednosti, koje je glavnom braniteljicom crkva držana. I drugdje je crkvena vlast izdavala kazne za taj zloćin; tako n. pr. u crkvenom saboru u Triburu na Rajni god. 895 toćno je ustanovljena kazna proti onomu,

¹ Documenta p. 203.

² Ibid. p. 209.

³ Starine XII, 222.

⁴ Documenta p. 191.

koji drugoga hotomice ubije, te je ona na sedam godina stegnuta, dočim je po saborskoj odredbi anciranskoj doživotno trajala¹. I svekolike parbe ženitbene spadale su u područje crkvenoga sudstva, jer je i zakonodavstvo, imenito ustanovljivanje ženitbenih zaprieka, spadalo u područje crkvene vlasti².

Tko je u Hrvatskoj vršio sudbenu vlast u onih pitanjih, dade se zaključiti nješto iz sačuvanih nam izprava, nješto iz obćenitih crkvenih ustanova one dobe, koje su za cielo i u Hrvatskoj u krieposti bile. Iz izprava doznajemo, da je pokrajinski crkveni sabor bio podjedno sudište, pred kojim su se pojedine parbe pretresavale i o njih priesude izricale i kazne odmjerivale. Veći dio navedenih slučajeva riješen je na tom sudištu Pokrajinski crkveni sabor i metropolita spljetski nadbiskup bijahu vrhovna sudišta za crkvene parbe u zemlji. Ovamo se jamačno i u Hrvatskoj prizivalo od biskupskoga sudišta, kojega se je nalježnost protezala na područje biskupije. Obične parbe donosile su se u staro doba u obće pred biskupa, koji bi si za iztragu u pomoć prizvao ili svećenstvo svoje stolne crkve ili njezina arhidjakona. Pošto se i u Hrvatskoj nalazi kod stolne, imenito kod prvostolne crkve, služba arhidjakona, a ovomu bi svuda sudstvo povjereno: biti će dosljedno zaključiti, da je i u Hrvatskoj arhidjakon bio biskupu i nadbiskupu pomoćnikom u sudstvu³. Prva indi molba u sudstvenih poslovih bijaše biskup, komu je u iztragah pomagao arhidjakon; druga metropolita i pokrajinski crkveni sabor, kojemu je on bio predsjednikom te ga redovito i sazivao. U najvišoj pako molbi sudio je papa, na koga se je moglo pače u prvoj molbi prizvati; te je vlastan bio privući preda se i parbe, tek prvoj molbi podnesene. Vodio je pako vrhovno sudstvo ili neposredno ili sredstvom svojih izaslanika, legata. I za to nalazimo glede Hrvatske potvrdu u spomenicih. Kada je razkalašen život nadbiskupa Dabrala prijavljen bio u Rim, sveta stolica posla u Hrvatsku Ivana, koji odmah sazva pokrajinski sabor, na njem iztraživaše u stvar, preslušā obtuženika i „auctoritate apostolica“ izreče osudu⁴. Ovaj slučaj ujedno dokazuje, da je glavi hrvatske crkve mogla suditi samo glava sveobće crkve. I spomenutomu popu Vuku sudio je papin izaslanik stožernik Ivan u pokrajinskom saboru u ime svete stolice⁵.

¹ Hefele: Conciliengeschichte. Zweite Auflage. Bd. IV, S. 557—8.

² Starine loc. cit.

³ Rad LXXIX, 160.

⁴ Documenta p. 203—4.

⁵ Ibid. p. 208—9.

Nadzor, da se crkveni propisi vrše, obavljala je crkva što izpitivanjem na licu mjesta, što izvještaji, koje je od drugih, imenito od svojih organa primala. Redovita dužnost i pravo nadzirati biskupiju pripada biskupu, što je činio ili glavom sam ili po svojem arhidjakuonu. Prvo se događalo osobito povodom vizitacije biskupije, koju napominje i spljetski sabor god. 924, i životopisac nadbiskupa Lovre¹. U iztoku su već u IV. vieku za olakšanje biskupa u toj dužnosti imenovani posebni περιθεύται (circuitores); na zapadu su kašnje biskupa u tom pomagali achidiaconi, što je i u Hrvatskoj bivalo. Visitator izpitivao ne samo stanje crkve i svećenstva nego i čudorednost ciele kršćanske občine; a da se to čim potpunije sbude, običavalo se je počam od IX vieka birati u svakoj občini nekoliko poštenih ljudi, koji su visitatora o svem, što je zatražio, obavještivali, pak su u tu svrhu i zaprisegnuti bili. Ovaj običaj kano da je vladao i u Hrvatskoj, jer se u izpravah² spominju „boni homines“ i „veridici laici“, koji su za svjedočanstvo pozivani bili i kojih se je svjedočanstvo smatralo vjerodostojnim dokazom. U jednom se je slučaju papin izaslanik služio svjedočanstvom tih „vjerodostojnih svjetovnjaka“. Kano što je biskupu pristojalo pravo nadzora na biskupiju, tako je ono na cielu crkvenu pokrajinu pristojalo nadbiskupu ili metropoliti, u Hrvatskoj i Dalmaciji spljetskom nadbiskupu, a nad celom crkvom papi. Papa je to pravo vršio putem svojih izaslanika (legata), koje je i u Hrvatsku, kano što je više puta rečeno³, radi visitacije pošiljao.

U Hrvatskoj dakle nije država smetala crkvi u vršenju njezine sudbene vlasti u celom obsegu tadanjega crkvenoga prava; nije je smetala niti u vršenju nadzora, da se crkveni propisi izpunjuju i da se poremećen možebit pravni poredak uzpostavi.

Sada da vidimo, kakovu je samostalnost hrvatska crkva uživala *glede beneficija i imovine*.

Pošto su beneficija one uredbe, kroz koje crkva svoju vlast vrši i vjernici upravlja: to si je ona sama od nekada i osnivanje njihovo pridržala. U staro su doba biskupije osnivane i odredbe o promjenah na nje odnosećih se izdavane po metropoliti i pokrajinskih biskupih u pokrajinskih saborih. Ova ustanova stajala je u krieposti i u Hrvatskoj, za što imade se jasno svjedočanstvo u

¹ Ibid. 192, 446.

² Ibid. p. 41, 59.

³ Rad LXXIX, 183.

pokrajinskom saboru spljetskom god. 924, u kojem se načelno ustanovljuje, gdje se biskupska stolica podići smije, te se ninska biskupija dokida, jer nije onom nalježnom vlasću podignuta bila; a svaka se promjena glede granica biskupija bez odredbe pokrajinskoga sabora zabranjuje¹. Među tim je ova vlast već rano prelazila na rimsku stolicu, osobito u onih zemljah, koje su po njezinih izaslanicah pokrštene; a polagano i ondje, gdje je metropolita gubio pravo potvrditi svoje sufragane, te je ovo pravo preneseno na papu. Ovo se u velikom dielu zapada događalo počam od XI stoljeća. Kano da se tomu nalazi trag i u hrvatskoj poviesti. Tako bar tumačim odlomak² pisma pape Nikole I upravljena na izabranoga biskupa i svećenstvo u Ninu. Ovdje papa iztiče, da se „crkva t. j. katolički sbor (ecclesia i. e. catholicorum collectio)“ ne smije podići bez dozvole apostolske stolice“. Poznato je, da se tada nastojalo u Hrvatskoj podići biskupiju u Ninu, koja bi od spljetskoga nadbiskupa, imavšega tada sielo u bizantinskoj Dalmaciji, neodvisna bila, čega radi se je porodio priepor, koji je u spomenutom saboru X. vieka donjekle riešen bio. Rimaska stolica zauzela je u tom prieporu ovo stanovište: da se biskupija bez njezine dozvole osnovati ne može držeći svoju vlast u tom poslu višu od one metropolita ili pokrajinskoga sabora. Takovu je vlast priznavalo apostolskoj stolici i gradjanstvo gornje Dalmacije, dotle od spljetskoga metropolite ovisno, kada se je polovicom XI stoljeća uteklo u Rim s molbom, da za onaj dio podigne novu metropoliju, što je i postiglo, dočim je papom Aleksandrom II godine 1067 osnovana metropolija u Baru ili bolje ovdje uzkrišena starodavna dioklejska . . .³ U Hrvatskoj je dakle priznato načelo, da samo crkvena vlast, bilo vrhovna ili pokrajinska, smie beneficia maiora osnivati i s njimi shodne promjene provadjati, kano što se je u ovom drugom slučaju dogodilo sa spljetskom metropolijom, a tako za cielo i s drugimi starijimi biskupijami, kada su nove u Kninu i Belgradu osnovane bile. Niža beneficia mogao je osnivati samo biskup ili bar samo uz privolju njegovu. I za to nalazimo potvrdu u naših izpravah. Pinčo sa svojom braćom gradi u Solinu

¹ Documenta p. 191, 195. Ovdje se poziva i na starije odredbe crkvene (decreta), po kojih „non licet in modicis civitatibus vel villis episcopus statuere“. Takovu je odredbu izdao laodicejski sabor oko 372 god. onda papa Lav I (442) i Grgur III (738).

² Ibid. p. 185.

³ Ibid. p. 199—202.

crkvu posvećenu sv. Mihovilu, Petru i Martinu, ustanovljuje joj svećenika i obskrbljuje ju imutkom, sve to „privoljom spljetskoga nadbiskupa Martina“¹. Privolja takova zahtieva se već za to, što je jedina crkvena vlast naljezna izpitati razloge potrebe i shodnosti beneficija, za tim dostatnost obskrbe ili dotaciju; što se i u onoj izpravi dosta jasno opaža.

Kano što je u Hrvatskoj imala jedina crkva prema zakonom svojim pravo osnivati sva beneficija, tako je ona jedina imala pravo i podjeljivati ta beneficija. „Provisio beneficij“ sadržaje dva čina: na ime naznaku sposobne osobe (*designatio personae*) i predaju (*collatio*) službe. Crkva može kod prvoga čina dozvoliti učešće u kršćanskoj zemlji i drugim, kano oblasti državnoj, občini, pojedininim osobam, gdje to osebujni obziri zahtievaju; ali odlučnu si rieč ona i tudjer pridržava. Je da li je tako i u Hrvatskoj bivalo? Da je kod popunjivanja većih beneficija, t. j. biskupija, ondje tada starodavni običaj vladao, da su na ime biskupi birani od pokrajinskih biskupa uz sudjelovanje dotičnoga svećenstva i občine, to smo već spomenuli.² Državna se vlast u postavljanje biskupa nije miešala. Kod izbora zahtievala se „biskupa pokrajine te svećenstva i puka“ dotičnog grada „*concors electio*“. Po starodavnih crkvenih ustanovah glavni upliv bio je kod svećenstva, gradsko vieće i odličnici gradjanstva pristupili bi k naznaci dostojne osobe po biskupih i svećenstvu, što bi se smatralo za svjedočanstvo o dostojnosti i vrednosti naznačene osobe. — Da je biskup bio „*collator ordinarius*“ nižih beneficija, razumieva se po sebi; ali da je i u Hrvatskoj dozvoljeno bilo osnovateljem njihovim naznačiti sposobne osobe, i za to imamo dokaza. Spljetski nadbiskup Martin dozvolio je Pinču i braći, da se kod spomenute od njih osnovane crkve sv. Mihovila namiešta svećenik od njihova roda; a u slučaju, ako takova nebi bilo, da rod izabere svećenika. Spljetskomu prioru Prestanciju bješe dozvoljeno, da crkvu sv. Marije de Paludo preda sinu si Črnu, a ovaj poslije smrti drugomu.³ Ovdje dakle nalazimo i u Hrvatskoj trag patronatu kod nižih beneficija. Pinčo s braćom sagrađi svojim novcem crkvu, obskrbi ju kućom i zemljom za uzdržavanje; a fundacijom, gradnjom i dotacijom steče pravo, da njetko od roda bude kod nje za svećenika namješten; ili ne

¹ Ibid. p. 24.

² Rad LXXIX, 146—7.

³ Documenta p. 40.

bude li takova, onaj, kojega rod naznači t. j. steče pravo patronata, a napose pravo predloga sposobne osobe za službu kod one crkve. Dotle se je pravo patronatsko razvilo bilo u istočnoj i zapadnoj crkvi. U istočnoj nalazi se imenito pravo presente za osnivača crkve već u jednoj novelli cara Justinijana od god. 537., te je ondje već u VI. stoljeću obćenito priznato bilo, da se izgradnjom i dotacijom crkve stiče pravo imenovati biskupu prema crkvenim propisom svećenika za namještenje kod one crkve, kano i pravo brinuti se oko uprave njezine imovine. Oba ova prava prelazila su takodjer na baštinike, što je i u Hrvatskoj bivalo u smislu navedenih primjera. U zapadnoj crkvi jednako se pravo jasnije očituje tek polovicom VII. vieka; ali patronatsko se pravo ondje bujnije razvilo u franačkoj i njemačkoj državi.¹ Koje su god ustanove djelovale u Hrvatskoj, one nam izprave potvrđuju, da se je u njoj patronatsko pravo u X. i XI. stoljeću udomaćilo, te da ga je sticao, koji je za gradnju crkve doznačio zemljište (fundatio), sbilja ju izgradio (exstructio) i podao joj potrebiti prihod (dotatio); a to su uvjeti i danas za sticanje prava patronata. Ovi su se uvjeti za pravo patronatsko i u Hrvatskoj zahtievali, kako nam potvrđuje primjer glede crkve sv. Petra u Selu. Ovu crkvu bio je blizu crkve sv. Stjepana, koja je pripadala spljetskomu nadbiskupu, sagradio Petar Črne; nù kada ju je nadbiskup Lovro na molbu osnivača posvetio, on je „auctoritate divina duce“ odmah od Črnoga zahtievao i „dotem“ (pro dotis eiusdem ecclesie nos exigere cepit), koju je sbilja uzastopce doznačio, i to koli u kretninah, imenito u nutarnjem naredu, toli u nekretninah, koje se u listini² potanko navode. Črne je dakle bio fundator, exstructor i dotator crkve sv. Petra. Taj nam primjer podjedno potvrđuje, da je i u Hrvatskoj pravo patronata podjeljivala samo crkvena vlast i da ga je ona sama nadzirala.

Budući da crkva smatra službu kano preuzeti zadatak i skup dužnosti: to ne dozvoljuje, da ju beneficiat po volji ostavi. S toga i spljetski crkveni sabor određuje obćenito: „Neque semel suscepta ecclesia sine causa relinquatur.“³ Uslied toga je samo crkvena vlast nalježna dopustiti, da se beneficij ili ostavi ili zamieni; a za beneficia maiora bio je nalježan ili papa ili pokrajinski crkveni

¹ Sr. Schulte: System des allgem. Kathol. Kirchenrechtes. S. 664—6.

² Documenta p. 127 ss.

³ Ibid. p. 192.

sabor t. j. metropolita sa svojimi sufragani, za niže pako beneficije biskup. Kada je Lovro biskup osorski izabran bio zakonitim načinom za spljetskoga nadbiskupa, nije smio osorske biskupske stolice ostaviti, dok nije rimska stolica po predlogu pokrajinskih biskupa dozvolu svoju podielila.¹ A tako nemože se beneficiat lišiti beneficija bez priesude redovitoga sudca crkvenoga, koja se radi prekršaja poslije provedene propisane iztrage izreći može. Da je tako i u Hrvatskoj bivalo, potvrđuju na svojem mjestu navedeni primjeri.

Da je crkva u Hrvatskoj uživala pravo sticanja imutka, natuknuto je malo prije, kad se je o dotaciji crkve govorilo. A to se i po sebi razumieva, pak joj je ovo pravo od vremena Konstantina Velikoga svuda, na iztoku i zapadu, i državom priznано bilo. I u Hrvatskoj crkva je svoj *prihod* crpala iz onih izvora, koji su joj tekli u drugih takodjer kršćanskih zemljah zapada i iztoka. Ovamo spadaju prije svega stalna podavanja, na koja su bili obvezani svikolici učestnici duhovnih blagodati proiziđućih iz sveze s crkvom, a koja su nuždna bila za uzdržavanje službe božje i služećega svećenstva. Ovamo su spadale „oblaciones, primiciae“ i „decimae“. Ova se podavanja spominju i u hrvatskih izpravah IX—XI. vieka. Sve tri vrsti spominje listina kralja Svinimira izdana god. 1078. spljetskomu nadbiskupu²: *primiciarum ac decimarum omnium* — kaže se ondje — *quae legaliter decimari possunt et debent, tam a maioribus quam a minoribus generaliter iura recipiat; vivorum ac mortuorum ecclesiae debitas oblaciones perpetua-liter possideat.*“ U drugoj listini istoga kralja³ spominju se opet „primitiae, decimae“. Desetine pako navode se u više izprava.⁴ „Oblaciones“ sastojale su se u obće u hljebu, žitu, medu, siru, vinu, ulju, tamjanu; „primitiae“ pako u prvencih poljskih plodina, koji su prema običaju u starom zavjetu crkvi prikazivani bili. Kakove su još „oblaciones“ bile u Hrvatskoj u običaju, razjasnjaju nam dvie izprave. Iz jedne⁵ se na ime od god. 1059. razabire, da se je biskupu belgradskomu na dan posvete stolne crkve podavao janjac i mjera vina; a iz druge,⁶ da su se spljetskom nad-

¹ Ibid. p. 446.

² Ibid. p. 117.

³ Ibid. p. 103.

⁴ Ibid. p. 4, 103, 108, 115.

⁵ Ibid. p. 52.

⁶ Ibid. p. 77.

biskupu na dan sv. Dujma, dakle istom prigodom, podavale dvie voštanice i dva za prikazanje hljeba (oblatae, προσφορά). Pošto ove „oblacie“ davali su biskupu samostani u Belgradu i u Spljetu, dakle crkve i crkveni zavodi: to se imadu smatrati kano „cathedraticum“ t. j. godišnje podavanje, koje su sve crkve biskupije dužne bile davati svomu biskupu u znak počitanja svoga. Ovo podavanje sastojalo se je ili u naravi t. j. u plodinah, kano što u Hrvatskoj po ona dva primjera ili u novcu. Obično se je prikazivalo prigodom godišnjih svećanih crkvenih sastanaka, kano što u naših primjerih prigodom svećanosti povodom proslave zaštitnika ili posvete stolne crkve. Od ovih podavanja bijaše desetina najrazširenije i najobilnije vrelo dohodka. Prešavši iz staroga zavjeta u novi bude svuda kano božja odredba i zapovied savjesti u znak priznanja vrhovnoga gospodstva božjega uvedena, te kašnje izričnimi ustanovami crkve i pokrajinskih sabora, imenito u VI, VII i VIII vieku, vjernikom naložena. Postojalim zapoviedim o desetini dao je car Karlo vel. za svukoliku svoju prostranu državu kriepost obće obvezujućih državnih zakona. Desetinskomu podavanju bijaše podvrženo ne samo zemljište, i to bez iznimke, neizključiv ni krunskih dobara, nego i osobna privreda. Nije dakle čudo, što je i u kršćanskoj Hrvatskoj, koja je pod uplivom zapadnih uredaba živila, desetinsko podavanje bilo obvezno. Najstarije hrvatske izprave govore o njem. Knez Mislav davao je crkvi sv. Gjurjga desetine „ex omnibus nascentibus terrae“ t. j. od svih plodina dvorca svoga Klisa i pripadajućih mu dobara; a tu obvezu preuze i nasljednik mu knez Trpimir¹ A iz rieči navedenih u Svinimirovoj listini sledi, da je svaki vjernik, bio višega ili nižega sloja društvenoga, obvezan bio davati crkvi desetinu. Šta se pako vladaoća tiče, kano da se je on dobre volje ovoj obćoj kršćanskoj dužnosti pokorio; takav bar smisao, čini mi se, leži u Trpimirovih riečih: „quas decimas antecessor noster Mislaus dare cepit.“ Davale su se desetine onoj župnoj crkvi, ka kojoj je vjernik pripadao; ali negdje je bilo tako odredjeno, da su od nekih zemalja davane desetine župnoj, od drugih stolnoj crkvi. U Hrvatskoj pobirala je i prvostolna crkva desetine, kako navedene rieči potvrđuju. Samostanske crkve nisu uživale ove blagodati, osim ako se je puk dobrovoljno obvezao a crkvena vlast to odobrila. Za to imademo primjera u belgradskoj izpravi² god. 1076., kojom su

¹ Listina god. 852. Ibid. p. 4.

² Ibid. p. 108.

gradjani primorskoga Belgrada „nullo cogente, nullo monente, immo spontanea voluntate“ obećali benediktinskomu samostanu sv. Ivana svake godine na dan posvete crkve podavati desetinu od ploda svojih maslina; a ovaj dar potvrdio je spljetski nadbiskup Lovro i prisutni papini izaslanici biskup Fulkoin i opat Gebico. Odavle je sliedilo, da je pravo desetinsko za svaku crkvu opredieljeno pak i njegovo područje točno odmjereno bilo. Da je tako i u Hrvatskoj bilo, razabiremo iz darovnice kralja Svinimira od god. 1078., kojom je spljetskomu nadbiskupu podieljeno pravo pobirati u cijeloj cetinskoj župi „oblaciones“, „primitias“ i „decimas“.¹

Oblationes, primitiae, decimae bijahu redovita podavanja svjetovnih vjernika. Svećenstvo imalo je takodjer svojih posebnih tereta naprama biskupu, medju koja spada spomenuti „cathedraticum“, od kojega nisu, kano što naveden primjer potvrđuje, izuzete u Hrvatskoj bile ni samostanske crkve. Jeda li je svećenik bio dužan biskupa obhodećega svoju pastvu primiti i podvoriti, t. j. jeda li je „procuratio, albergaria“ i kod nas spadala medju dužnosti svećenika, za to ne imade potvrde u spomenicih; ali se razumieva iz obćenitoga one dobe običaja, koji kašnje i zakon vinodolski potvrđuje.

Ne manje izdašan prihod crpala je u Hrvatskoj crkva iz svojih zemalja, koje je stekla što prikazanjem što kupnjom. Knezovi Mislav i Trpimir daruju spljetskoj crkvi, odnosno nadbiskupskoj stolici, svoj posjed u Lazanih i Tugarih sa svimi kretninami i nekretninami i sa svimi kmetovi². Njihov posredni nasljednik Branimir daruje joj takodjer zemlje i posjede³. Kralj Svinimir daruje god. 1083 spljetskomu nadbiskupu u podpuno vlastništvo i za sva vremena posjed Konjuštinu u Smuni⁴. To je bivalo takodjer zapisi (legata ad piam causam) i oporukami. Najviše izprava, koje su nam se sačuvale o darivanju nekretnina crkvam, u obliku što darovnica, što zapisa i oporuka, tiču se samostana, jer su je ovi crkveni zavodi, kojih su neki doživili još prošli a drugi i naš viek, pomnjlivo čuvali u svojih arkivih u dokaz svojega posjeda. Iz ovih se izprava vidi, da su se u darivanju crkve natjecali svi slojevi hrvatskoga društva: vladaoci, velikaši i seljaci, gradovi i sela. Medju tim na taj ću se predmet vratiti, kada budem raz-

¹ Ibid. p. 117.

² Ibid. p. 3—5.

³ Ib. p. 14.

⁴ Ib. p. 139.

pravljao o gospodarstvenih prilikah u Hrvatskoj one dobe; ovdje je bilo dovoljno utvrditi, da je i kod nas crkva providjena bila dohodkom iz zemalja i nekretнина u obće.

Da je crkva bila prava vlastnica svojega imutka i da je njim upravljala, ne može biti sumnje. Nadbiskup spljetski dobio je posjed Konjuštinu u neograničeno vlasništvo tako, „ut ipse illud (territorium) possideat, habeat, donetque cuicumque voluerit“.¹ U razpolaganju crkvenim dobrom bješe crkveni vlasnik vezan samo na crkvene propise, koji su tada i prodaju i prikazanje i zamjenu dopuštali samo pod stanovitim uvjeti i uz odredjene formalnosti.

Ovakov bijaše od prilike položaj crkve u Hrvatskoj prije XII. stoljeća, koliko se po sačuvanih nam oskudnih povjesnih vrelih nacrtati daje. Prema tomu bijaše crkva samostalna u svojem organizmu, te si je sama izpunjavala praznine, koje su u hierarhiji i podčinjenih joj organih nastajale. Bijaše samostalna u vršenju svoje zakonodavne i sudstvene vlasti. Bijaše samostalna u osnivanju i uređivanju beneficija velikih i niskih. Bijaše samostalna u imovinskih odnošajih svojih. Svagdje joj mjerilom bijaše crkveno pravo; svagdje se ravnala po crkvenih zakonih. „Canones, canonicalis regula, ius ecclesiasticum“ spominju se i u naših izpravah; pače i sbornik sadržavajući crkvene zakone, t. j. zakonik². Kakav je taj zakonik, valjan i za hrvatsku crkvu, mogao biti, daje se nagovještati, ako se u obzir uzmu sbirke crkvenih zakona, koje su do XII stoljeća na zapadu u porabi bile. Prije svega ne smije se mukom mimoići, da si je već biskup solinski Stjepan koncem V stoljeća dao po monahu Dioniziju sastaviti sbornik crkvenih zakona, koji je jamačno i spljetska crkva baštinila. On je sadržavao ponajprije t. zv. apostolske kanone, onda zaključke dotadanih iztočnih i zapadnih crkvenih sabora. Ovaj sbornik, za kojim su sliedila još druga dva od istoga sastavljača³, postao je osnovnim sbornikom crkvenih zakona u Italiji, te je kašnje, imenito u prvoj polovini VIII stoljeća, popunjivan; a takav putem pape Hadrijana I unišao (774) i u franačku državu karolinšku. Ovdje je takodjer niknuo sliedećega stoljeća (između god. 845—57) sbornik dekretalija s mnogimi patvorinama, koji je na zapadu svuda prihvaćen

¹ Ibid.

² Sr. ibid. p. 51, 66, 117, 181.

³ Pismo Dionizija, „Scythia natione“, na nadbiskupa Stjepana priobćeje takodjer Farlati (Illyr. sacr. II, 160). O zborniku njegovu v. Phillips: Kirchenrecht IV, 34—45.

bio. Sljedeća dva vieka, X i XI, bijahu još plodnija u sastavljanju takovih sbornika za javnu porabu¹. Ne ima sumnje, da su pojedini ovih sbornika prodrli i u Hrvatsku, koja je sa zapadom, imenito s Italijom, tako tiesno spojena bila; i da su joj služili za pravilo u uređivanju crkvenih odnošaja. Uz ove obćenite ustanove bijahu zaista u krieposti posebne odredbe domaćih crkvenih sabora, o kojih smo imali priliku počesče govoriti. Ali osim ovakovih sbornika obćenitih, koji su sadržavali ustanove za ravnaje svih odnošaja crkvenih, bilo je i u Hrvatskoj posebnih za pojedine grane crkvenoga života. U popisu² naime knjiga samostana sv. Petra u Selu napominje se takodjer „*liber penitentialis*“. Takova je knjiga sadržavala crkvene ustanove, crpene iz odredaba crkvenih sabora i iz naputaka crkvenih pisaca, za primjernu pokoru glede različitih prekršaja crkvene discipline. Ovakovi zbornici nastase već u V. vieku, a od VII i VIII vieka broj je njihov sveudilj rasao³. Još se jedan ovamo spadajući zbornik u naših izpravah spominje, a to je „*manuale*“⁴ ili inače „*ordo, ordines*“, koji je sadržavao propise za čine, obrede, običaje u crkvi redovito obavljane, u kojih se je propisih vladajuće crkveno pravo neposredno uporabljivalo⁵. Uz ovakav sbornik sadržavajući propise za svekolike crkvene čine, obrede, običaje bilo je i takovih, koji su obuhvaćali propise samo za pojedine čine, obrede, običaje: a i takovi spominju se u naših izpravah⁶.

Sve nam ovo potvrđuje, da se je hrvatska crkva do XII stoljeća upravljala u smislu crkvenoga tada na zapadu valjanoga prava, pak da se je u tu svrhu služila onimi pisanimi zakoni i propisi, koji su tada na zapadu u običaju bili.

Ako je tomu tako, ako se je naime savkolik život hrvatske crkve u području svojem samostalno kretao: gdje su bile one dotirne točke između crkve i države? gdje su se ove dvie zadruge sticale? gdje su bile granice crkvenoga, gdje li državnoga područja?

Na ova se pitanja ne smije ovdje s gledišta teorije odgovarati, nego ima se u hrvatskoj poviesti odgovor tražiti. Niti se smijemo

¹ Walter (*Lehrbuch des Kirchenrechtes* §. 100) nabraja jih do 36. Sr. Phillips op. cit. p. 119 ss.

² *Documenta* p. 181.

³ Walter op. cit. § 93. Phillips op. cit. p. 110 ss.

⁴ *Documenta* p. 181—2.

⁵ Sr. Walter op. cit. § 94. Phillips op. cit. p. 117 ss.

⁶ *Documenta* l. c. „*Ordo ad visitandum infirmum . . .*“

ovdje osvrutati na dobu, kad je Dalmacija bila dielom rimske države, kad su dakle i u njoj glede spomenutoga odnošaja vladala načela, kojimi se rimska carevina dala poslije prvoga kršćanskoga cara, Konstantina velikoga, rukovoditi; a kad su i vjerski poslovi pribrojani k najvažnijim državnim, te se i glava države očitovala za štitnika i pokrovitelja crkve, kad se napokon razvi misao o dvie vlasti, kojima se sviet upravlja i kojih jedna imade podupirati drugu na dobrobit čovječanstva. Hrvatska se država podignula do duše na ruševinah rimske Dalmacije, pak su na nju i prešle mnoge ustanove njezine; ali u crkvenom pogledu bijaše ona podpuno čedo kršćanstva bez onih predaja rimske države, koje su na iztoku u iztočnom rimskom carstvu toliko uplivala na državnu vlast, te se ova u crkvene poslove miešala više, nego li su nazori crkve dopuštali. Na zapadu, gdje je crkva poslije razpadnuća rimske države nove narode odgojila, stupa ona kano rukovodja i skrbnik, a u tiesnom prislonu na papinstvo stvara jim uporište za svekolike odnošaje javnoga i sukromnoga života. Ovdje usvaja se od vremena Karla velikoga veliko ono načelo, koje je god. 829 pariški sabor izrekao: „Principaliter totius sanctae dei ecclesiae corpus in duas eximias personas, in sacerdotalem videlicet et regalem, sicut a sanctis patribus traditum accepimus, divisum esse accepimus“ t. j. kršćanstvo obuhvaća dva glavna uda, svećenstvo sa svojom glavom papom i kraljevstvo sa svojom glavom kraljem, a oba sastavljaju jedno tielo, tielo božje crkve; te su prema tomu upućena jedno na drugo, niti smiju dolaziti u sukob, a da ne razdiru jedno tielo. Odatle su se tijekom historijskih dogodjaja kašnje razvili nazori o medjusobnom odnošaju ovih dvaju uda, jednakosti ili podredjenosti, koji su našli izraz u prispodobah medju dva mača, suncem i mjesecom itd. Ali kako su se god mienjali ovi nazori, kako li se god shvaćao taj medjusobni odnošaj, bud da su obe vlasti smatrane ravnimi, budi svjetska podredjena duhovnoj, kršćanstvo je ostalo jedinim mjerilom u svih poslovih života, u zakonih i običajih, u znanosti i umjetnosti, pače i u zamršenih i zapletenih priepornih pitanjih javnoga prava i politike. S toga gledišta nije pobijano i poricano pravo glavi i vodjam crkve, kano čuvarom kršćanskoga zakona, uzprotiviti se javnim prekršajem božjega prava i u rukovanju svjetskih poslova¹.

¹ O tih odnošajih obširno razpravlja Phillips op cit. II. §§ 103—116. III. §§ 117—36. 144—8. u kratko Walter op. cit. § 43.

Sva ova velika načela nalazimo izražena takodjer u Hrvatskoj, čemu se nitko neće čuditi, tko znade, da je ona bila samo čest, član velike zapadne kršćanske zadruge, a tim i dionica njezina života sveukupnoga. Vladalac hrvatski, nosio on kneževsku ili kraljevsku čast, smatrao se je kako je već navedeno, vlastodržcem po božjoj milosti, i kano takav bdiocem nad javnim po bogu u kršćanstvu ustanovljenim poredkom u povjerenoj si zemlji. S toga se kralj Dmitar Svinimir prigodom krunitbe kune¹, da će crkvu braniti; da će paziti kako bi njezini organi živili prema propisom njezinim; da će bditi, kako bi se podavanja crkvi neokrnjeno pružala. Preuzima dakle dužnosti zaštitnika crkve (*defensor ecclesiae*). Ne samo to. On prisizhe, da će bditi, da se u njegovoj zemlji zakoni crkve, osobito naredbe njezine glave, vrše i izvajaju; s toga da se poredak kršćanstvom ustanovljen ne narušava; odatle da se ženitbe sklapaju po zakonih crkvenih, da udovice i siročad bude zaštićena, da osobna sloboda ostane neoskvrnjena, da se u svem i svačem pravda vrši (*atque ut in omnibus, que ad rectitudinis statum congruunt, deo auctore, me equum exhibeam*). Na što se je taj vladalac kod preuzimanja vladavine obvezao, za cielo obvezivali su se i predšastnici i nasljednici njegovi; jer su ove obveze izviralē iz sredoviečnoga pojma o kršćanskom vladaocu. Napose hrvatski su vladaoci, počam od Branimira do Svinimira, za koje imademo dokaza u sačuvanih izpravah, u papi nazrievali glavu duhovnoga bogom osnovanoga na zemlji kraljevstva, te svoj prama njemu odnošaj shvaćali kano sina naprama otcu: „*quia quasi dilectus filius sancto Petro et nobis, qui per divinam gratiam vicem eius tenemus, fidelis in omnibus et obediens esse cupias et humiliter profiteris*“, ovako izrazuje papa Ivan VIII misao poruke kneza Branimira². A kralj Svinimir obriče: „*me incommutabiliter completurum omnia, que mihi sua reverenda iniungit sanctitas*“.³ Odavle priznavajući glavi crkve pravo bditi u obće nad moralnim poredkom u kršćanskil državah, nisu nazrievali povrede svojih vladalačkih prava, ako jih je sjećao na vršenje vladalačkih dužnosti u pitanjih, koja su s onim moralnim poredkom u svezi stajala, ali nisu strogo crkvena bila. Papa Ivan VIII. poziva kneza Domogoja, da bude stroži proti gusarom, koji su jadransko more činili ne-

¹ Documenta p. 104.

² Ibid p. 8.

³ Ibid. p. 103.

sigurnim, jer da neće biti riješen svake sukrovnje ako to propusti, te mu doziva u pamet načelo: „qui crimina, quum potest emendare, non corrigat, ipse committit“.¹ Isti papa izrazuje svoje nezadovoljstvo, što je Domogoj jednoga urotnika, premda mu je obećao, da će mu život poštediti, dao proti zadanoj rieči smaknuti; pak je kneza naputio, da takove nebi smrću nego izgonom kaznio, dodavši liep nauk dostojan glave kršćanstva: „ille te ab eis illaesum custodiat, qui pro salute omnium crucis supplicium minime refutavit“.² Odanost, koju je hrvatski vladalac izkazivao prama glavi crkve, prenosio je i na poslanike njegove. Kralj Petar Kresimir, vršeci svoja vladalačka prava, podjeljujući naime povlasti, htjeo je u povelju izdanu svojom vladalačkom vlasti uvrstiti i ime nazočnoga poslanika svete stolice: „coram apocrisario sancte romane ecclesie, venerabili abbate Mainardo, misso a Nicolao sanctissimo papa, roboramus perpetuo permanenda“.³ A kralj Svinimir, da papini izaslanici, dolazeći u Hrvatsku, nadju stalan udoban stan (ut s. Petri legatis sit semper ad hospitium), pokloni sv. stolici ubavan kod jezera nalazeći se samostan sv. Grgura u Vrani, sa svimi dragocjenostmi, koje su tada u njem bile u pohrani.⁴ I tako postojala je za sve vrieme, za koje je narodna dinastija upravljala Hrvatskom, neprekinuta sveza medju vrhovnim nosiocem državne vlasti i poglavarom vrhovnim zapadne crkve. Prvi ugovor, koji se hrvatskomu u kršćansku zadrugu uvedenomu narodu podmiče, bje sklopljen s rimskom stolicom⁵. Izmiruće narodno hrvatsko kraljevstvo tjesnije se god. 1076 početkom listopada u solinskoj basilici sv. Petra pritište k nasljedniku ovoga apostola. Izmedju ova dva skrajna događaja projurila su četiri stoljeća, puna svakojakih sgoda i nesgoda; ali ona je sveza, odračunav veoma kratko razdoblje, ostala netaknuta. U Rimu kano da se je mnogo cienila; jamačno obzirom na položaj ove zemlje naprama iztoku; pa kano što ju se htjelo držati privezanu na „središte jedinstva“, tako nije se htjelo pustiti, da unidje u krug moći jakoga zapadnoga susjeda. Odavle je i moćan papa Grgur VII. sav svoj upliv uložio, da i s te strane državno zemljište Hrvatske ostane nepovriedjeno⁶.

¹ Ibid. p. 6.

² Starine XII, 217, 218.

³ Documenta p. 52.

⁴ Ibid. p. 104—5.

⁵ Ibid. p. 292.

⁶ Ibid. p. 124.

Ne manje odane nalazimo hrvatske vladaoce dalmatinsko-hrvatskoj hierarhiji, a napose metropoliti spljetskomu nadbiskupu. Knez Trpimir zove nadbiskupa Petra svojim poočimom (compater), kralj D. Svinimir nadbiskupa Lovru svojim „duhovnim otcem“. Ali ova se odanost nije očitovala samo u riečih nego i u činih. Prije svega biskupi su zauzimali odlično mjesto u vieću krune i u plemstvu zemlje, kano što je već gore razloženo; jedan je pače od biskupa, naime kninski, bio dvorskim biskupom i kancelarom, te je kano takav svakamo dvor pratio. Tim je episkopat uplivaio i u državne poslove zemlje. I u dalmatinskih gradovih ostavljen je biskupom onaj položaj, koji su oni od vremena cara Justiniana u rimskih gradovih u občinskoj upravi stekli, kano što ćemo potanje razložiti, kada bude rieč o gradskoj upravi.

Obzirom na ovaj tiesan odnošaj izmedju crkve i države sobom jim se je nudilo zajedničko područje, na kojem se je djelatnost njihova sticati mogla. I crkva je mogla mirno i u svojem vlastitom djelokrugu dopustiti udioničtvo takovoj državi, koja je s njom priznavala zajednički osnov, kršćanstvom naime ustanovljeni moralni poredak. Nije mogla zazirati od državne vlasti, koja je u svojem djelovanju sliedila kršćansko na usta kralja Svinimira izrečeno načelo: „Deo servire regnare est“.¹ S toga nalazimo, da se i u zakonodavstvu obje vlasti podpomažu t. j. da crkva daje i u svojoj zakonarskoj djelatnosti uticaj državnoj vlasti, gdje se zakonarstvo obiju područja stiče i gdje je sudjelovanje za jednu i drugu zadrugu spasonosno. Za to nam je osobito poučan glasoviti spljetski sabor u trećoj desetini X. vieka. Radilo se prije svega o uzpostavi hierarhijskoga poredka u Dalmaciji i Hrvatskoj, koji je poremećen bio što ustrojstvom nove biskupije u Ninu izvan sveze sa starodavnom metropolijom spljetskom, što pobrkanjem davnih granica medju biskupijami i presizanjem jednoga biskupa u jurisdikciju drugoga; radilo se na dalje o reformah u disciplini svećenstva i puka. Ova su pitanja zanimala jednako crkvu i državu. S toga rimska stolica šalje svoje punomoćnike, pak poziva u sabor ne samo biskupe nego i zastupnike državne vlasti, hrvatskoga kralja Tomislava i kneza humskoga Mihajla sa župani njihovimi. I sbilja su u tom saboru s papinimi poslanici i pokrajinskimi biskupi sjedili takodjer spomenuti zastupnici države, i zajednički stvorili znamenita „capitula“.² Pod imenom ovim (capitula

¹ Ibid. p. 104.

² Ibid. p. 100 ss.

episcoporum, capitularia) obično se razumievaju zaključci sinoda; ali obzirom na sudjelovanje obiju vlasti, uz koje su spljetska „capitula“ postala, sjetit ćemo se jednako postalih capitula i capitularia na zapadu, gdje su oni u skupnih saborih uz sudjelovanje biskupa i velemoža od vladalaca izdani, te su ondje, gdje se bave crkvenimi uredbami, većinom iz crkvenih zakona (canones) i crkvenih otaca crpani¹. A takove su naravi i sadržine takodjer „capitula“ skupnoga sabora u Spljetu. Takova su imala biti i „capitula“ onoga pokrajinskoga sabora, koji je god. 1059/60 držan pod papinskim poslanikom Majnardom i spljetskim nadbiskupom Ivanom za vladanja kralja Petra Kriesimira, jer papa Aleksandro II. šalje svoju potvrđnicu bullu ne samo „episcopis“ nego i „regi Dalmatiarum“.² Ova su dva primjera dovoljna, da se dokaže, kako je crkva u nekih pitanjih svoga zakonodavstva priznavala učešće i nosiocem državne vlasti.

Kako je crkva u poslovih tiućih se nje i države ovoj ustupala saučešće, tako je državi priznavala vlast i za sebe u pitanjih njezinoga izključivoga područja. Crkva se je podvrgavala riešitbi crkvene vlasti u prieporih o vlasničtvu svoje takodjer imovine, osobito kada joj se naslov na darovnicah osnivao. Koncem IX. stoljeća bijaše nastala razpra izmedju spljetskoga nadbiskupa Petra i ninskoga biskupa Adelfreda o posjedu crkve sv. Jurja u Putalu. Nadbiskup je tvrdio, da je knez Trpimir taj posjed darovao mensae episcopali u Spljetu, ninski pako biskup, da ga je darovao samo nadbiskupu za uživanje na vrieme, a da inače je vlasništvo ninskoga biskupa. Taj priepor donešen je pred državnu vlast. Državni ga je sud, sastavljen iz kneza Mutimira i velemoža, riešio³. Na dalje premda je osnivanje biskupija, kako je već spomenuto, spadalo u područje crkvene vlasti, to nije ova, priznavajući državi teritorialno pravo za celi obseg podčinjene joj zemlje, poricala joj ni prava riešiti razmiricu, koja bi nastala o teritoriju susjednih biskupija. Ovo se razabire iz priesuda kralja Petra Kriesimira od 8. srpnja 1070 godine, kojom dosudjuje ove župe rabskoj, one ninskoj biskupiji ustanovljujući jim razmedje⁴. Na dalje crkva se smatrala vezanom državnimi zakoni, koji su za sve državljane obvezni bili; te je samo državnoj vlasti priznavala pravo obusta-

¹ Walter op. cit. § 92.

² Documenta p. 205. Starine XII, 221.

³ Documenta p. 15.

⁴ Ibid. 88.

viti obveznost njihovu za pojedine osobe i u pojedinih slučajevih putem povlastica. „Fiscale tributum“ imao je svaki plaćati, te je trebalo da kralj P. Kriesimir izda posebnu „cartulam absolutonis et libertatis“ za opatiju sv. Ivana u Belgradu, kojom ju od toga danka oslobadja¹. Takovu povlasticu ili slobostinu (libertatem) podieli² takodjer samostanu duvna sv. Tome u istom gradu („ut . . . abque omni tributo perpetue existat liberum“); kralj pako Svinimir i vranskomu samostanu sv. Grgura („sit . . . ab omni honore liberum et securum“) I zadarskomu samostanu sv. Marije podieli kralj P. Kresimir „regiam libertatem“; ali uz zakonito odobrenje episkopata³. Nu gdje je kralj podielio takove izuzetke crkvenim zavodom, obazirao se je na crkveno pravo: „praemisso — kako P. Kresimir veli — ecclesiastico iure“.

Ovi primjeri biti će dostatni, da dokažu, kako je svaka od obiju vlasti bila u svojem području samostalna, premda su u tiesnoj svezi stojale i u pitanjih, koja su se doticala jednoga i drugoga područja skladno i suglasno radile na temelju zasnovanoga kršćanstvom poredka. I u našoj dakle Hrvatskoj, kano što u svakoj sredoviečnoj državi, našla je očit izraz „concordia inter sacerdotium et imperium“.

¹ Ibid. p. 51.

² Ibid. p. 74.

³ Ibid. p. 66.

Religija Srbâ i Hrvatâ

na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog.

*Čitao u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti
i umjetnosti dne 18. ožujka 1885.*

PRAVI ČLAN NADKO NODILO.

Dio VII.

Vile.

Poslije Gromovnika i Ognjeva, na raspravu prilaze nam vile. Gromovni bog i vile dodirkuju se, u mnogoj pojavi. Kako je onaj, tako su i ove, pravom svojom naravju, meteorna bića.

Raspravljanje o vilama ne ide baš najlaglje od ruke. Tegoba nije u tom, što mi dosta gragje ne bi imali. Od likova božanskih, preostalih nama u tradiciji, nijedan češće ne izlazi na polje, koliko vila; o nijednom življe ne govori se, koliko o njoj. Pa je vila u svom obrisu odsječita tako, da i sami oni, koji Slavenima krato moć antropomorfičnog tvorenja u mitu, prisiljeni su priznati, da je vila ipak u punu djevojačku sliku uobražena. Nego je dosta mučno, upravo s obilnog govora, svud razbirati, u odnosnom pričanju, ono, što je od starine, i lučiti strogo izvorne nazore od poznijih privigjenja. Čestim i svakojakim pominjanjem, vila je mnogo gdje maknuta sa svoga mitičnog mjesta. Ko nju ne prizivlje? Kome ona ne klikuje? Sad pjesnicima daje stih i nadahnuće. No i sami nepjesnici vigjaju, u časima zanosa, svoju bijelu vilu, kao što u začamalosti, u skučenosti duševnoj, osjećaju vilu jadovitu. Tako postade vila, osobito višoj ruci pučanstva, kao nešto subjektivno; ona je mnogim našim ljudima titreika uma i srca.

Pri toj velikoj nestašnosti osjećanja i shvaćanja individualnog, davna vila omijeni se. A i većma uzdržnom narodu, iza primljenog hristijanstva, priziralo se o njoj koješta neobično i novo, pak je

vili malo po malo to sve on i primetao. Mitični pojam umeknu, rasplinu se, a vile se razbjegoše kojekuda. Vilenski dvori, igrališta, pjevališta, sagrađena su onda, ne samo u oblaku i na planini, nego i u groznim bezdanima, u najdubljem moru, u visokim zvjezdama. Nema mjesta u zraku, na zemlji i u vodi, gdje ne bi vile stanovala. Pa i razredile se po vrstama svojim: neke su postojano bijele i dobre, neke, obratno, crne i zle, a neke opet ni dobre, ni zle, već onako, kako ih trenutna volja nosi.¹

Ali je ovaj strogi raspoređaj u mnogočemu posve nov, a donekad nije ni pučki, nego je umjetan.² Naš puk zna za razno djelovanje vilâ, no izmegju vile i vile on ne čini razlike. Vuk Karadžić, u svakoj pučkoj stvari toliko čutljiv, znanje svoje o vilama prebrao sa ovo malo riječi: „Vile žive po velikim planinama i po kamenjacima oko vode. Vila je svaka mlada, lijepa, u bijelu tanku haljinu obučena, i dugačke, niz legja i prsi raspuštene kose. Vile nikom ne će zla učiniti, dokle ih ko ne uvrijedi (nagazivši na njihovo kolo, ili na večeru, ili drukčije kako), a kad ih ko uvrijedi, onda ga različno nakaze: ustrijele ga u nogu ili u ruku, u obje noge ili u obje ruke, ili u srce, te odmah umre“.³

Na temelju pučke literature, je li moći još i više doznati o vilama, nego li ovdje izlaže Vuk? Moći je. A daje li se, pored svega novog prorašća, kojim su vile obložene, njima pronaći pravu narav i prvu mitičnu funkciju? Daje se i to. Starokovni govor, osobito nekih pjesama, i u takom govoru stvrđnuti mitični pojmovi, pokazaće nama čisto, barem koliko se meni čini, kakve bijahu vile u prvom zamišljaju Srbâ i Hrvatâ, a i slavenskih im srodnika. Bajni svijet vilâ pripada svima Slavenima.

Da su vile svojim postankom, kako rekosmo, bića meteorna, bića u oblaku, lako nam se uvjeriti. U ponajboljim stihovima pučkim, oblak skoro uvijek prati vilu: „Svrh oblakah iz sunčanih zrakah — lahkokrila izlećela vila“⁴ — „Kad se vila vide na nevolji, — prnu jadna nebu pod oblake“.⁵ Dapače, u samom oblaku

¹ I. Kukuljević Sakeinski, *Vile* (u Arhivu za pověstnicu jugoslavensku, knj. I), gdje je od časnog književnog starine pribrana baš lijepa gragja.

² To uvidi moj volecijenjeni drug, g. T. Smičiklas, pa, u svojoj *Povijesti Hrvatskoj*, knj. I, u Zagrebu 1882, str. 120—4, motreći vile kao s višeg gledišta, napusti svaku klasifikaciju.

³ *Živ. i ob.*, str. 211.

⁴ Čojkovića *pjev.*, 47, v. 1—2, t. j. u stajaćem početku pjesme.

⁵ Vuk. *pjes.*, knj. II, 38, v. 79—80, u pjesmi: „Marko Kraljević i vila“.

vile sjede, spavaju, šecu, pjevaju, vode kolo: „Mloge su se vile sastanule — u oblaku prema žarku suncu, — okretale kolo naokolo“¹ — „Sastale se u oblaku vile, — na istoku oklen grije sunce, — na jutru su dobro uranile, . . . žarkom suncu okrenule lice, — u oblaku kolo uhvatile, — te milene pjesme zapjevale: — Žarko sunce, ogrij naše lice! . . . Kad su take pjesme otpjevale, — onda vile na planinu pale“² — „A probudi u oblaku vile“.³ Pa i sama vila govori, u jednoj pjesmi: „. . . već da šecem po gustu oblaku, — u oblaku na bijelu danku“.⁴

Po svima ovima riječma jasno je, da vila za oblak prijanja, gdje joj je zaklon, stan i igralište. Nego, pomoću pjesama, možemo do-prijeti do još bolje i čistije oznake. Vila ne samo da stanuje u oblaku, već ona oblak zbija, vija: „Nit sam luda nit odviše mudra, — nit sam vila da zbijam oblake, — već gjevojka da gledam preda se“⁵ — „Vila, — koja no se u oblaku vija“⁶ — „B'jela vila, što s' u oblak svila“.⁷ Dakle je vila duh, koji mota oblakom, njega vodi, njim upravlja: ona ga steže, unj se savija. Označno je ovo vilino djelovanje; pa i preporna etimologija riječi *vila*, po pučkome tome govoru, kao da se sama od sebe nadaje. *Vila* će biti od *viti* za to, što ona vije oblake.⁸

Ovaka vila oblakinja⁹ iskaće nam pak kao prava meteorna boginja iz jedne ženske pjesme jekavske, koja nosi na sebi sve biljege baš sinje davnine. Pjesma je iz Crne Gore,¹⁰ a glasi, valjda u ničem važnom neizmijenjena u redakciji svojoj iz prošlih doba: „Grad gra-

¹ Petranovića *pjes.*, knj. III, 39, v. 48—50.

² Id., knj. III, 25, v. 1—3, 5—8 i 16—7.

³ Id., knj. III, 35, v. 224

⁴ Id., knj. III, 29, v. 145—6.

⁵ Vuk *pjes.*, knj. I, 599, v. 23—5.

⁶ Petranovića *pjes.*, knj. III, 25, v. 272—3.

⁷ Čojkovića *pjev.*, 78, v. 48.

⁸ Isto će ovako biti, uz jednaki akcenat, „svila“ od „sviti“, jer se buba svija u čahuru, a valjda i „lila“ od „liti“, jer je smolom ulivena, te može goriti (vidi inače, za ove dvije riječi, sasvim druge etime, u Daničića *Korijenju*). Uz to, vrijedno je ovdje još pribilježiti supstantiv srednjeg roda *vilu*, koje puk, u zagoneci za čelu, načini taman od *viti*: „Motovilo vilo, po gori se vilo, kući dolazilo, soli ne lizalo“ (Vuk. *rječ.*, pod *Vilo*).

⁹ „Oblakinja“ ne čini se, da je upravo pučki naziv, ili barem nije navadan, no je pri ruci radi lasnoće izraza.

¹⁰ Vuk. *pjes.*, knj. I, 226. U zbirci Čojkovićevoj, štampana je na čelu knjige, uz neke male varijante, koje ćemo bilježiti.

dila b'jela vila, — ni na nebo ni na zemlju, — no na granu od oblaka;¹ — na grad gradi troje vrata: — jedna vrata sva od zlata, — druga vrata od bisera, — treća vrata od škerleta. — Što su vrata suha zlata, — na njih vila sina ženi; — što su vrata od bisera, — na njih vila ćer udava; — što su vrata od škerleta, — na njih vila sama sjedi. — Sama sjedi, pogleduje,² — gdje se Munja s Gromom igra, — mila sestra su dva brata, — a nevjesta s dva gjevera; — Munja Groma nadigrala, — mila sestra oba brata, — a nevjesta dva Gjevera“.³

Što doslije izložismo u mitologičnim radovima, ono će nam pomoći, da protumačimo cijeli sadržaj ove pjesme. Mi susretamo ovdje poznatu nam Munju Ognjenu, koja se u oblaku igra s bratom Gromovnikom;⁴ u oblaku je, dakle, olujni prizor. Ali Munja nadigrala Gromovnika: popustila, naime, grmljavina, oluja se razlila, a potom se i razvedrava. Onda vila gradi, između neba i zemlje, grad svoj najljepši, ona gradi sjajni oblak. Doba je ranog jutra, gdje rudi Zora i Sunce hoće da ishodi. Troja vrata od bisera, od skrleta i od zlata, to su tačno tri susljedne boje, kojima se krasi jutro i jutrenji oblak. U prirodnom veličju praskozorja, po općoj misli Arijaca, vrši se ženidba Sunca sa Zorom; a to je u našoj pjesmi sin, kojeg vila ženi, i kći, koju vila udava. Pri vjenčanju svečanom, u tišini razgaljenog jutra, nevjesta Zora nadigrala i ona, kao što i vila, svoga djevera Gromovnika, brata Suncu mladoženji.⁵ Ali je nevjesta nadigrala dva djevera, kako Munja dva brata. Koji je taj drugi nevjestin djever, i dotično drugi Munjin brat, to je jedino tamno u pjesmi. Ako izreka nije iskrivljena, već tu ona stoji od starine, u Munjinu i Gromovnikovu bratu ja bih nazreo boga Ognja u glavnom svojem sjedištu, u oblaku olujnom.⁶

Pojava vile do Sunca jutrenjeg nije nagoviještena samo u pjesmi, koju sad ispitismo. Kaže se to isto i u drugim pjesmama, a načinom izravnim. Mi čas prije čusmo stihove: „Mloge su se vile sastanule — u oblaku prema žarku suncu, — okretale kolo naokolo“ — „Sastale se u oblaku vile, — na istoku oklen grije

¹ Var.: „no na delo pod oblake“.

² Var.: „Vila gleda u oblake“.

³ Čojkovičeva pjesma još ima stih: „A to milo vili bilo“.

⁴ *Dio VI.*

⁵ Bogovi su obično između sebe braća, prema roditelju, vrhovnome Svantevidu ili Vidu.

⁶ Vidi *Dio VI.*, o trojakom Ognju.

sunce, — na jutru su dobro uranile, . . . žarkom suncu okrenule lice, — u oblaku kolo uhvatile, — te milene pjesme zapjevale: — Žarko sunce ogrij naše lice!¹ Pa i još po jednoj pjesmi, kad su vile na okupu, hoće „da se mlade nagriju sunca“.² To će reći, da od svih vilenskih, od svih oblačnih prikaza, najdivniji je jutrenji. Na prozoru istočnom pomalja se sunce, u ranoj svojoj gizdi; koso iz njega udaraju topli mlazovi zlaćanih zraka; oblaci, ogri-jani i obojeni, biserom i zlatom obasuti, a skrletom odjeveni, vijaju se, kao ritmičnim korakom, stazama plavog neba, vijaju se gipki, prelagani, dok vjetrici pire: eto uhvaćeno kolo i izvogjeni tanci mladih zlatokosih vila, eto i milenih pjesama vila lakokrilih. Taj sjajni prizor tako se dojmi pučke duše, da je čak i rogjenje, pa i odgoj vilin, prenesen u doba jutrenje, u davnoj ženskoj ovoj pjesmi: „A mene vilu od gore, — mene je gora rodila, — u zelen listak povila, — jutrenja rosa padala, — mene je vilu dojila, — od gore vjetric puhao, — mene je vilu šikao: — to su mi bile dadije“.³

Odatle, u narodnom pjevanju, i nerijetka opklada megju vilom i djevojkom, ko će od njih dvoje prije „uraniti“. Tu tipičnu opkladu dobiva djevojka, pošto nju budi lastavica, te može da „urani“ prije vile. A jutreni ranioci vile pozdravljahu u jednom običaju, koji se držao, sve do počeka ovoga vijeka, u Budvi kotorskoj. Na Spasov dan, poranila bi cvijećem ovjenčana mlagjarija na „brdo Svetoga Spasa“, da se u kolo uhvati, onamo na „vilinu gumnu“. Došavši momci i djevojke na to vilensko igralište, odmah častili jutrenje vile pokličju: „Dobro jutro, b'jele vile! — I nama ga dajte“.⁴ Izmeđju ostalih pjesama, pjevala se tad vilama i ova krasna: „Viša je gora od gore, — najviša Lovćen planina. — U njoj je trnje i grablje, — u njoj su sn'jezi i mrazi — u svako doba godišta; — vilenski u njoj stanovi, — sveg' vile tance izvode. — Junak mi konja jezdaše, — predragu sreću iskaše; — vile mi njega vigeše, — junaka staše dozivat: — Ovamo svračaj junače! — Tvoja se sreća rodila, — sunčanom ždrakom povila, — mjesecom sjajnim gojila, — zvjezdama sjajnim rosila“.⁵ Od vile sreća povija se ranom sunčanom zrakom.

¹ Gore, na str. 183.

² Petranovića *pjes.*, knj. III, 53, v. 120.

³ Vuk. *pjes.*, knj. I, 114, v. 28—35.

⁴ Vuk. *živ. i ob.*, str. 31.

⁵ Id., str. 33.

A ne samo pjesma, nego i prosto pričanje pučko kaže vilu ro-gjenu u mokrini jutra. Ljudi vele, da ima nekakova trava, kojoj je koren nalik na glavicu crvenoga luka, pa raste i cvati po liva-dama. U jutru rano, kad je rosom okvašena, trava pušta od sebe kao bale, a iz tih bala ragjaju se mlade vile.¹

Što je lijepo, sve biva još ljepše, dojmom vila jutrenjih. Srpki-njama i Hrvaticama, kojima pupi mlagjani život, mlade i lijepe vile pridaju, u jutru, od svog krasa, od gizde svoje. To nam pjeva pjesmica iz jekavskoga Primorja.² Pjesmica je tako nježna i ukusna, kao da se izvi iz usta helenskih: „Rano rani gjevojčica — i danicu vjerno moli: — O danice, o sestrice! — Podaj mene svjetlost tvoju, — da naresim mladost moju. — Imala je gjevojčica — b'jelu vilu posestrimu, — koja j' l'jepo naresila, — perom zlatnim zagladila, — i nje bijeli vrat biserom, — pak je vila pokliknula — iz nje tanka b'jela grla: — O lijepe ljepotice — ove mlade gjevojčice!“

Pošto ih jutrenje sunce grije i pozlaćuje, vile prikazuju se više puta kao „zlatokose“, a pošto su oblačne naravi, imaju uvijek, na lik oblakâ, dugu niz tijelo raspuštenu kosu. Šta više? U toj kosi, kažu neki, stoji vilama i snaga i život: izgubi li vila koja ma ciglu dlaku, odmah će umrijeti;³ to jest, kako mu se gube pramovi, oblak izčezava. Te su dlake baš dragocjene: „svaka dlaka od su-hoga zlata“, veli jedna pjesma,⁴ opisujući „rusu“ kosu vile nagor-kinje. Što se pak najviše mimogred, u pričanju pučkom, puno puta kazuje, da vile predu svilu na zlatno vreteno, to je druga slika, koja izlazi na ono isto, što nam označuje kosa. Vilenska svilena pregja prestavlja svijetle oblake, razastirane po prostoru nebesnom.

Takogjer po svojstvu oblakâ, vile su često nazivane „lako-krile“. Pače, imaju „pozlaćena krila i okrilje“,⁵ kojima lete. Bez sumnje, odavna su one pomišljene ovako, jer u staroj bugaršćici vila govori: „On je meni ugrabio brza krila i ogavlja“. ⁶ Inače, u pučkoj mitologiji, krila pripadaju Ognjenim Zmajevima i sunča-nome Relji, naime bićima plamenim i brzim. Sjajna vila s krilima i s okriljem, ili, kako bugaršćica veli, s ogavljem, to je oblak, koji nebom juri, dočim ga sunce obasjava. Kad oblak, ili oblačni

¹ Kukuljević, *Vile*, str. 90.

² Vuk. *pjes.*, knj. I, 224.

³ Kukuljević, *Vile*, str. 87.

⁴ Petranovića *pjes.*, knj. III, 29, v. 40.

⁵ Id., knj. II, 23, v. 185.

⁶ Bogišića *pjes.*, 39, v. 13.

duh, bi dotjeran do oblika antropomorfičnog, te postade vilom, onda ovoj sunačnim sjajem prosvijetli se osobito glava. Oglavlje je kao svetački opsjev vile lake i okretne. Leti vila od mjesta do mjesta, lagana kao tica; lagana tako, da joj se tijelo prozire, misle neki.

Tanani oblak, tanana vila, nije svagda okićena biserjem, ružama i zlatom jutrenjih časova. Po danu, oblak tek da se bijeli, pa je i vila najobičnije bijela. Za vilino odijelo puk misli, da je ona u bijelu tanku haljinu obučena; vila je „bjelogrla“, vila je „bijela“. Izraz: „bijela vila“, od sviju je najčešći, u pjesmama narodnim. Katkad je „bijela“ i njena strijela.

U večer, pri suncu koje zalazi, prikazuju se opet rudi i zlačani oblaci. Ali prvašnje Arijece, pa i Slavene, toliko ne zadivi veličanstveno slavje sunačnog zahoda, koliko ih uzbuni i ozlovolji sumorno propadanje vidila. Nastupio polom, jal tamna sve to veća preobrazba svijetlih bogova; vile su neprijazne.¹ Ko nagazi na njihovu „večeru“,² na njihovo večernje kolo, tome mogu one zla da učine. To kažu štokavci; a kajkavci oko Varaždinskih Toplica drže, da su večernje vile upravo zlobne. Večerom, kupaju se u vodi, ili pred vodom pjevaju, pa, približi li se ko njima čamcem ili brodom, jaoh i čovjeku i brodu: potonuće sve bez traga!³ Radi toga, u Hrvatskoj kod Stubice, gdje vile pri prvom mraku dolaze na kupanje k nekome viru, niko ne će, u večernje doba, da ide onamo po vodu.⁴ Gdje se vile noćno kupaju, viditi je njih, kako po jasnoj mjesecini dižu se iz voda, koje se zapjene i uzbune. Vile hvataju kolo po bregovima, sižu od brijega do brijega, kraču i prekroćiee jednim korakom najveću vodu.⁵ Nije skoro moguće življe opisati oblake, što su obnoć položeni, do potokâ i rijeka, po visokim dragama planinskim, te ih vjetar goni. Ovake vile vodene velike su i lijepe, al su blijeda lica. Kupaju, kašto, u vodi svoje čedo, što će biti Sunce, onaj sin, koga vidismo da vila s jutra ženi „na vratima suha zlata“. ⁶ Kažu, da je otrovana voda, u kojoj je okupato

¹ Nezgodno onda djeluju i čovječanske ćeri. N. p, djevojke, pošto sunce zagje, ne valja da kosu češljaju, jer bi im braća mogla umrijeti (Vuk. *rječ.*, pod *Češljati*).

² Vuk. *živ. i ob.*, str. 211.

³ Kukuljević, *Vile*, str. 104.

⁴ Id., ib.

⁵ Id., str. 101.

⁶ Gore, na str. 184.

vilino čedo: zatrova je sama vila, bacivši štogod u nju. Take vode treba se čuvati, jer ko od nje pije, onaj će umrijeti. Pripovijedaju i pjevaju to kajkavci, pa to ponavlja i štokavska ženska pjesma: „Ne pij, zlato, odovud vodice, — ovd' je vila čedo okupala. — Da je muško ne bi ni žalila, — već je žensko, ne bilo joj živo!“¹ Voda mrke noćne vile, dakako, opasna je. Vodenoj pogibiji najviše su izloženi krasni mladići. Mame ih vile, dok ih k sebi primame u ponor, iz kojeg ne vrati se niko.²

Mrka vila oko Varaždina poznata je pod imenom „morska puca“, drugdje „morska devica“ ili „diklica“.³ Za nju znadu i ostali Slaveni. Tu vilu Česi i Slovaci smatraju vodenom ili morskom, Rusi i Poljaci samo vodenom. Srbima i Hrvatima štokavskog govora to je „vila brodarica“, koji se naziv, po smislu, svodi na isto.

Vila brodarica boravi uvijek na jezeru, gdje spava, il se po tišini kupa: jaoh junaku, koji joj vodu zamuti! Tu vilu živo opisuje srpska jedna pjesma, koja dugo priča, kako od nje hoćase poginuti Kraljević Marko. Putujući po gori, ožednio Marko, pa traži vode. Vila posestrima njemu klikuje: „Hajde gorom u napreda, — u gori je zeleno jezero, — onde ćeš se hladne vode napit', — al se čuvaj zamutit' jezero; — na njem spava brodarica vila, — ostrvac⁴ joj po jezeru plovi, — zlo junaku, koji je probudi, — i koji joj zamuti jezerce, — jer uzima tešku brodarinu: — od junaka obe oči crne, — a od konja sve četiri noge. — Čuje Marko, al' ne haje za to, — jošte malo jezdi u napreda, — na jezeru brodarica vila, — san zaspala u jelahu gustu, — tabane joj vodica umiva, — a lišice hlatkom je natkriva“.⁵ Marko ipak u vodu ugoni šarca, te napaja i sebe i njega. Tad se vila probudi, a gdje vidi vodu uzmućenu, naoruža se zmijama, i sjede na sedmaka jelena: od jedne zmije naprsnice načini sebi šibu, od jedne uzdu, od dvije još uzdi remenje. Brodarica vila skoči za Markom u potjeru, š njime se dugo bije, nadbija ga, kad li eto vile posestrime

¹ Vuk. *pjes.*, knj. I, 228, v. 8—11.

² Kukuljević, *Vile*, str. 101.

³ Id., ib.

⁴ Ostrvac biti će stara riječ za lagju ili brod.

⁵ Ove stihove navodim po Kukuljeviću (*Vile*, s. 89 i 102). Pjesma je meni nepoznata; a ne znam ni to, da li je Kukuljević od nekud uze, il sam zapisa od koga pjevača. Na njega se jednako oslanjam, kažući, da je pjesma srpska.

u pomoć sustalome junaku, te je opasna vila smaknuta. Kao što u ovoj, tako i u drugoj srpskoj mitičnoj pjesmi,¹ ista brodarica vila „uzima brodarinu tešku: — od junaka dvije oči crne, — a od konja dvije noge crne“.² S vilom ima posla Ljutica Bogdan; ali š njom se ne bije, već se njome ženi; ženi se, veli pjesma, „bijelom iz planine vilom, — iz jezera više Kolašina“.³ Ovdje nije nipošto rastavljena brodarica vila od bijele vile. Ženidbu pak pjesma riše ovako: „Vjetra nema, a planina jeknu, — zelene se povijaju jele, — vrhovi im u tle udaraju“⁴; onda bijela vila skinu krila i okrilje, i „ona mlada skoči u jezero, — pa se vila u jezeru kupa“.⁵ Vila bijela i brodarica dakle je u suštini jednaka; samo, kad bijela vila skida svijetla krila i okrilje, tada, sišavši u jezero, biva brodarica, po kazivanju pjesme. Drugim riječma: sjajna oblak-vila, kad je sa nje skinuta dnevna svjetlost, postaje mrka noćna vila.

Pri spavanju do mutnog jezera, od vila upropašćena su dva divna brata, u pjesmi crnogorskoj starog kroja.⁶ „Dva su brata divno živovali: — jedno Muja, a drugo Alija; — koliko su divno živovali, — ispod sebe konje mijenjali — i sa sebe svijetlo oruže; — pa se digli na jezero mutno, — u jezero utvu ugledaše, — oba su joj pozlaćena krila.“⁷ Na utvu zlatokrilu pustiše dva brata svaki svoga sokola, i rad nje se prepiraše, „pa sjedoše pod jelu zelenu, — i pod jelu piju vino ladno, — u vino ih sanak prevario.“⁸ Kad oni zaspali, „to gledale tri bijele vile“,⁹ te hoće, da braću teško zavade: „najmlagja polećela vila, — polećela na bijela krila, — ona pade Muju više glave, — pa mu tople suze prolijeva, — dok Mujovo progorelo lice, — skoči Mujo, ka' da se pomami, — kad pogleda, ugleda gjevojku.“¹⁰ Alija Muju djevojku zavidi, a ovaj posiječe ga, pa za sebe na konja baci vilu i krene dvoru niz planinu. „Kad je bio nasred druma puta, — srete vrana bez desnoga krila,

¹ Petranovića *pjes.*, knj. II, 30.

² V. 18—20.

³ V. 16—7.

⁴ V. 79—81.

⁵ V. 96—7.

⁶ Vuk. *pjes.*, knj. II, 11.

⁷ V. 1—8. Mujo i Alija, to su dva novija imena za dva brata Jakšića (v. *Dio II*, osobito na s. 116 (214)).

⁸ V. 15—7.

⁹ V. 18.

¹⁰ V. 23—9.

— pa je tici riječ govorio: — A tako ti, crna tice vrane! — Kako ti je bez desnoga krila? — No mu tica piskom odgovara: — Mene jeste bez krila mojega, — kako bratu, koji brata nema¹. — Uzmuči se brat na ove riječi, a djevojka mu obećava: „Nekada sam vidarica bila, — ja bih tvoga brata izvidala.“² Prevarno obećanje! Brat vrnu se na tragove k bratu; no „kad tamo do jezera dogje“,³ za sobom se obrnuo, a nema djevojke. Vila na mutnom jezeru, vila u noći, rado ne vida.

Nije brodarica, niti je do jezera, al je isto noćna vila Ravijojla, koja, u veoma oglašenoj epskoj pjesmi,⁴ ustrijeli Miloša. I ako Miloš ne spava, spava Milošev drug, Kraljević Marko. „Pojezdiše do dva pobratima — preko krasna Miroča planine, — ta jedno je Kraljeviću Marko, — a drugo je vojvoda Milošu.“⁵ O jednom Marko na šarcu zadrijema, i veli Milošu: „Teško me je sanak obrvao, — pevaj, brate, te me razgovaraj“⁶ Pjevao bi Miloš, no se boji vile; „Ja bi tebe, brate, popevao, — al' sam sinoć mlogo pio vino — u planini s vilom Ravijojlom, — pak je mene zapretila vila, — ako mene čuje da popevam, — oće mene ona ustreliti — i u grlo i u srce živo.“⁷ Na drugu molbu i slobogjenje Markovo, ipak „Miloš poče da popeva, — a krasnu je pjesmu započeo — od svi naši bolji i stariji, — kako j' koji drž'o kraljevinu — po čestitoj po Mačedoniji, — kako sebe ima zadužbinu: — a Marku je pjesma omilila, — nasloni se sedlu na oblučje, — Marko spava, Miloš popijeva. — Začula ga vila Ravijojla, — pa Milošu poče da otpeva, — Miloš peva, vila mu otpeva, — lepše grlo u Miloša carsko, — jeste lepše nego je u vile. — Rasrdi se vila Ravijojla, — pak odskoči u Miroč planinu, — zape luka i dve bele strele, — jedna ud'ri u grlo Miloša, — druga ud'ri u srce junačko. — Reče Miloš: Jao moja majko! — Jao Marko, Bogom pobratime! — Jao brate, vila me ustrelil!“⁸ Trže se iza sna Marko, milim i ljutim riječima uoštri šarca, pak potrča kroz Miroč planinu. „Vila leti po vr'u planine. — šarac jezdi po sredi planine, — ni gde vile čuti ni videti. — Kad je šarac sagledao vilu, — po s tri koplja u

¹ V. 55—62.

² V. 70—1.

³ V. 73.

⁴ Vuk. *pjes.*, knj. II, 38.

⁵ V. 1—4.

⁶ V. 12—3.

⁷ V. 16—22.

⁸ V. 28—49.

visinu skače, — po s četiri dobre u napredak, — brzo šarac dostigao vilu — Kad se vila vide na nevolji, — prnu jedna nebu pod oblake.¹ Tim ipak vila ne izmače buzdovanu Markovu: „belu vilu megj' pleći udari, — obori je na zemljicu čarnu.“² Žestoko bije vilu Marko, i viče joj: „Zašt' ustrelili pobratima moga? — Daj ti bilje onome junaku!“³ Ide vila „u planinu živu, — bilje bere po Miroču . . . , i zagasi rane na junaku: — lepše grlo u Miloša carsko, — jeste lepše nego što je bilo, — a zdravije srce u junaku, — baš zdravije nego što je bilo.“⁴ Onda se rastadoše vila i dva pobratima: „ode vila u Miroč planinu, — ode Marko s pobratimom svojim, — otidoše Porečkoj krajini, — i Timok su vodu prebrodili.“⁵ Na Miroču, Ravijojla „vila megj' vilama kaže: — O čujete, vile drugarice? — Ne streljajte po gori junakâ, — dok je glasa Kraljevića Marka — i njegova vidovita šarca — i njegova šestopera zlatna.“⁶

U ovoj važnoj pjesmi imamo tvorevinu čisto mitičnu: Miloš od noćne vile, od oblaka noćnog, umire, pa uskrsava. To je pjesmi glavni motiv; a što to znači, raspravićemo u dijelu radnje koji slijedi. Historijska osoba, Marko Kraljević, uzgred dolazi, te je podmetnut kasnije na mjesto božjeg lika, kome vidnu narav naznačuje šarac „vidovit“. Puštajući sve ovo na stranu, ovdje nam je pripaziti jedino to, da u večernje i noćno doba, pri spavanju, vila djeluje opasno, o zlu radi. Već je drugdje izloženo bilo,⁷ da je san, po eranskom i slavenskom nazoru, u prilog neprijaznim duhovima. U našem narodu i sada je strogo pravilo življenja: „Ne valja se pod zahod sunca spavati“.⁸

Vile ustrijelile Miloša, kad mu spava drug Marko. Po pučkoj pjesmi, vile uložile i na Zmaj-Ognjenog Vuka,⁹ kad on zaspâ. Igra kolo vilâ, koje na svaki način hoće, da se junaka nagledaju, pa njega žele uhvatiti i svezati. Nego, pusti Zmaj vatrom pali i sabljom siječe, te brani sebe. Onda Andesila, vila kolovogja, „zlatnu

¹ V. 71—80.

² V. 83—4.

³ V. 90—1.

⁴ V. 101—2 i 106—10.

⁵ V. 111—4. Ovi zadnji stih iz daleka nekako kazuje, da je i vila Ravijojla brodarica, jer dva pobratima, istom kad je otklonjena smetnja od vile, mogu vodu da prebrode.

⁶ V. 1,7—21.

⁷ *Dio III*, str. 7 (151).

⁸ *Miličevića živ. Srba*, Gl. XXXVII, str. 150.

⁹ *Petranovića pjes.*, knj. III, 53. Vidi *Dio VI*, str. 67 (195).

kupu vina natočila, . . . zatrova ga travom svakojakom¹, i kupu zatrovana vina izloži na putu. Ožednjeli Zmaj dotrči i pije, pa zaspi opojen. Kad on spava, eto Andesile, koja će mu odmah svezati ruke. Kod Zmaja tad „kolo uhvatiše, — uhvatiše iz planine vile, — pak okreću kolo naokolo“, i „Vukova lica nagledale se“.²

Brodarice vile, sanljive ili sanonosne, boraveći na jezeru, ne dadu junacima pjevati, obranjavaju ih, truju ih, vežu ih, varaju ih, jade im zadaju,³ dok ih rosne vile vidarice liječe biljem. To će reći: oblake noćne izmjenjuju jutrenji oblaci, nepogodu nevidnih mrkih oblaka odgoni pogoda vidnih oblaka bijelih. Osim izloženoga, još jedna pjesma, koja ne iznosi znamenitu kakvu zgodu o izvjesnom junaku, nagovješćuje to u opće, ali jasno.⁴ Biva sastanak vila kod zelena jezera, na Golubu planini, gdje su i dva čudnovata konja. „Tu imade devet sestrenica, — i pred njima vila najstarija, — po imenu vila Jerisavlja,⁵ — što okreće kolo naokolo“.⁶ Vile „ne dadu kroz planinu proći, — i nikakvu zapjevati junaku“.⁷ Nego, one zatim na se meću „pozlačena krila i okrilje“.⁸ Vile prije obraniše i oteše-očinji vid, a, da izliječe, sad idu „uz rosnu planinu“, te „sabiraju travu svakojaku, — ponajviše smilja i bosilja“.⁹ Tad se stvaraju divne vile. Za takvu vilu jednu veli se: „Ja kako je odviše lijepa!“¹⁰

Časom nam se valja ustaviti na otimanju očinjeg vida. U pjesmama, ovom kaznom vile prečesto nagrguju junake; pa i ta nagrda, koliko se meni čini, dolazi od vila za to, što se one crnê u noći, dakle od vila noćnih. Crnoća kazne očituje se, kod vile brodarice, u stihovima, što ih navise čusmo: „uzima brodarinu tešku: — od junaka dvije oči crne, — a od konja dvije noge crne“.¹¹

¹ V. 134—6.

² V. 229—31 i 240.

³ Misli na te vile ženska kletva, u Vojvodini: „Vile te odnele!“ (Vuk. *postl.*).

⁴ Petranovića *pjes.*, knj II, 23.

⁵ Dogle nagjosmo tri lična imena, pridjenuta vilama: Ravijojla, Andesila, Jerisavlja. Jesu li ta imena nastala samovoljom pjevača, ili su od nekud uzeta, ja ne znam reći.

⁶ V. 29—32.

⁷ V. 35—6.

⁸ V. 185.

⁹ V. 291—3.

¹⁰ V. 325.

¹¹ Na str. 189.

Osım otimanja očinjeg vida, spominje se, u pjesmama, još druga slična kazna od vila: one mogu da „zasjene crne oči“ junaku.¹ Otete oči i zasjenjene oči znamenuju noćnu nepriliku. Drugdje u pjesmama, uz vile obnoć borave crni vuci i crni gavrani: „Vuci vijū, a gavrani grču, — vile viču iz stećica stijena“.² Noćna crnoća u vile dokazuje se i obratno: u rosi jutrenjoj, vidarica vila vid povraća, koji ote mrka vila brodarica; što ova crninom izgrdi, ona hoće da vida bjelinom. I sami epitet: „vidarica“ možda je u drevnoj jezičnoj svezi sa „viditi“. Kad je božje vidilo, eno rusa i bijela vila vida sve živo. Po lijepom kazivanju jedne kajkavske priče, netom se ljudima i raznim životinjama „namažu oči zorinom rosom, namah progledaju“, a za tu zorinu rosu znadu same vile.³ Nego vila, i pokraj noćnog crnjenja, ne odvaja se u dva bića mitična. Strogo uzevši, koja vila otimlje očinji vid, ona ga i daje.⁴ S toga, u narodnim pjesmama vila nije, što je meni poznato, nikad „crna“. S neruke je izraz: „crna vila“, dočim je najobičniji a kao tipičan: „bijela vila“.

Ipak, izvan pjesama, puk misli i govori o crnim vilama. Za sadašnje proste ljude ima vila crnih, kako ih ima bijelih. Ovakovo se mišljenje poteže osobito po južnim primorskim stranama naše zemlje. Između Cetine i Neretve, u vilovitom Primorju oko Makarske, u negdašnjoj Paganiji, pripovijeda se o crnim vilama, da su vazda opake i da ljude gone kamenjem. Od tih vila čisto razlikuju se bijele vile, koje su vazda dobre, ako se š njima ne ide uskos, ako im se čini na ruku. Blago čovjeku, koji u čem pomaže bijeloj vili! Kad je bijelim vilama put kroz gustu goru, zapletu im se duge kose zlatne, pa, ako se ko tu namjeri, te im to rasplete, a da ne išćupa kosi vlas, taj je čestit do vijeka. Čestito je i dijete, koje katkad vile odnose; hrane ga medom i drugim slačarijama, i kad odraste te je odpušteno, ono je jako, pametno i sretno. Crnu vilu ne opisuju поближе, a za bijelu kažu, da je u bijelu svi-

¹ Ta nezgoda upropasti, n. p., Grčića Manojla, kad se on borio sa Starim Novakom (Vuk. *pjes.*, knj. III 6). Reče Novaku posestrima vila: „Činiću se lijepa gjevojka, — saviću se Grku oko grla, — pa ću njemu oči zasjeniti, — ti pogubi slijepa junaka“ (v. 315—8). I zaista ga zaslijepi, te Novak udari Grčića Manojla, „udari ga megju oči čarne“ (v. 338).

² Jukića *pjes.*, knj. I, 21, v. 127—8. Noćno je doba, tu u pjesmi.

³ M. Kračmanov Valjavec, *Narodne prip.*, u Varoždinu 1858, pr. 9.

⁴ Tako, u priči kajkavskoj (Valjavec, *prip.*, 16), vile, koje iskopaše oči starcu, iste oči njemu povrtiše.

lenu odjeću obučena, i po svili niz pleći da joj trepte zlatne kose; ona je rumena kao jabuka, ovisoka, hitra hodom i letom. U sve i po sve je lijepa bijela vila, samo što ima magareće noge.¹

Ovo zadnje o nogama magarećim nama je mig, da primorsko predanje o vilama, ako i sačuvano na zemljištu najtrajnije poganštine, nije u svemu izvorno. Hristjanski nauk, što naravno od vila ljude odvračaše, učini, te se neki nazori izoštriše, pa se davna vila u gdječemu natruni i nagrdi. Magareće noge, drugdje u narodu, konjske su ili kozje noge. Tako i strogi pojam o crnoj vili, od bijele odlučenoj, biti će jednako nov. Dakako, vila se kašto crni, to mi vidismo; al opet, u prvašnjem mitu neznabožačkom, sva je prilika, da nikakva vila nikad ne bijaše postojano crna i zlobna. Pripažamo ovdje uzgred, da u tradiciji primorskoj važna je crta ono, što se govori o vili rumenoj, kao jabuka. Sada se navadno piše, da je vila blijeda; no vilina bljedoća označuje, mislim, samo olujne i noćne oblake. Iz iste tradicije bilježimo i drugo. Čista je slika jutrenjih oblaka, privijenih gorskim visokim šumama, gdje se veli, da bijele vile idu gdjekad kroz gustu goru, pa im se zlatne kose u grane zapeću.

Poput crne i zlovarne vile u našem makarskom Primorju, unizili, nakazili i Bugari svoju vilu, koja se zove „samovila“ u sjevernim, a „samodiva“ u južnim stranama zemlje. Ta vila pošto ima rusu kosu, nije, pravo reći, crna, ali je crne čudi: ljudima najviše o zlu radi, zasjenjuje ih, pije im crne oči. Ona to čini osobito seljaku, koji bi se u polju bavio u netežatne dane, o hristjanskim praznicima. Dojuriće zrakom, il će dojahati na jelenu, gujama naoružana: žuta joj je guja bič, a uzda zmija ljuta. Velikim junacima, poimence Kraljeviću Marku, vile su ipak vjerne posestrime. Bugarske vile borave na planini i u vodama, to najviše ispod mostova, pa i u šumi i u moru. Najglasitija njihova igrališta stoje na vrhovima planinskim.² Vilama bugarskim, pod dojmom hristijanstva, istaknuto je nepovoljno lice, lice noćno. Pojavu noćnu njima pokazuje pijenje ljudskih očiju, pa i gujinje oružje.³ Nego su opet u dodiru s vidilom, pošto jašu na jelenima, iščekujući Sunce: jelen je, u arijskoj mitologiji sunčani simbol. Na tome stajaćem jelenu često jezde i

¹ Ovo je uzeto iz jednog rukopisa o makarskom Primorju. Rukopis sastavio g. prof. Miroslav Alačević, Makaranin, te ga blagohotno meni dade na uvid.

² Jireček, *Gesch. der Bulgaren*, s. 104.

³ Vidi raspravu o Ognju, u *Dijelu VI*.

naše vile. Najposlije, opazićemo i to, da su bugarske vile proročice, a nisu vrstane u različita jata, po naravi različitoj. Bile zlovarne, ili na mahove bile dobre, one, u biću svome, ostaju sebi jednake.

Naprijed rekosmo, da se riječ *vila* oslanja, po pučkom govoru, na glagol *viti*, pa da će to i biti najpriličnija etimologija ovome prepornom imenu. Neki pak opaziše, da od istog korena, od koga i *vila*, može biti riječ *vijor*.¹ Ovo potonje slaže se potpuno s vilinom naravju, te i s onim, što puk još o vili govori.

Vila, kao oblak, najviše je znamenita upravo u svojoj prikazi olujnoj. Znamenitost joj je ova otuda, što od raznolikih oblaka stušteni olujni oblak neodoljivo na se pažnju priteže. U taj oblak naši djedovi svegj upirali oči, lijevao im on plahe dažde, il sipao grad i šiljao munjevne strijele iz svog crnog krila. Prostim ljudima veličanstvena bijaše epifanija vilâ iz zapaljenog neba, uz svu buku vijornu, uz udaranje groma i glasno pjevanje vjetrova.

I kad ne bi, dosadanjim razlaganjem, utvrđeno bilo, da vila, svojim prvim mitičnim postankom, u oblaku niče, ispaao bi opet za to dokaz iz pučkog govora i mišljenja o vili u odnosu s olujnim pojavama. Ponegdje u narodu misli se, da vila olujni oblak tjera. U pričanju o djacima grabancijašima kaže se i to, da grabancijaši idu sa vilama, pa skupa „vode oblake u vrijeme grmljave, oluje i tuče“.² Tako isto, u jednoj priči slavonskoj,³ ima vilâ vjetrenica i poledica, koje idu s vilovnjacima: „vile vjetrenice podignu vjetrinu i olujinu, poledice zamijese led“, te „digne se strašna olujina“, i „led sune iz oblaka“. Još na drugim mjestima pripovijeda se, kako vile znaju katkad urnebesni boj megju sobom biti: od buke i vike grmi gora, a zemlja se trese.⁴ Vilenski olujni prizor pjeva i pjesma: „Sletiše se vile posestrime, — nešta malo devedeset vila, — oko njega⁵ strahotu spraviše — iz nozdrva studen vetar piri, — iz očiju grad i kiša naide, — iz kopit' mu munje sijevaše, — iz ušiju gromovi pucaše, — a iz griva bumbul tica peva“.⁶

U narodnim pjesmama, gdje je god podulji govor o vilama, ove uvijek dolaze uz vjetrove. U početku pjesme: „Ženidba Sekule

¹ Radetić, *Pregled knjiž.*, na str. 106.

² Vuk. *rječ.*, pod *Vrzino kolo*.

³ Stojanovića *prip.*, 35.

⁴ Kukuljević, *Vile*, na str. 90.

⁵ Oko konja šarca Kraljevića Marka.

⁶ Navod Kukuljevićev, *Vile*, str. 96

s vilom“,¹ guslar pita: „Udaraju vjetrovi u više planine?“² pa, tobož niječnim odgovorom, kaže, da ne udaraju, „već su vile kolo uhvatile, — u tom kolu dvanest gjevojaka, — megju njima starješina vila, — po imenu mlada Jerusavlja, — sve okreću kolo naokolo, — a pjevaju pjesme svakojake“.³ Ovako hercegovačka pjesma; a srpska jedna pjesma baš označno veli: „Vetar duva, vila se odziva“.⁴ Po tome Dalmatinci, na svojoj zemlji, gdje vjetrovi svakojako pjevaju, pire, ječe, uje, gdje silovita bura goni, u potresnoj igri vijora vigjaju vile i slušaju im glase. Kad burom zapjeni more, u morskome dimu eno vilâ, koje hitrom nogom stružu vodenu površinu; eno ih na obali, gdje divlje tance izvode i kletve izmeću. Primakne li se ko njima brodom, kad pri buri pjevaju, one će brod izvrnuti. Vila tako prijanja za buru, da ona, u čakavskoj primorskoj pjesmici, kaže: „Bura mi je zibarica bila“.⁵

Iz sada navedenih primjera pjesničkog i prozaičnog govora čisto je razumjeti, kako to vile pjevaju. Vjetrom gonjeni oblaci daju od sebe glasa il romonita, il jaka, il prejaka; ono ti je uhvaćeno kolo vilâ i potiha milena, ili jasna glasovita pjesma njihova. „Vetar duva, vila se odziva“ glasom, ili vikom, po jačini vjetra.⁶ Kad vila, u drugom stepenu razvitka, uобрази se u savršenu sliku antropomorfičnu, stadoše ljudi nagagjati i gatati, kakvo ono može biti vilensko pjevanje, kakve vrste, u kakvu jeziku. Kažu neki, da su vilenske pjesme donekad slične poskočicama, ali da im se riječi nikako od nikoga ne mogu razumjeti, već ako bi ko bio milinak vilâ.⁷ I u ovom skorašnjem pričanju, nerazgovijetna pjesma vilina opet nam odaje nejasnu pjesmu vjetra. Suviše kažu, da je ipak

¹ Petranovića *pjes.*, knj. III, 38.

² V. 5—6.

³ V. 7—13.

⁴ U *Vili Beogr.*, g. 1867, br. 29, v. 91.

⁵ Mikulićeva zbirka, str. 139. I u Bugarâ, u onih u našem Banatu, ima jedno praznovjerje, što je vrijedno da se ovdje pribilježi. Kad ljeti, po prašnoj ravnici, digne se pijavica, ljudi misle, da u tom silnom vjetru, i u oblačnoj prašini, zli duhovi, muški i ženski, kolo vode, pa kuku onome, ko unj upadne (G. Czirbusz, *Die südungarischen Bulgaren*, Wien und Teschen, 1884, s. 367). Ovoj utvari oblik je ponešto nov, al je važno to, što u vjetru igra kolo duhova. Takozvani „smučeni vjetrovi“, kad se u njih upadne, opasni su i u Boci kotorskoj (Vrčević, *Niz prip.*, passim).

⁶ Već u Vedi oblaci pjevaju. Oličeni kao konji, ili krave, klikuju mladome Suncu.

⁷ Kukuljević, *Vile*, na str. 93.

pjevanje vilâ tako milo i lijepo, da bi ga se čovjek rad naslušao za duge dane, i ko jedan put ču vilu gdje pjeva, toga da boli srce do vijeka za neiskazanom milotom divne pjesme. Često, vilenske pjesme i kola upravo su pomamna. Ili vile popadaju od umora, ili pusti dušu čovjek, u takovo kolo uhvaćen.¹

Otuda, što ona ide s vjetrom, može biti, da vila i prorokuje. U vjetrnom glasu, u mukloj pjesmi vjetra, Ariji čuše glas božji, koji objavljuje stvari ljudima nepoznate. Indima vedične dobi proročka riječ, *vâc*, vije se s vjetrom²; proročku *vox* Latini slušaju u planinskim samoćama³; Heleni, kod glasovitog Zeusova proročišta u Dodoni, razabiraju proročke glasove iz vjetra, što šušti kroz lišće hrastove posvećene šume. A vili latinskoj ime *fata* znači koliko i proročica.⁴ Srpske vile klikuju s visokih planina, dozivlju junake i njima proriču, šta ih čeka. Da je srpsko prorokovanje bilo u nekom odnosu s vijornim, s meteornim bogovima, to valjda iz daleka kazuje glasovito proroštvo o propasti srpskog carstva: „Poletio soko tica siva — od Svetinje od Jerusalima, — i on nosi ticu lastavicu. — To ne bio soko tica siva, — veće bio svetitelj Ilija; — on ne nosi tice lastavice, — veće knjigu od Bogorodice, — odnese je caru na Kosovo, — spušta knjigu caru na koleno, — sama knjiga caru besedila: — Care Lazo, čestito koleno! — Kome ćeš se privoleti carstvu? — Ili voliš carstvu nebeskome, — ili voliš carstvu zemaljskome? — Ako voliš carstvu zemaljskome, . . . sva će turska izginuti vojska; — ako l' voliš carstvu nebeskome, . . . sva će tvoja izginuti vojska, — ti ćeš, kneže, š njome poginuti“.⁵

¹ To osobito u pričama kajkavskim.

² Rigv., X, 125.

³ Livii l. I, c. 31: „ . . . nuntiatum regibus patribusque est in monte Albano lapidibus pluisse. Quod cum credi vix posset, missis ad id visendum prodigium in conspectu haud aliter, quam cum grandinem venti glomeratam in terras agunt, crebri cecidere caelo lapides. Visi etiam audire vocem ingentem ex summi cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent . . . Romanis quoque ab eodem prodigio novendiale sacrum publice susceptum est, . . . voce caelesti ex Albano monte missa“.

⁴ Od „fari“. Latinsko pučko vjerovanje imalo je uvijek ženske vile, *fatae*, i muške neke vilenike, *fati*, uprkos tome, što izobraženiji ljudi voljahu kazati: *fatum*, u srednjem rodu. Postojana pučka vjera u *fatae* utvrđena je svjedočanstvom latinskih natpisa. Dавne *fatae* latinskog vremena oživiše poslije sasvim svježe kao talijanske *fate*.

⁵ Vuk. *pjes.*, knj. II, 46, v. 1—26.

Kobni knjigonoša Ilija, brz kao lastavica,¹ prije neg prorok Ilija, biti će ovdje gromovni bog. Ako je to tako, proroštvo biva uz pojavu olujnu.

Red je, da proročica vila bude istinita vila. Istinu čuva vila, kao što razgoni laž i prevaru. Čovjeku vileniku ona daruje bilje, da ga niko ne može prevariti.² A ima i nekakva trava, što je zovu „vilino sito“, pa je u njoj jaka moć protiv neistine. Ko je uza se nosi, tome neprijatelji ne mogu da naude laganjem i opadanjem.³ I u ovom poslu istinitosti rekao bih, da je pronaći kao neku pojavu ognjevitu, ili munjevnu. Za čovjeka od istine naš jezik kaže, da je ono čovjek „iskren“. U prvom snovanju pučkog jezika, zar se iskra istinitosti najprije uždi na čistoj vatri Gromovnika i vile olujne. Prodirući svaku istinu, razbijajući svaku prevaru, odgallyjući tajne i proroštva, vila, naravno, zna sve. U svašto je ona upućena, po misli štokavaca; a upravo je sveznala, po kajkavskom kazivanju. U jednoj priči, ulovljena je riba iz dubine mora, a iz ribe izvagjena vilenska škatulja, u kojoj su „svakojake znanosti“.⁴

Na olujni munjevni oblak odnosi se, skoro bez sumnje, i glasovito vilino strijeljanje. Vila ne samo što ustrijeli Miloša, nego, tako reći, nebrojeno puta u pjesmama, strijelja svoje protivnike, a i junake posve nedužne. Vila gagja u srce junačko, u ruku, u nogu, pa čovjek uvijek umire. Ta je strijela ili „bijela“, ili „zlatna“, kakokad; a vila je ponajčešće „nosi u rukama“, i ponajrjegje je odapinje iz luka sa tetive Zlatne vilenske strijele mogle bi biti zlatne zrake, što se iz oblakâ istresaju, kad sunce, pri svome ishodu i zahodu, na oblake koso udara; ali tumačenje ovo ne čini se prilično. Vilina strijela smrtonosna je, dok popriječni sunčani trakovi iz oblaka nisu nizašto takovi Strijelu u vile mi ćemo ragje uzeti kao jednu te istu sa strijelom, što ju nagjosmo u Gromovnika.⁵ I ovdje i ondje to pripada olujnoj pojavi: ondje olujnome bogu groma,

¹ Isporedi ognjenog vijornog konja Lastavicu, koji razbija Prizren, u pjesmi: „Zmija mladoženja“ (Vuk. *pjes.*, knj. II, 12).

² Vuk. *rječ.*, pod *Vilenik*.

³ Id., pod *Vilino sito*. Ima i drugih vilenskih bilina, kao n. p.: „vilina kosa“ (*cuscuta europaea*, Vuk. *rječ.*), „vilin luk“ (*hyacinthus comosus*, *id.*); no nije mi poznato, da li se što o njima pripovijeda, a vrijedilo bi to doznati. Mnogo bilje, sa cvijetom žutim i plavim, naši istočni susjedi Bugari takogjer pridaju vilama (Jireček, *Gesch. der Bulgaren*, s. 104).

⁴ Valjavec, *prip.*, 3.

⁵ *Dio VI*, str. 142—3 (14—5).

ovdje olujnome duhu oblaka. Za ovako shvaćanje, osim pomenute neuklonive pogibije od strijele viline, stoje i ovi stihovi iz epske pjesme, gdje vila vojvodi Janku zatire svu vojsku: ona „se diže nebu pod oblake, — te strijelja od boja junake — posred pasa u junačko srce; — dok mu tripud oblećela vojsku, — popadoše po polju junaci, — kao da ih gromovi pobiše“.¹ Eto, vilina strijelja onako ubija, kao i grom.

Ima još i drugih tragova u pučkoj tradiciji, koji nas vode k zaključaju, da je vila pomišljena u nerazrješnoj vezi s gromom i munjom, u oblaku olujnom. Hrast je posvećen bogu Gromovniku²; pa baš najviše pod starim kojim hrastom pokazuju se vile onda, kad ih ljudi gdje spaze u šumi, ili u polju. Pod hrastom pjeva vila na osami, ili je tu viditi njih po dvije po tri, pa ko se blizu namjери, gledajući ih i slušajući ih, čudom se čudi.³ A pravo se čudo dogodi jednome mladiću, u Slavoniji, koji je ranim jutrom išao s govedima u polje. Prolazeći mimo hrastovu šumu, obazre se i ugleda jedno lijepo žensko sa sviralom u ruci. To bijaše vila, koja mu se nasmije, pozivajući ga k sebi, pa, kad se on neća, pomaže mu tjerati goveda, i kudgod on, tamo i ona. I do kuće ga prati, te radi, jede, pije, noći s njim: stajala mu vrh glave, njega gledala i čuvala. Najposlije, molitvom svećenika protjeraše vilu,⁴ valjda opet k igralištu njezinom, u hrastovu šumu. O vilinu hrastu pričaju i kajkavci. Kad se trećemu sinu nekoga oca prikaza vila pomoćnica, ona mu reče: „Hodi sa mnom k šupljemu hrastu“.⁵ Vrže se ovako vila, u svakom kraju naroda, oko hrasta gromovnog. Jedni pak kažu i to, da vilama gdješto oči sijevaju kao munja.

I što se tiče bolesti, pogdjekoje praznovjerje pučko potjače nas na istu munjevnu vilu. U Srbiji, u Starome Vlahu, grozničave baju od ognjice na ovi način. Ispeku glavicu bijela luka, koju uzevši bolesnik, izagje pred kuću pri zahodu sunca, te gleda, ne bi li gdje vidio vatru. Kad ma koju vatru opazi, onamo se okrene i rekne riječi: „Onde vatra gori, onde vila sina ženi i zove mene na svadbu, ja ne mogu da idem, nego šaljem groznicu i lukovu glavicu“.⁶ Ognjica šalje se k ognju vilinu, što drugo ne može biti,

¹ Smičiklas, *Poviest Hrvats.*, na str. 121.

² *Dio VI*, str. 131 (3).

³ Kukuljević, *Vile*, na str. 94.

⁴ *Id.*, na str. 101.

⁵ Valjavec, *príp.*, 10. Vidi takogjer *príp.*, 21, 23 i 25 iste zbirke.

⁶ Milićevića *živ. Srba*, Gl. XXXVII, str. 142.

do oganj ili munja u crnom oblaku. Još je jedna bolest, koja od vile polazi. Kad ko pomahnita, reče se zanj: „povilio je“. S druge strane, za mahnita čovjeka govori se, da je on „munjen“,¹ koje opet pokazuje jednu sponu megju vilom i munjom. Ta je spona pak skovana odavna, skovana još prije, nego se Slaveni odijeliše od Italo-Helenâ. U grčkom jeziku *νυμφιάω*, što je od *νύμφη*-vila, znači taman: poviliti, dočim *εμβρόντητος* nosi: munjen, mahnit, to od *βροντή*, grom. I Latini za zapanjena, te i mahnita čovjeka, vele, da je „attonitus“, s jasnim odnosom na „tonitrus“, grom.

Neki i sada cijene, da mahnitost od genijalnosti rastavlja linija, tanka kao oštrice u noža. Ovo vjerovanje bijaše općenito u starom vijeku, kod skoro svih naroda, arijskih i nearijskih. Po isti način, kod Srbâ i Hrvatâ, polažaše od vila, kako mahnitost, tako i premudrost. „Vilovnjak“, u našem jeziku, hoće reći bijesan čovjek kao da su vile u njemu,² a „vilenik“ opet čovjek pameti takove, da ga nije moći prevariti.³ Za vilenika ima i mala priča. To je neko, koga vila ustrijeli, pa izvida, zavivši mu rane skutom svojim; po tom je vila njemu posestrima, te mu daruje bilje, kako bi mu žena ragjala dobre junake i lijepe ćeri; od istog bilja opamećen je, da ga ne može niko prevariti.⁴ Drugi pak misle, da take vilenike ragjaju same vile, te ih ženama podmeću. Rogjeni od vila u svemu su jednaki s ostalim ljudima, samo što ih odlikuje izvanredna pamet.⁵ Koliko su vilovnjaci i vilenici duboko zasječeni puku u svijest, pokazuje mnoštvo adjektiva, gotovo istoznačnih: vilovan, vilovski, vilovit, vileni, koji se pridaju takome čovjeku, pa i konju.

Olujni oblak prolama se i kišu lijeva, a po tome je u redu, što mi gdjekad uz kišu nalazimo vilu. Stara ženska pjesma pjeva: „Kiša pade, medna rosa u polju, — zabrinu se mlada moma u dvoru: — pokisnuće moje drago u polju“;⁶ nego, vila „raspela je svilen čador u polju“,⁷ pa momi štiti dragoga. Neka je prilika misliti, da i mlijeko vilensko, što se katkad u pjesmama spominje,

¹ Vukov rječnik riječ ne bilježi, al je ima u narodu, što ja znam, osobito u južnim krajevima. Čuti je i samostavnik „munjenik“, barem u vokativu: „Hajde, munjeniče jedan!“

² Vuk. *rječ.*

³ Id.

⁴ Id., pod *Vilenik*.

⁵ Kukuljevića *Vile*, na str. 91.

⁶ Vuk. *pjes.*, knj. I, v. 1 - 3.

⁷ V. 11.

nije što drugo, već blaga kiša, koja sipi iz oblaka groznih. Mlijekom od vila doje se krasni janjci: „Kad ga mojim zadojim mlijekom, — biće janje krasno i lijepo, i nosiće runo sviloruno“.¹ Arijcima oblaci se prizirali i kao janjci. Takim daždevnim vilama ja bih pripisao i ono, što se priča u Slavoniji, da onuda rastu gljive, gdje su vile jednom igrale. Kako je poznato, rastu gljive naglo iza naglih kišnih voda. Na vilenska igrališta s gljivama ne daj bog, dodaju u Slavoniji, da čovječja noga stupi! tome čeljadetu vile bi odmah zla učinile.² Sadanji ovi strah valjda potječe od davnog pojma vijornih vila. Vilina gljiva u narodu zove se „vilovnjača“, pa i izvan Slavonije drži se, da ona raste „na vilinu kolu“.³

Nego, vijoru koji čisti zrak, i oblačnim vodama koje ispiraju sa zemlje mrlju, od vajkada ljudi pridadoše ponajviše moć blagotvornu i liječiteljnu. Vile, u narodnim pjesmama, znadu i kažu „bilje ljekovito“, i zbog toga nazvane su „biljarice“. Mi primjetismo već,⁴ da ljekovito bilje one traže po „rosnim planinama“. U čistini jutrenjoj, kao što i u čistini iza ljetne omare i vijornog pljuska, pomalja se, donoseći mirisavo zdravo bilje, svježa neoskvrnjena vila.

To rosno vilino bilje starinsko je, ako se ne varam, koliko i arijski rod. Veda veli, da „je u vodi ambrozija i lijek“, da „je u vodi svaki lijek složen“.⁵ Ta je voda pak nebesna voda, iz oblaka voda.⁶ Sebi za lijek vruće je vapije vedični molilac, koji kaže: „O vode, ispunjajte lijek, mome tijelu obranu, kako bih ja još dugo gledao sunce!“⁷ I bogovi, na tima vodama, „piju sebi snagu“.⁸ Pri bogoštovnom činu, vedični sveštenik „bistri“ te vode, mećući u njih „bilje“,⁹ pa onda im se ljudi mole ovako: „Vi, bogate vode, imate dobro sebi vlastito, vi udjeljujete besmrtnost i svježu snagu, u vašoj je ruci dar mnogobrojne djece“.¹⁰ Čudotvorne vode vijorne su, jer

¹ Petranovića *pjes*, knj. III, 25, v. 63—5. Po pričanju, valjda novijem, doje se jednako krasna i junačna djeca. Neki vele, da i Marko Kraljević zadobi vilinim mlijekom svoju jačinu.

² Kukuljević, *Vile*, na str. 100—1.

³ Vuk. *rječ.*, pod *Vilovnjača*.

⁴ Gore, na str. 192.

⁵ Rigv. I, 23, v. 19 i 20.

⁶ X, 9.

⁷ I, 23, v. 21.

⁸ VII, 49, v. 4.

⁹ X, 30, v. 5.

¹⁰ Id., v. 12. Ovo je vrlo nalično našem kazivanju, da vila vileniku daruje bilje, kako bi mu žena ragjala dobre junake i lijepe čeri (vidi ovdje gore, na s. 200).

im Gromovnik Indra otvara put. Uz vode donose i vjetrovi, duha-jući, ljudima zdravlje i lijek.¹ A vode smatraju Indi kao prave boginje, pod njihovim prostim imenom: *apas*, vode, ili pod sastavljenim imenom: *ap-saras*, one koje na vodama idu.² Što ide na vodama, jest duh vodâ, jeste oblak vijorni. To su olujne gospoje vodâ, koje s muževima Gandharvama, kaže Rig-Veda, buče gore u oblaku.³ Mišljahu pak Ariji, u pravijeku svome, da ovakova božanska bića puštaju, iz vrčeva ili drugih posuda, dažd na zemlju. Apsare mogu biti neprijazne, al su blage najviše. U Vedi novijoj, u Yajur-Vedi, te vodene i oblačne boginje nazivaju se „čuvarice amrite“ (ambrozije besmrtni), ili „some“.⁴ U indijskom bogoštovju, gotovi se ritualna „soma“ iz biljke *asclepias acida*, te ono: „čuvarice some“ nosi, od prilike, koliko i „čuvarice bilja“, ili „biljarice“.⁵ Sa svega toga, eto mi primičemo naše „biljarice vile“ najstarijim nazorima arijskoga roda; ovo tim više, što se zar i u našoj predaji do vilâ spominje besmrtna ambrozija. Barem jedan od starih naših pisaca, Marin Držić, kaže, valjda crpajući sa izvora pučkog, da vile, u noći pred Ivanj dan, plešu nad vodom, pa ko pod njihovu moć potpadne, taj da se može pomladiti, obnoviti, kao i zmija, koja svlak svoj pomeće.⁶

Neka se niko ne čudi ovome sačuvanom arijskom pojmu o vili biljarici, koja ponavlja mladost. Ima i drugih udržanih nazora, za koje je još teže vjerovati da su davni, a opet, kad se ponešto objasne komparacijom, bez napora ulaze u zajedničku blagajnu arijskih misli. Na primjer, naš narod govori, da vile imaju, kakokad, konjska kopita, ili kozje noge. To se, na prvi pogled, čini kao posve nova nagrda, potaknuta od hristjanske mrzosti na vile. Šta više, pronosi se i priča, kojom bi se ovakovo shvaćanje moglo opravdati. Vile bijahu, gdje koji kazuju, djevojke gizdom ponosite. Što su se svagda gizdale, prokle ih Bog, i pretvori im noge u konjska kopita. Onda od stida one pobjgoše u guste dubrave, pa se tu do

¹ Ovo je vrlo istaknuto u himni Rigv. X, 137.

² Za riječ *apsaras*, uz ovu etimologiju sanskritolozi imaju još dvije, al ne samo u mitologičnom već i u jezičnom pogledu prva im se čini najbolja.

³ Rigv., X, 11, v. 2.

⁴ Kuhn, *Herabk. des Feuers*, s. 136.

⁵ I samo „bilje“, bez ikakova odnosa na somu, više puta u Rig-Vedi pomišljeno je kao božansko nešto, te se u molitvama prizivlje.

⁶ Jagićev navod, Archiv, V, s. 92.

današnjega dana kriju, i ne će da se pokažu u kolu ostalih djevojaka. Od prvašnje ljepote Bog im ipak ostavi mladost, i one raggaju djevojke, da među ljude izigju mjesto njih. Konjska kopita, ili kozje noge, vile sad prikrivaju svojom bijelom dugačkom haljinom.¹ Uprkos priči, nama je reći, da nipošto hristjanska vjera ne nakazi vile, od ruga im pridavši kopita konjska. Ova kopita njima pripadaju od starine. Mitolog Kuhn svojim iztraživanjem dokazao je, da postoji, između najstarijih privigjenja arijskih, takogjer i ono o oblaku, oličenu kao konj jureći.² Od toga konjskog lika k našoj oblačnoj vili prigjoše i ostadoše konjska kopita. S istog mitičnog dojma još narod misli i to, da vila rado jaše na konju, kako rado jaše i na jelenu A u mnogoj priči kajkavskoj, vila se pretvara najradije u konja, za kojeg se veli, da je „konj od vile“.³ Otle, po svoj prilici, dolazi i mišljenje štokavsko, da uz čovjeka može i konj biti vilovit, te i prečesto pominjanje „vilovnog konja“, u pjesmama.⁴ Što se pak tiče kozjih noga u vile, to se objašnjava posve dovoljno samim srpskim i hrvatskim mitom olujnim. Kod gromovnog boga mi nagjosmo „jarca živoderca“, koga protumačismo kao mitičnu sliku bijesne igre medju munjom i gromom u oblaku.⁵ Po tome, kozje noge u vile čisto prikazuju silu istu munjevnu i gromovnu, kadno oluja crnim oblakom mota. Slijedi iz ovoga, da vila, čak od prvog svog postanka, primi kozje noge olujne. Hitronoga koza nebesna prepusti jedan dio od vlastitog obliča hitronogoj vili. Potonji su dodatak same magareće noge, što ih u vilâ spaziše, u primorju makarskom, potomci neretvanskih pogana, ti najzadnji pa i najrevniji pokrštenici.

Možda još jedno u vilâ, što se čini da je sasvim površno i kao nakit pjesnički, uzlazi do visokih vremena zajednice arijske. Ima u Rig-Vedi jedna čitava knjiga to IX, namijenjena bogu Somi, to jest, piću i bilju božanskom, koje ljudi ritualno miješaju na zemlji, a miješa se, nebesnim načinom, gore u oblaku olujnom Taj bog Soma, to piće i bilje, nošeno je, po riječima pomenute vedične knjige, od tice orla. S druge strane, u mitologiji Italo-Helenâ, orao

¹ Kukuljević, *Vila*, na str. 90.

² *Herabk. des Feuers*, s. 118 — *Zeitschrift für vergl. Sprachforschung*, I, 451 ff.

³ Valjavec, *prip.*, 2.

⁴ U Baranji, neki lepir, što se drugdje zove „konjic“, prolazi pod imenom: „vilenski konj“ (Vuk. rječ.).

⁵ *Dio VI*, str. 19—21 (147—9).

je poznata tica olujna, pridijeljena Gromovniku Zeusu ili Jupiteru. Orla mi nalazimo i kod naše vijorne vile. Postojanošću takom, koja ne dâ misliti, da je to puki slučaj, u našim pjesmama mi vijamo orle do vila: „Nad Laušem posestrime vile, — vijaju se nebu pod oblake, — zlatne str'jele nose u rukama, — te gagjaju orla pod oblakom“¹ — „Kad se svanu, pa ogranu sunce, — vuci viju, gavrani grču, — svikuju se vile iz pećina, — vijaju se orli mrcinjaši“.² A, govorom još više mitičnim, u jednoj ženskoj pjesmi iz Risna kaže se: „Pocmilio sitan bosioče: — Tiha roso, što ne padaš na me? — Padala sam za dva jutra na te; — ovo sam se bila zabavila, — gledajući čuda velikoga, — gje se vila s orlom zavadila — oko one zelene planine. — Veli vila: Planina je moja. — Orle veli: Nije, nego moja. — Vila orlu krila salomila. — Ljuto cmile tići orlovići, — cmile ljuto, jest im za nevolju. — Češila ih tica lastavica: — Ne cmilite, tići orlovići! — Povešću vas u zemlju Indiju, — gje štir konju raste do koljena, — gjetelina trava do ramena, — otkle nikad ne zalazi sunce. — Po tome se tići učešće“.³

Što neki nazori i neke utvare o vilama, iz vremena veoma davnih, ostaviše u narodu našem stalna traga, nije nikakovo čudo. Dapače, djelomično sudaranje meĝu pomislama našim i starim arijskim neizbježno je, netom se uzme, da je mitologija srpska, u pogledu vila, starija od grčke. Mi smo narod u historiji mnogo noviji od grčkoga, no od njega drevniji u gdjekojem praznovjerju, što nam iz negdašnje religije isteče. U nerijetkim utvarama, sačuvanim čak iz prvih doba arijskih, biva sa Srbima i Hrvatima ono, što i s ljudima uz kameno oružje, u prehistoričnoj arheologiji. Upotreba kamenog oružja označuje prve stanovnike europske, to u zaglušnoj davnini, prije svakog spomena povjesnog; pa eto i sada u svijetu, nakon toliko minulih vjekova, ima tog oružja kod ljudi, koji u napretku zaostadoše. Spram helenskih okretnijih, zape razvoj našim stalnijim vilama. Zadosta daleko od naše odvoji vila helenska, ali ujedno odmaknu ona i sa davnog sjedišta arijskoga. Mjereći vilu helensku i srpsku o vedičnu apsar, mi možemo još bolje procijeniti svu izvornost našega mita o vilama.

Grčke *ύμφαι* bez sumnje su srpske i hrvatske vile, u suštini.⁴ Nose one na sebi glavna obilježja naših vila. Ninfa je po svom obličju

¹ Petranovića *pjes.*, knj. II, 26, v. 556—9.

² Jukića *pjes.*, knj. I, 21, v. 162—5.

³ Vuk. *pjes.*, knj. I, 665.

⁴ Tom grčkom riječju, već u VI vijeku, Prokopije prozva slavenske vile, pa možemo reći, da je od najstarijeg vremena sravnjenje učinjeno.

djevojka, ili mlada žena, divne ljepote. Ima dugu raspuštenu kosu, al je redi i krasi proljetnim cvijećem i vijencem: zato je nazvana *καλλιπλόκαμος, ιοπλόκαμος, καλλιστέφνος, ευστέφνος*.¹ Svaka je ninfâ laganosti take, kao da ona visi u ajeru: ninfe hrle u lov, a po mjesecini strijeljaju s djevičanskom Artemidom. Nego, najvole izvoditi noćne ritmične tance i pjevati zamamnih pjesama; na muzikalnu zabavu tjera ih neodoljivo nagnuće; igralište im je mekana i cvjetna rudina, u tihanoj samoći. Plešu i pjevaju najviše s večera, do romonitih obala potočnih i riječnih, a i kupaju se rado. Baš čudno predu i tkaju. K svojem kolu i k svojim igrama one kadikad pripuste i ljude, ali ljudi ne smiju ih nadigrati. Više puta hrane i goje božansku djecu njima povjerenu. Ljudima su ninfe prijazne; nad njihovim udesom lebde vjerne čuvarice kao naše vile posestrime; one će paziti naosob lijepe mladiće i glasite junake. Može ninfâ da se i zaljubi, a tada teško onome, ko njoj vjeru prekrši: ljubovnica ninfâ otela, radi nevjere, krasnome Dafisu očinji vid.² Od ninfâ povile, pobjesne gdje koji; to su *νυμφόληπτοι*, uzeti od ninfâ; bjesnoća ova, s kojom uporedo ide i dar proroštva, najviše dolazi, ako ko nabasa na ninfâ izvor, pa njega iz izvora ninfâ slika presjeni. Nego, ninfe takogjer vidaju. Kao vidarice, zovu se *ιατροί νύμφαι*; a to su samo *ναϊάδες*, to jest one ninfe, koje borave do voda.³ Osim najadâ, vodenih ninfâ imaju *ορειάδες*, ninfe planinkinje, pa *δρυάδες*, ili *αμυδρυάδες*, ninfe šumske.⁴ Nalaziti je ninfâ i u pećinama, i nose ime: *άντριάδες*. Od pećina svojih, i od planina svojih, ninfe su nerijetko posebno naznačivane: ima, n. pr., ninfâ Kiteronskih, Idejkinja, kao što ima, u nas, vila Viterkinjâ, Velebitskih. Orejadama najmiliji su visoki planinski vrhovi. Kad ko hoće da časti ninfe, najudesnije će biti, ako on ide do mjesta, gdje koja stanuje, pa žrtvu joj tu prinese. Žrtvuje se koješta: mlijeka ulja, janjaca, ali je ninfâ najpreči dar: koza. Ninfe jesu, i nisu, besmrtni boginje. One dugo, predugo žive, no mogu i umrijeti, osobito hamadrijade, koje su s drvetom kao srašćene: vene drvo, vene i ninfâ. Ipak najade, djevojke Zeusove, vječno traju.

¹ Prøller, *Griech. Myth.*, I. B., s. 599.

² Id., s. 594.

³ Za riječ *ναϊάδες* upoređi glagole: *ναίω*, punu, groznu biti, i *νέω*, teći.

⁴ Iz prva valjda hrastove, pošto *δρυς* poglavito znači hrast. Znamenit je hrast kod naših vila, kako to vidismo. Drugi naziv za grčke šumske ninfe jest *ναπαῖαι*.

U nijednoj podubljoj crti, ovakova helenska ninfa ne razdvaja se od vile naše. To su dvije prilike, izvedene po istom izvornom tipu ¹ Ninfa i vila jedne su čudi, jednako rade, u jednakim mjestima nastavaju. Pa šta više? Riječ *νύμφη*, ma da i ne znači, u običnom grčkom govoru, ništa drugo do mlada djevojka, ta riječ, isporegjena s latinskom *nubes*, iznosi nam *oblak*,² u kome naša vila niče i običe. Ali upravo riječ *νύμφη*, kojoj se sasvim zatomi prvi smisao oblačni, pokazuje, da Grci napustiše starodrevni nazor arijski, te ninfu svoju s meteorne visine, sa olujnog oblaka, pritegoše dolje k zemlji. Dok vedična apsara juri nad samim nebesnim vodama, a srpska i hrvatska vila često tjera visoke oblake, ne uzvija se helenska ninfa dalje od planinskih vrhova. Pak i onda, kad zbijaču oblaka Zeusu, jednom u Iliadi, idu ninfe na sijelo, one onamo dolaze iz „lijepih lugova, i iz rijeka sa izvorâ, i sa livada travnih.“³ U pogledu vilâ, kod Grkâ nastupi mijena sa zamašnim razvitkom, dočim mi eto ostadosmo vjerniji čuvari davne tradicije arijske.

Kažem samo: vjerniji, jer i u nas vila, makar i prečesto bora-vila u oblaku sigje na zemlju. Naša je vila još uvijek sebi svijesna svog oblačnog postanka, jer je uvijek do vode, bilo to rosa, kiša, izvor, vir, jezero; ali ju je opet naći posvuda, na kitnoj zemlji, kao što i grčku ninfu. Ona više nije nešto rudimentalno, kako indijska apsara, koja se sporo i jedva izvija iz muteža prirodnog. Vila je već potpuno uobličena, a i umjetnički sazdana, premda to u manjoj mjeri, nego li ninfa: da ninfu dostigne, ne treba joj toliko ispravnost grčkog nacerta, koliko joj trebaju različiti toni južnog bojadisanja. No, i pored manjeg bogastva njene kolorature, naša vila isteče iz pjesničkog tankog osjećaja. Vila je zlatokosa i lakokrila; u cvatu djevojačke mladosti, ona miriše bosikom i smiljem; pjeva s vjetrom tajnovite, omamne pjesme; brzom, rek bih vjetro-nom, nogom struže uz rosno bilje livadâ, po jutrenjoj čistini. Niti ljepoti mlade i krasne vile mnogo smeta kozja noga, ili kopito konjsko, pošto ona to prikriva svijetlom bjelinom svoje odjeće, pa je i pomišljena, nešto docnije dakako, i bez te rugobe. Iz svega ovoga je viditi, da je estetični obris vilenskog lika malne dotjeran, u nas Srba i Hrvata. Kao što i koje drugo lice božansko, tako i

¹ Dašto, dvije prilike od ponešto različite vrijednosti estetične. Tako, n. p., dočim naša vila ima kozje noge, ninfa grčka, oprostivši se te nagrde, kozu prima na žrtvu.

² Bréal, *Mythol. et Linguist.*, p. 107.

³ XX, v. 8—9.

naša vila pripada u mitične tvorevine indo-europske drugoga stupnja. Ona stoji u sredini, izmegju nerazvijene apsare i svakovrsno razvijene, na svaku ruku okrenute ninfe.

Čas prije čusmo, da Grci ninfama, u njihovoj zabiti, prinošahu žrtve. I u nas vile bijahu boginje, koje trebaše darima umilostiviti. U pogdjekojem našem kraju još svejednako prilažu darova vilama. U dokinutoj hrvatskoj Granici, i dolje po hrvatskom Primorju, djevojke idu sa cvijećem, s poljskim plodom, s trakovima svilenim, u samotne kamenjake k vili, pak njoj to sve prikazuju, govoreći potihom: „Uzmi, vilo, što je tebi mило!“¹ Istoga je bogoštovja trag i onaj pozdrav, kog Budvani, kako navise rekosmo², još u početku ovog vijeka upravljahu k vilama, došavši cvijećem na brdo, na „vilino gumno“. Glasio bogoštovni pozdrav: „Dobro jutro, b'jele vile! — I nama ga dajte.“ Budvanske vile dijelile sreću, na uzdarje pobožnim mladićima, cvijećem okićenim, te svakome klikovahu: „Tvoja se sreća rodila; — sunčanom ždrakom povila, — mjesecem sjajnim gojila, — zvjezdama sjajnim rosila.“ Sreća je od svih svijetlih bogova, pa jeste i od vila, jer su svijetle boginje. Ko vilu pozdravlja, ko nju sestri, ko njoj čini makar što mило, za njim sreća ide ustopice, po misli pučkoj. Najlugji je ko vidi vilu, a ne odaje joj čast i štovanje Tako čeljade ljudi kore, govoreći mu: „Sreća te tražila, a ti je lud nisi umio naći!“³ Nego je najveći vilin dar cvatnja djevojačka. Kad sretnoj momi bijeli vrat krasi biser i glavu zlatno perje, to je bijela vila, što momu pogladi i naresi joj divnu mladost.⁴

Vile, puna usta! Neki naši ljudi s krasnim i dobrim vilama zanijeli se čak i do toga, da nam rišu kao zlatno doba ono, u koje su vile bogovale. Ivan Kukuljević čuo od kajkavskih staraca pričati, kako u svemu napredovaše to vilensko vrijeme, pa, vajme! sve bilo i bitisalo. U vrijeme ono ljudi bijahu dobri, a vile njima pomagale polja žeti, travu kositi, korov plijeviti, marvu hraniti, kuće graditi. Grka čemera ne bilo, jer ga odasvud trijebile blage vile. Srce sviju onda bilo jedno, jedna volja, jedan običaj, jedan zakon. Ali, kad se ljudi vilama iznevjeriše; kad pastiri zabaciše svirale i tambure, te pjesma umuknu; kad čak i puška poče pućati i narodi se goniše: od onda nestade vilâ, i s hrvatskog polja

¹ Kukuljević, *Vile*, na str. 97.

² Na str. 185.

³ Kukuljević, *Vile*, na str. 97.

⁴ Vidi gore, na str. 186.

one izmakoše nekud u tugju zemlju. Ako se vila još koja udesi, eno najviše samotno sjedi na goloj stijeni, te pjesmom nariče.¹ Zlatno doba, što je bilo pa nije, opsjeda pamet arijsku i nearijsku. Ova naša verzija to vrijeme daje u državu božanskim vilama. U ostalome je reći, da je priča, u motivaciji, očividno postanja novijeg.

Istraživana je vila jutrenja i dnevna, koja prijazno i pogodno djeluje za sunčanog vidila. Onda proučismo vilu večernju i noćnu, koja od zapada do ishoda sunca nepogodno radi, pa i vilu olujnu, koja je svakojaka, prema raznim pojavama vijora. Ali o vili planinkinji, i ako je spomenusmo nije još bilo riječi raspravne. Sad je zгода, da se i na takvu vilu obazremo.

Naša vila planinkinja privučena je k zemlji, kao i grčka *ὄρεια*, kojoj značenjem riječi potpuno odgovara, pa je, spram vile u oblaku, poznija tvorevina mitična. Nego se našim djedovima ukazala vila ta već od starijih doba. Pošto je u suštini jedna s grčkom orejadom, ona je starija od odvoja Leto-Slavenâ na jednu i Italo-Helenâ na drugu stranu. A ide čak i dalje. Već davnim Indima gdjekad utvorio se oblak, kao da je ono planina u ajeru.² Takvo privi-gjenje nadalo se od sebe. Osobito sivasti i crnkasti oblaci, iz kojih će sinji grom udarati, čine se jedna nad drugom nagomilane planine, te se i kaže, skoro u svakom jeziku, da se oblaci gomilaju. Po tima oblačnim planinama smisliše Grci, ma da to i zaboraviše, svoje ninfe orejade; mi smisli smo naše vile planinkinje.

U pjesmama i u pričama našim, nema češćeg naziva od ovog: vila „planinkinja“, ili „nagorkinja“, ili „zagorkinja“, ili „podgorkinja“, ili „gorska“, kaho nema češće besjede od te: „vila klikuje“, ili „više sa planine“, ili „iz stijene“, ili „iz pećine“. Kad vila ne prne nebu pod oblake, ona najviše leti po vrhu planine, ili niz planinu strmo odlijeće. Pa i Vuk Karadžić, kad hoće da u kratko vilu označi, najprvo veli to, da „vile žive po velikim planinama i po kamenjacima.“³ Na planinama su najveći sabori njima; tu igraju njihova najbrojnija i najljepša kola, pa tu najvole odgajati i učiti mladiće vilenike. A nije pokrajine u našoj zemlji, gdje po koja uzvisita planina ne bi se dičila svojim vilama. U junačkoj Crnoj Gori, planinkinje vile lebde oko svoga naroda i jamče mu sreću. U pećini jednoj, u Riječkoj nahiji, spava dugi san Crnojević

¹ *Vile*, na str. 100.

² To je, u arijskoj mitologiji, sada sasvim nesporno.

³ Vuk. *živ. i ob.*, na str. 211.

Ivan, a oko njega straže stražu gorske vile. Kad minu dani jadoviti, te Crna Gora razmakne granice do sinjeg mora, probudiće one viteza. Kao što u buduću, onako i u prošlu historiju pučku ulaze nagorkinje. Ima kod Krapine, za Strahinskom gorom, jedna pećina, u davno doba vilenska, gdje k vilama pribježe Vulina, sestra Čeha i Leh. Dva brata gonjahu sestru s toga, što ih ona izda nekome rimskome poglavaru, svome ljubovniku. Ružno izdajstvo kazniše brzo vile. Izručile nevjernicu, kad braća njima prigjoše ponudom jednog krasnog vola s pozlaćenim rogovima, među kojima sjegjaše djeteeće s pozlaćenom jabukom u ruci. Sestra je zazidana u beden, pod vrata krapinskog grada.¹

I ako planinkinje vile, s neba silazeći, naseliše se na zemlji Srbâ i Hrvatâ, pa u pjevanju i pričanju pučkom najveći mah oteše, pokazuju opet čisto i one poreklo svoje oblačno. Gorsku vilu i pored zemaljskog naselja, nije nikako rastaviti od vode. Istina, borave na velikim planinama i po kamenjacima; ali gdje je vila planinkinja, tu je uvijek i voda, taj očiti znamen njenog postanja iz kišnog oblaka. Koliko je planina vilenskih, onoliko je, po kazivanju naroda, i vilinih izvora, poznatih, navadno, pod imenom: „vilina vodica“. Nabrojiti, po našim krajevima, te sve vodice, te izvore, ne bi ni sad bilo moguće, kad ih eto hristijanstvo mnoge obesveti, a mnogima ote čar realistična misao našeg vremena. Svaka je vilina vodica ljekovita, kao što ono vidismo, da lijeći svježâ voda iz oblaka. Zdrava je jednako za ljude i za marvu, koja se njom napaja. Pače, vilina vodica sveta je, kako joj i riječ kaže.² Sveta je za to, što je oblijeće vilin duh.

Nije ono posve pravo rečeno, što kazasmo, da je toliko vilinih izvora, koliko ima planina vilenskih. Naš puk pripovijeda često, kako je naći silu onih izvora i na samo jednoj planini. Taka je

¹ Kukuljević, *Vile*, na str. 99. U ovoj priči treba pripaziti Strahinsku (Strahinovu) goru, pa i dar krasnog vola s pozlaćenim rogovima te i djeteta s pozlaćenom jabukom. Ovdje kao da se odigrava sunčani mit jutrenjeg vidila i mladog jutrenjeg Sunca. Već drugdje primjetismo (*Dio III*, s. 32 [176]), da tri brata, Čeh, Leh i Meh, izgledaju kao tri noćna Sunca općenitog arijskog pričanja. Zazidana nevjerna sestra mogla bi biti tamno lice noćne Zore.

² Posvećena hristijanska voda, bogojavljenka i zakrštena, hipokoristično zove se: „vodica“. U Boki kotorskoj za bogojavljenku vodu ima čudni izraz: „velika vodica“ (Vuk. *rječ.*, pod *Vodica*). Deminutiv: „vodica“ dolazi li iz nove, ili iz stare vjere? Ja prije mislim ovo potonje.

planina Sutorman, više Bara. Misli se, da ondje ima „preko trista-sedamdeset izvora“. Jednom, brojio izvore neki čovjek, a vidila ga vila, pa mu rekla, da će ih mučno sve izbrojiti, pošto ih je više, nego li danâ u godini.¹ Znadu broj same vile. Ipak, tajnoviti broj negda doznao jedan carev sin, evo kako, po kazivanju druge priče iz istog primorskog kraja.² U nekakovu carstvu bila velika planina, gdje niko ne življaše, do samo mnoštvo vila. Ogromnu planinu ljudsko oko nije moglo pregledati, ni konjska noga pregaziti: ko da nabroji vodene izvore u njoj? Koji će prebrojiti izvore, i sa svakog izvora donijeti po jednu tikvicu vode, tome car daje svoju kćer za ženu. Mnogi momci pokušali to učiniti, neko tako, a neko ovako, ali se svi zabrojiše. Jedan od momaka smislio čak i to, da zapiše slova na kamenu do svakog izvora; ovako brojio i brojio „za godinu dana“, no uzalud: vile za njim dolazile i brkale slova. Što ne mogoše drugi, to najzad izvede nekakav carev sin. Dogje u planinu i sjede ispod jednog najvećeg drveta, moleći se Bogu potihom. Na jednom čuje graju: poinatile se vile medju sobom. On se k njima prišunja, kako bi ih vidio i slušao, al ga jedna spazi i zaviče: „Gledajte careva sina!“ Na to odmah utajao se, pa druge vile ne vjerovaše, a ona prva opet: „Jesam ga vigjela, tako mi tristasedamdesetisedam izvora, te su u ovoj našoj planini!“ Carev sin vrati se onome caru, koji, obaviješten o broju izvorâ, pokloni mu kćer.

Zaista odavna priča ova pusti u narodu duboka korena, jer joj se povlači i treća verzija megju jekavcima, što je opet napose zamišljena.³ Neki čovjek hoće da ispod kamena, u jednoj planini, vadi blago, te u čas onaj „zasja mu se nešto, kao da mu sve zrake sunčane u oči sinuše“. Na blagu spava zmaj, i dati će ga čovjeku onda, kad ovaj bude „prebrojio sve izvore, koliko ih ima u onoj planini“. Kopač išao brojiti, al se zabroji, dok ne dogje pod jedno drvo visoko, „da takoga u svijetu nema“. Na to drvo dolete vila i vilenik, pa se stali prepirati o broju izvorâ u planini. U riječanju, pade riječ o pravom broju, koju dočuvši ono čeljade, ode i dokopa se blaga.⁴ Ako je išta u našoj mitologiji vidno i jasno, a ono je drvo od svjetlosti, nebrojeno puta pominjano u pjesmama i u pri-

¹ Vuk. rječ., pod *Sutorman*.

² V. Vrčević, *Srpske narodne pripovijetke*, u Biogradu 1868, prip. 4.

³ Vuk. prip., 22.

⁴ Isporedi *Dio VI*, na str. 53 (181), gdje je ova priča ispitana u odnosu s Ognjem.

čama. Svakog jutra, ranim vidilom, svjetsko Vidovo drvo razgrana se, dajući posvjet vasioni. Svakog jutra, to drvo vile oblijeću, t. j. ajerom lijeću visoki rasvijetljeni oblaci. Mlado Sunce, carev sin, pod drvetom stoji i očekuje horu, osluhuje bajnu riječ, da uz drvo k caru uzigje, i u veličju vidila, zrakova i sjajnih oblaka da sebi privjenča Zoru, carevu kćer. Takova prikaza mota se neprestano po glavi svima Arijcima, a ne će prenagljeno biti, reknemo li, da nam se ona, i ako čisto ne javlja, a to barem nagovješćuje iz priča, što ih sad učimo. Godišnje redovne dane, u svaki od kojih prikaza biva, mi valjda nalazimo u približnom broju od „preko trista-sedamset izvora“, ili „tristasedamdesetisedam izvora“. Da se broj odnosi na dane u godini, to je tim priličnije, što momak, po riječi priče, izvore broji i broji „za godinu dana“. U ostalom, jasnim mitičnim glasom, kaže i pjesma, da planinkinje vile, na izmak noći, pri ogranku, prate mlado Sunce: „Kad se svanu, pa ogranu sunce, . . . svikuju se vile iz pećina“.¹

Pećina je vili planinkinji ono isto, što mutno jezero vili oblakinji. Nesretna je vilina pećina, koliko i vilino jezero. Vila u planini budući druga tvorba, puka duplikacija, vile u oblaku, moralo se i u novije vile označiti dvostruki rad, sretni rad u pogodi dnevnoj, a nesretni u noćnoj nepogodi. Noću, gorska vila krije se, zabija se u pećinu. Vili zamaćenoj onda „vuci vijuju i gavrarnovi grču“, a „vijaju se orli mrcinjaši“, kako nam već reče pjesma. Radi nama poznatog arijskog Vuka, koji strahote noćne oličuje,² nazivlju se i te pećine: „vučje“. Drugdje u narodu, to su „crne“ pećine, megju kojima biti će najglasovitija ona do varoši Dobrote, u Boki kotorskoj: ko u nju ugje, kažu Dobročani, taj se skameni,³ taj se više ne vrati. U svemu dalmatinskom Primorju, učestale gorske crne vile u crnim spilama. Znaju sad ljudi koješta pričati o tima vilama i o zabitnim presjajnim dvorima njihovim: u unutrašnjoj spili sjaji se suho zlato, teku čudne žubor-vode, sve miriše od cvjetnog zaduha. Ima pak sretnika, odabranika božjih, koji to očima i vidiše, vraćajući se po tom zdravi iz zloglasnih onih pećina. Ali sve je ovo valjda pričajni potonji naplet, od razigrane južne mašte. Na izvorni mit o vilama spadaće jedino to, da je gorska vila i onda sjajna boginja, kad joj je red boraviti u crnoj, u vučjoj jami.

¹ Jukića *pjes.*, knj. I, 21, v. 162—4.

² Njega susretasmo puno puta, tečajem ovih radova.

³ I noćno skamenjenje, po primjeru kamenog noćnog neba, često istakosmo.

Svaka vila, mi ponavljamo, u biću je jednaka; pa razlika biva tek u tom, što uharo djeluje od sunčanog istoka do zapada, a neuharno od zapada do istoka, po nevidnoj i gluboj noći.

Zadnje nam je ispitati vilu u ratobornom obliku. Našoj vili godi boj, skoro ništa manje od pjevanja i od uhvaćenog kola. Gdje se narodni boj bije, ili se mejdan megju pojedinim junacima dijeli, navadno, pred što će se boj ili mejdan započeti, klikuje sa planine vila i kob proriče. Tä, i sama junake strijelja. U drugim prilikama, vila ih lijepo svjetuje; pri osudnom času upućuje ih, kojim će oružjem neprijatelja nadvladati. Oružje kako udešava, onako, nerijetko, vila zna i pripravljati: ona kuje britke sablje. A osobito vrlim junacima vile su posestrime, i njima, u plemenitom pregnuću, u viteškoj svakoj nevolji, hrle na pomoć. Najprvog junaka našeg epa, Marka Kraljevića, odasvud obletile take posestrime.¹ Čak i žena može vila biti vanrednome kome muškom biću, u vanrednom slučaju. Po našim pjesmama, hoće da se ženi vilom naosob Sibi-njanin Janko, pa i Ljutica Bogdan. Nego je ovaka ženitba sa hrlom i bježnom vilom veoma mučna. Janku pripomože dočepati se nje zmajeviti Ognjeni Sekula, koji reče ujaku: „Daj ti mene dva ronca junaka, — i daj mene dva bijela hrta, — i daj mene dva siva sokola, — živu ću ti vilu uhvatiti.“² Kad se vila zmajskome Grčiću Manojlu, u prividnoj ljubavi, savi oko grla, upropasti ga time.³ Istina, bojne vile nikad ne će kidisati životu omiljenih junaka, svojih pobratima; ali, kad ovima dogje skončanje, one će im bezobzirno to objaviti, i pratiće ih u smrt. Na krvavo junačko razbojište slete se vile. Pričaju mnogi, kako ih je viditi, i poslije bitke, na jadovnome bojnom polju. Viditi je njih isto kod grobova palih junaka, gdje, mjesečinom, kolo igraju i vitlaju upaljene zublje.

Ne vrzu se vile od ljutine i obijesti oko junačkih lješina, već ih vodi milostiva briga za sahranjivanje njihovo. Ovo nam svjedoči važna kajkavska jedna priča iz Zamladinca.⁴ Bio negda u svijetu

¹ U tome je ipak koješta posve novo. Tako, n. p., pripovijetka 24 u Valjavčevoj zbirci: „Vila Kraljeviću Marku jakost dala“ očevidno je podmetnuta, zar od kakvog djaka, koji skrpi u jedno svoje reminiscencije iz štokavskih pjesama i priča.

² Vuk. *pjes.*, knj. I, 183.

³ Id., knj. III, 6. I u raznim pričama, skoro svaka ženidba s vilom nesretna je, ili barem netrajna.

⁴ Iz rukopisne zbirke Valjavčeve. Kako rukopisa pred sobom nemam, to mi ovdje služi Krauszov njemački prevod (*Sagen*, I B., 31).

poštenjak neki, pravo adamsko koljeno. On vile štovaše, i svaku njima do zere izvršivaše. U ono vrijeme i sam Bog silazio na zemlju; sigje jednom u obličju putnika, pa mu se onaj poštenu čovjek odmah pridruži. Bog učio ljude; a veselio ga čovjek, milinak vilâ, svojim odgovorima, pravim i iskrenim. Poštenjaka već spomenule vile Bogu, kad su god pozivane k nebu pred božji presto na račun; s velikom hvalom spomenuše ga i sada, gdje Bog bijaše na zemlji. Imale i rašta to činiti: niko od njega odaniji i pobožniji. U dan neki morao biti sabor vilama, gdje će one raspravljati, kako da se najbrže priteče u pomoć ljudima dobrim i doskoči zlu od ljudi opakih. Od jedne vile dočuo to čovjek, pa hajd' prinesi odmah, na mjesto saboru odregjeno, najljepšeg poljskog cvijeća, to svakoj vili po jedan vijenac. Začudile se one, ne znajući odkud im poklon, al se dosjeti vila, po imenu Živa, i reče: „A da ko bi drugi bio već onaj, koga vi sve poznajete? Dajte, da ga nagradimo!“ Ode Živa, te čovjeku napravi i jaram i konjsku ogrlinu i ostalo što za plug treba, pa ga nauči orati i stoku javiti na pašu. A još nešto ga nauči. Domala dobri ljudi sa zlima se zavadiše, i poklaše u boju, što potraja za cijeli dan. Dakako, bijele vile pomogoše dobrima, al opet pade onoliko čestitih ljudi, koliko i nevaljalaca. Svoje mrtvace ovi ne sahraniše, pa ne dadoše niti dobrima, da svoje pokopaju. Oblijeću vile ljude, te ih opominju, kakovo je to teško bezakonje ne dati mrtvacima ukopa. Čuje onaj vrsni čovjek, ide kući, upregne konje u kola, i eto ga natrag k razbojištu, da svakog dobrog pokojnika zemljom zagrne. Kad to izvrši, upita vile, ne bi li zakopao i neprijatelje. Odmah će vile njemu: „Baš o tome vijećasmo, pa tebe molimo, da i njih pogrebeš“. Kod pregjašnjeg ukopa bijahu još mnogi čovjeku pomagali. Jedan od njih sad viče: „Šta? Da ja sahranim one, koji meni pogubiše i brata i sina? Nek truhnu, kao mrcine u polju!“ Uporne ljude jedva skloniše vile na neko pripomaganje, dok s velikim svojim trudom i te mrce pobožni čovjek sahrani u zemlju. Vile zahvališe svima. Poslije jednog mjeseca, ponovo sigje s neba Bog koji sve vidi, Bog višnji i svemoćni, a opet u licu jednog putnika iz stranog kraja, pa sjede pod krasnu lipu, u blizini onog sela, gdje na stanu bijaše dobroćudi čovjek. Svoje vile obavijestio Bog na kojim će biljegama one njega raspoznati, no ujedno im upelio, da ništa nikome ne kažu o dolasku njegovu. Bog učinio se nemoćan i hrom. Zastao Boga putnika poštenjak, te ga odmah pita, otkud je i kud ide. Odgovori Bog, da je njemu put gore do na vrh brda, gdje ga će

kaju vile i gdje mu treba svakako prispjeti, al da eto teško hramlje, i ako mu inače nije baš zlo. Potrči čovjek kući, upregne u svoja kola ždrijebe i kobilu, i vrati se k putniku. Kad došli na vrh brda, vile veličaju višnjeg Boga, koji se prokaza u pravoj slici svojoj. Čovjeku vile i Bog pohvalili pobožnost, pa i to, kako je on rado sahranjivao mrce. Spusti se onda rudi oblak, uze čovjeka i sve njegovo u vis, i eno od onoga časa stoji i sja na nebu konstelacija, kojoj je ime: Vozačeva kola.

Višnji bog, koji sve vidi i rado putuje; onemogli bog putnik, koji sjede pod krasnu lipu, pa mu je nužda otle se uspeti, sa ždrebom i kobilom, do visokog brdnog vrha, gdje će u svoj slavi svojoj prosjati: taj bog veoma naliči višnjemu Svantevidu, koji svake noći putuje i umara se sa svojim konjem, a, svakog jutra okrijepljen, gleda s visokog prozora na nebu istočnom.¹ Tim jače naliči, što nam se uz njega pominje Živa, u kojoj, kao što i u Vidi, mi nagagiasmo vrhovnu boginju do Svantevida ili Sutvida.² Krasna lipa, to će biti Vidovo svjetsko drvo, što mi toliko puta već pripazismo. Nego, ta potvrda našeg mišljenja o Živi-Vidi ovdje nam je posao posve uzgredan, dočim nam je glavno drugo, da, naime, saznamo, zašto vile razbojište obilaze i staraju se, kako bi pali junaci svi došli do sahrane svoje, do dičnog pokopa. S vilama, oko toga nastajava i sam višnji bog.

Vila davnašnja, vedična apsara ne može da nam dâ obavijesti, u tom pogledu. Niti vila drugog doba, helenska ninfa, iole objašnjava našu vilu ubojnicu i ukopnicu. Istina, ninfa je *χοῦρη Διός*, djevojka Zeusova; ali ona ne ide u boj, a još manje pokopava mrce. Obavijest, koju tražimo, pružice nam istom vila rek' bih treće gradnje, skandinavska valkirija.³ Ova vila sjevernih Germana jest malne čita naša vila ubojna, uz skoro jedinu razliku, da je mnogo bolje poznata, jer o njoj teku vijesti izdašnije, nego li o našoj. Čak i po samom imenu, Grimm prikučuje vili valkiriju, kao da bi *vala* bilo jednako sa *vila*.⁴ Ali teško, da to stoji, pošto

¹ Vidi *Dio I.*

² *Ib.*

³ Ili valkira, prema njemačkome: *walküre*. Nego se valkirije sazdaše u Skandinaviji, dočim Njemačka od davnine ima svoje *idisi*. Od ovih nazvano je, misli se, glasovito bojno polje Idistaviso, ili Idisiaviso, gdje Germanik potuče Arminija (*Tac. Ann.*, I. II, c. 16).

⁴ *Deutsche Mythol.*, s. 362.

val-kyrja hoće reći: ona koja lješine prima, bira,¹ dočim *vila*, po svoj prilici, znači nešto posve drugo, kako to već kazasmo. Inače, Edda zove valkirije, osim što *val-kyrjur*, takogjer *val-meyjar*, boja djevojke.² To su neporočne djeve u službi višnjega Odhina, pa ih Odhin šalje u svaku bitku, da k sebi, ispod lazina palih ljudi, uzmu svakog junačkog pregaoca. Pokojne će junake ispratiti bojne djevojke, djevojke izbiračice, s poprišta u Valhallu, u Odhinove visoke dvore.³ U Valhallu ulaze, poslije smrti, i knezovi germanski. Tu se veselo pije i jede: pilo i jelo gotove valkirije, pa ono dodaju bogovima i junacima. Osim ratnog krvnika Odhina i ratnih valkirija, za pokoj ljudskih pregalaca brine se takogjer boginja Freyja, Odhinova Gospogja: za to i ona prozvana je *Val-Freyja*; na velikoj gozbini, u Valhalli, Freyja poslužuje čašom dvanaestoricu bogova Asa. Višnja Freyja, kao što to čine višnji Odhin i valkirije, na samrtnom času prima k sebi viteške duše. Prije boja Odhinove djevojke, valkirije, presuguju, čija da bude pobjeda; a pobjedu dijele junacima, ili im dijele slavnu smrt. One su sveznale. Valkirije jure zrakom, a planinkinje su: na planini je njihova dvorana, u koju niko ne smije da stupi. Stanuju i u šumskim pećinama, no najvole počivati do jezerskih obala. Kako po zraku, lijeću i po velikim vodama. Valkirije su takogjer *òsk-meyjar*, željê djevojke.⁴ Goni ih želja k junacima, kojima će one biti posestrime, a ovi njima pobratimi; šticieniku svoje posestrima valkirija pruža pomoć u boju i daje pobjedu. Izboritim junacima, osim što posestrime, valkirije mogu da budu i žene; al, kako su one, po svojem biću, lagane i bježne, taka je ženitba slabo kad sretna: s valkirijom oženjeni junak dopašće sjete, muke, smrti, pa ne će to biti baš na volju ni samoj djevi ženi. Od boginje kao da postaje onda poluboginja, a gotovo i smrtnica. Nevesela žena gleda, da izmaće; a izmaći će, nakon kraćeg ili dužeg vremena, najviše u bijeloj košulji labudovoj, jer se valkirije u labude pretvaraju rado. Ta tica labud ima dar proroštva. Ubojite valkirije jašu katkad konja vi-

¹ Od *valr*, *val*, hrpa lješinâ, i *kiosa*, *kiesen*, brati. Grimm, *D. M.*, s. 348.

² Grimm, *Deutsche Mythol.*, s. 347.

³ Sjajni ti dvori tako su visoki, da pri ulasku, sa zapadne strane, okom tek im se može dohvatiti sljeme. A tu visi vuk, mrki simbol rata i smrti, i nad njim orao. Uz naše vile, kad su u pećinama, mi vidismo taman vukove i orle.

⁴ Grimm, *Deutsche Mythol.*, s. 347.

lovnih, a, pošto su izmegju sebe kao sestrenice, najčešće idu skupa. Obično ih je viditi tri zajedno. U jednoj *sagi*, na okupu ih je devet: bijelo odjevenih devet, a opet devet crno odjevenih.¹

Da ne duljim i da ne ponavljam, prepuštam čitaocu savršenje megu takovom valkirijom i našom vilom, naosob vilom ubojitom i mrtačkom. Tek jedno hoću da primjetim. Što laganije, što neznačajnije od broja tri i od broja devet, kad su sjacene valkirije? Pa eto isti ti brojevi najviše dolaze i u našim pjesmama štokavskim, kad su god brojem navogjena jata ili kola naših vila: „To gledale tri bijele vile“² — „Tu imade devet sestrenica, — i pred njima vila nastarija“.³ Tri vile, ili devet njih na broju, rado iznosi i prosto pričanje kajkavsko.⁴ Iznosi i vile pretvorene u labude.⁵ U ovom poslu vilâ, kao što i u mnogome drugom, sličnost izmegju našeg i skandinavskog mita primiče se do jednakosti pojmova, pa i same vanjštine za pojmove. Razilazi se mitično postupanje tek u tome, što izuzetno ratoborni Normani pribraše oko ubojite cigle valkirije gotovo sve funkcije naše mnogolike vile.⁶ Prisvojiše li Skandinavci slavensku vilu, ili načinismo mi vilu našu ubojitu prema njihovoj valkiriji? Pitanju odrješita odgovora ja ni ovdje ne davam, kao što nikako ne htjedoh osjeći niti u drugim prilikama potpunog sudaranja mitova naših i sjevero-germanskih. Samo opažam, da Nijemcima, srednjim i južnim Germanima, valkirija nije poznata; barem kod njih nigdje je ne nagje iztraživalac Grimm.⁷ Znana je Anglosasima,⁸ koji, u prvoj svojoj postojbini, bijahu naseljeni tik do Slavenâ.

¹ Rjegje ih je dvanaest, ili trinaest, na broju.

² Gore, na str. 189.

³ Na str. 192. A i za rjegji broj dvanaest, ili trinaest, vidi na str. 196.

⁴ Valjavec, *prip.* 7 i 16.

⁵ Id., *prip.* 6. To germansko i slavensko pretvaranje vile u labuda tim veće u oči upada, što je posebno Germanima i Slavenima. Ni grčka nufa, niti fata rimska ne promise se labudom

⁶ Nego je ipak prilika, da Normani uz Sase znadijahu i za drugo-jačiju vilu, osim valkirije. Njemački, ta vila zove se *elfe*, a pregje iz Sasse u svaku njemačku krajinu, franačku izuzevši. Elfa je osobito planinkinja, siplje pogubnih strijela, a neodoljivo hrli k muzici i tancu. Mnogo se javlja i vilenik, u Skandinavâ *älfr*, u Anglosasâ *älf*, *ylf*, elfino naliče muško. Za elfu, Grimm nije na čistu, u pogledu etimologije (*D. M.*, s. 367). Ne bi li riječ *elfe*, prije nego *val-kyrja*, potsjećala na riječ *vila*? Sasse elfe drukčije se nazivlju *weisse Frauen*, bijele gospoje, bijele vile.

⁷ *Beitr. zur D. M.* s. 347.

⁸ Pod istim nazivom: *välcyrie*.

Makar naša vila ne očitovala se ratobornom u prevršenoj mjeri valkirije, ipak je bojni oblik i kod nje, rek' bih, pretežniji. Već je prije izloženo, da klikće na početku svakog boja, da je jedinom pregaocima vjerna posestrima, a, iza pokolja, njihovim sahranjivanjem da se brine. Uz to je pripaziti, da glasovito vilino bilje, osim što lijep porod daje i prevaru otklanja. još ima i to svojstvo, da ono junaku oštri oružje. U staroj ženskoj pjesmi: „Sekula i vila“,¹ gona se vila sa Sekulom, koji je živu uhvati i povede ujcju Janku. Eda bi se Sekule oprostila, obećava mu vila: „Prvo ću ti bilje kazat', — da ti ljuba rodi sina; — drugo ću ti bilje kazat', — da ti sabja s'ječe Turke“.² Ova je vila na golo valkirija, osobito kad promislimo, da su valkirije, kako to kazasmo, *ôsk-meyjar*, željê djevojke, pa se i ova mitična misao tačno izražava stihovima: „Prvo ću ti bilje kazat', — da ti ljuba rodi sina“. *Želje djevojke* jesu vile u nas i onda, gdje ih ljudi čuju, u Velebitu, pjevati, sjedeći na kamenu: „Da zna ženska glava, — što j' odoljan trava, — svagda bi ga brala, — u pas ušivala, — uza se nosila“ — Kad bi znala muška glava, — što je nikom vode s' napit', — nigda ne bi nikom pila“.³ Niječni kret ovih „vilinih pjesmica“ (tako se zovu⁴) ne smije nas buniti.

Još mi je nešto reći, ali obzirnim pridržajem, načinom posve hipotetičnim. S vjerovanjem u djevojke valkirije, nastojnice pri gozbi u rajskoj Odhinovoj Valhalli, stoji u tijesnoj vezi silno junaštvo germanskog *vithunga*, sjevernog berserkira, kao što s očekivanjem dženeta sa hurijama spaja se ushićeno i pregorno vojevanje muslomanskog vjernika. Berserkir srće u boj smiono, goropadno, ludo; siječe druge, kao što siječe i sebe. Nešto je slična naći kod slavenskog pregaoca, kod poganskog *viteza*.⁵ Slaveni bijahu, uopće, blagocudi i odani spokojnome obiteljskom životu, pa izvanredno dočekljivi, te ne mržahu na inostranca kao takova. Nego bi se pomamile, pobjesnile bi te mirčine, gdje se god menju njima dizala ubojna vika. Za čitavo vrijeme slavenske pogauštine, od VI do X vijeka, vizantijski pisci, od Prokopija do Leona Gjakona, svi spo-

¹ Vuk. *pjes.*, knj. I, 266.

² V. 26—9.

³ Id., knj. I, 223.

⁴ Kod Vuka, na str. 149 knj. I.

⁵ Koja je riječ uzajmljena: slavenska *vitengü* (*vitez*) u Germanâ, ili germanska *vithung* u Slavenâ? Starosl. *vith* je victoria, a koren *vi-* nosi *vincere*.

minju slavensko divlje junaštvo, kad ono Slaveni, rastrkani kao lagani strjeljači i vrebači, ili poregjeni s kopljima i štitovima u tvrde bojne trokute, hrljahu u boj. Neke pisce hvata pak groza pred slavenskom surovošću. Slaveni, više puta, tojagom po glavi mlate zarobljenike, ili ih udaraju na križ; zatiru sela i varoši; ne štete ni staro, ni mlado, a razbijaju grobove pokojnikâ. Nemila ova goropadnost jednaka je s onom poganskih Normana u IX vijeku, no slabo se razumijeva kod ljudi inače meka srca, kao što, opet po svjedočanstvu stranih historika, bijahu Slaveni. Da nije tu po srijedi vjera? Iz daleka nagovijest o tome nalazimo taman u jednog Vizantinca iz druge polovine X vijeka, u Leona Gjakona. On veli, da neki pripovijedaju o Rusima, kako oni, na bojnom polju, nipošto ne će da dadu sebe nadvladane neprijatelju u ruke, nego će prije, gdje im nije kud, sami sebi utjerati mač kroz utrobu. Čine to, jer misle, ko je od neprijatelja ubijen, da neprijatelju, kao gospodaru, mora na drugom svijetu služiti, iza kako se rastavi duša od tijela. Samoubojice postaju za to, opaža Leon, „jer eto tako vjerovanje u njih mah preote“.¹ Nije rečeno, ali skoro neuklonivo slijedi iz ovoga i ovo obratno: ko padne, sijekući neprijatelja i sebe, dobiva, na drugom svijetu, mjesto odlično, položaj viteški. Skandinavima to viteško mjesto bijaše u Valhalli.² Moguće, da na lik Odhinove Valhalle utvori se Vidova Rajevina našim ocima. Stajaću riječ *rajevina* mi već nagjismo u religiji Vidovoj,³ i rekosmo, da je, po najvećoj prilici, od korena *rā*, udjeljivati,⁴ te da može značiti: mjesto obilnog uživanja, kao što je i Valhalla. Rajevina imala je biti gore na visokim oblacima, gledamo li na drugi slavenski stan pokojnikâ, ili na drugu riječ za to, *pakao*, što bijaše, prije neg se učini pakao hristijanâ, pouzvišeno prebivalište u rudom oblaku, u plamenoj nebesnoj magli.⁵ Oko Vidove rajevine, i pakla, nekako vijaju se oblaci, vijaju se vile⁶

¹ Leonis Diaconi *Historia*, Bonnae 1828, IX, 8: „ἀλλὰ τοιαύτη μὲν ἢ ἐπικρατήσασα ἐν αὐτοῖς δόξα.“

² U ostalom, jednako i kod Skandinavâ nalaziti je samoubojicâ na bojnom polju, pa i ove idu u Valhallu. Kad, naime, padne koji knez, velika je čast njemu, ako mu bojni drugari sami sebe posijeku, te ga do u drugi svijet tako prate.

³ *Dio I.* Nego bi trebalo o tome bolje ispitati još živu pučku tradiciju.

⁴ Miklošić, *Christ. Termin.*, s. 48.

⁵ Od Slavenâ uzeše riječ *păclă* Rumunji, pa joj uzdržaše prvašnje značenje: magla (*Krek, Slav. Literaturg.*, s. 422).

⁶ Vidismo, da su vile nastanjene, do Krapine blizu, na *Strahinskoj*, t. j. na Vidovoj gori.

Valkirija biti će ona vila, koja u veličanstvenu smrt prati Kraljevića Marka.¹ Ne pade Marko od dušmanske ruke, već pokleknu „ja od Boga, od starog krvnika“.² Mučili se mi koliko nam drago; obrtali, prevrtali smisao riječi, iz tog ljutog izraza ne iskoči nam nikad Bog hristjanski. Je li taj bog Helmoldov Crnebog, ili Helmoldov Svantevid? Ja prije mislim ovo posljednje.³ Znači izraz: „bog stari krvnik“, koliko: „bog stari ratnik“. Boga Vida, krvnog ratnika, a otkad dokad visokog starca, mi već savršeno poznajemo iz kazivanja Helmoldova, pa iz naše i skandinavske tradicije. Vitezu Marku vila posestrima, ubojita vila, proriče propast: „Kliče vila s Urvine planine, — te doziva Kraljevića Marka: — Pobratime, Kraljeviću Marko! — Znadeš, brate, što ti konj posrće? — Žali šarac tebe gospodara, — jer ćete se brzo rastanuti“.⁴ Uzalud Marko svojoj posestrimi odviče: „B'jela vilo, grlo te boljelo!“⁵ Marku red je umrijeti. Ali *viteza* ne smije nadbiti i umoriti neprijatelj, na bojnopolju. Posestrima progovara Marku: „Pobratime, Kraljeviću Marko! — Tebe nitko šaraca otet' ne će, — nit' ti možeš umrijeti, Marko, — od junaka ni od oštrem sablje, — od topuza ni od bojna koplja. — ti s' ne bojiš na zemlji junaka; — već ćeš bolan, umrijeti, Marko, — ja od Boga od starog krvnika“.⁶ Dalje u pjesmi može biti, da je nama na pogledu i Vidovo svjetsko drvo, ispod kojeg teče voda, to Odhinov yggdrasil sa poznatim bunarom neumrlosti. Bijela vila kaže Marku: „Kada budeš visu na planinu, — pogledaćeš s desna na lijevo, — opazićeš dvije tanke jele, — svu su goru vrhom nadvisile, — zelenijem listom začinile, — megju njima bunar voda ima, — ongje hoćeš šaraca okrenuti, — s konja sjaši, za jelu ga sveži, — nadnesi se nad bunar nad vodu, — te ćeš svoje ogledati lice, — pa ćeš vigjet', kad ćeš umrijeti“.⁷ Ja ponavljam: nek ovo zadnje ostane pod sumnjom. Al mi se čini, i ako ne posve utvrgjeno, a to opet vrlo prilično ono prvo, da vitez⁸ Marko, baš poput slavenskih junaka u Leona Gja-

¹ Vuk. *pjes.*, knj. II, 74.

² V. 42.

³ Što se tiče hipoteze, izražene u *Dijelu V*, na str. 47 (167), ja sad sebe ispravljam, pošto sam bolje promislio o tome čudnom stihu.

⁴ Vuk. *pjes.*, knj. II, 74, v. 19—24.

⁵ V. 26.

⁶ V. 35—42.

⁷ V. 46—54.

⁸ U pjesmi, u stihu 103, novom turskom riječju veli se: „deli Marko“.

kona, ne smije poginuti od dušmanske ruke. I bojnog svog konja sam Marko posječe: „povadi sabju od pojasa, — i on dogje do konja šarina, — sabljom šarcu odsiječe glavu, — da mu šarac Turkom ne dopadne, — da Turcima ne čini izmeta“.¹ Niti svoje oružje ne prepušta neprijatelju: „britku sablju prebi na četvero,² bojno koplje slomi na sedmero“,³ a topuz „baci s Urvine planine — a u sinje u debelo more“.⁴

Sa strane neke, kao da se pokazuje valkirijom takogjer „Kosovka djevojka“.⁵ Vidismo, da u Eddi valkiriya zove se i valmeyja,⁶ boja djevojka. Dakle, premda joj ne čujemo vilina naziva, biti će bojna vila ta Kosovka djevojka, jer je izraz „Kosovka djevojka“ kao jedno, u značenju, sa „valmeyja“. Na kobno Kosovo, poslije pokolja, uranila djevojka, i „na plećima nosi leba bela, — u rukama dva kondira zlatna, — u jednome lagjane vodice, — u drugome rumenoga vina“.⁷ Djevojka je bijela i u bijelo odjevena: „zasukala bijele rukave, — zasukala do beli lakata“.⁸ To je ipak djevojka „ude sreće“,⁹ obilazi razbojište i po njem traži vojvode bojne. Nego i svakog palog junaka mlada Kosovka tješi i krijepi: „Ona ide na Kosovko ravno, — pa se šeće po razboju mlada, — po razboju čestitoga kneza, — te prevrće po krvi junake; — kog junaka u životu nagje, — umiva ga lagjanom vodicom, — pričešćuje vinom crvenijem — i zalaže lebom bijelijem“.¹⁰ Zalaganje hljebom bijelim, i pričešivanje iz zlatnih kondira, živo nam spominje gozbu u Valhalli; to u toliko više, što djevojka mlada i bijela, a ude sreće, po krvavom razboju najprije traži, po redu junaštva, bojne vojvode, Miloša, Kosančića, Toplicu, pa onda utjehu daje drugim pregaocima.

¹ V. 73—7.

² V. 82.

³ V. 88.

⁴ V. 92—3.

⁵ S druge strane, ova mitična osoba rek' bih, da ponešto nalikuje Zori. Opaziti je, da kod kajkavaca, barem to u Valjavčevoj zbirci pripovijedaka, Zora nerijetko pretvara se vilom. Vila, u pomenutoj zbirci udaje se za trećega kraljeva sina, a to je, u mitu arijskom, Zora udata za treće Sunce.

⁶ Gore, na str. 215.

⁷ Vuk. *pjes.*, knj. II, 51, v. 6—9.

⁸ V. 4—5.

⁹ V. 134.

¹⁰ V. 10—7.

Počinjući s vilom oblačnom i završujući ovako s vilom ubojitom, mi vile razgodismo po poslu njihovu u razno doba, više nego ih rastavismo i razdijelismo po stanu im u zraku, u vodi i na zemlji. Potonja ova dioba lagodnija je, al je prva udesnija i jedino racionalna u vidu mitologičnom. Nit je baš prava dioba ona prva naša, jer nam iz nje ispadoše vile, koje se ne daju strogo lučiti. Po svojem unutrašnjem biću, vila je jedna; ona je, da tako reknemo, istosučna, a tek razlikovana po nejednakoj zgodi svoga rada, ili po različitom stupnju razvitka mitičnog. Bila u tome odlika ili bila mana, našoj je vili vlastito to, da ona kroz sve dobi progje, održavajući na sebi očitih obilježja iz svake joj mijene: sigje s oblaka na planinu, pa s planine na bojno krvavo polje, ostajući opet, sasma izrazito, oblakinja, planinkinja i ubojnica skupa. U nijednu od ovih triju glavnih forma ne ustali se vila jer, kad se ona izvuče iz početnog teškog oblika arijskog, nju čitavu ne obujmi ni zemna plastičnost helenska, niti germanska ljuta oštrina. Radi toga naša vila, sa pojedinih strana svojih, dotiče se, posve organski, i apsare i ninfe i valkirije. Izmegju svih ovih, slavenska vila stoji kao na prekreću.